

ANAR CÜMŞÜD OĞLU VƏLİYEV

**“KORPORATİV MÜLKİYYƏTİN MÜASİR
AUDİTİ”**

MONOQRAFİYA

Bakı – 2012

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİ**

Bakalavr hazırlığı üçün

**“KORPORATİV MÜLKİYYƏTİN MÜASİR
AUDİTİ”**

fənnindən

MONOQRAFİYA

Bakı – 2012

Metodik vəsait Bakı Biznes Universitetinin Elmi Metodiki Şurasının 30 mart 2012-ci il tarixli 07 sayılı protokolu ilə təsdiq edilmişdir.

Tərtib edən: b\m. A.C.Vəliyev

Redaktorlar: dos. R.F. Sadıqov

Rəyçilər:

«MARKETİNQİN KOMMUNİKASIYA SİSTEMİ» fənnindən (metodik vəsait) – Bakı Biznes Universitetinin nəşri, Səh 289

A.C.Vəliyev – 2012

1 Biznes Universiteti – 2012

GİRİŞ

Korporativ idarəetmənin xüsusiyyətləri iqtisadiyyata necə təsir edirsə, iqtisadiyyatın vəziyyəti də korporativ idarəetmənin xarakterinə eləcə təsir göstərir. Bu qarşılıqlı əlaqə dünyanın bir neçə ölkəsində aydın hiss olunur. Son zamanlar indiyə qədər tamamilə yaddan çıxarılan mövzulardan heç biri akademik dairələrin və həm də siyasətçilərin şüurunda bu qədər mühüm yer tutmur. Onların hamısı, Azərbaycanda korporativ idarəetmənin hər hansı sisteminin olmaması faktı ilə üzləşiblər və yaranan vəziyyətdən çıxış üçün universal üsul təklif hələ ki etmirlər.

Burada biz korporativ idarəetmənin nə olduğunu müəyyənləşdirmək, müxtəlif ölkələrdəki korporativ idarəetmə formalarını təsvir etmək və eləcə də onlardan hansının Azərbaycan üçün münasib olduğu barədə öz mülahizələrimizi söyləmək cəhdini edirik. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə korporativ idarəetmənin tək yeganə modelinin olmaması fikri bu kitabda təqdim olunan bu və digər işlərin leytmotividir. Bundan əlavə təcrübədən göründüyü kimi, region ölkələrinin amirlik iqtisadiyyatı sistemlərindən bazar iqtisadiyyatına keçməsi yeganə bir model üzrə baş vermir. Korporativ idarəetmə modellərinin böyük bir çoxluğu mövcuddur və bunlardan bizim vəziyyətimizə uyğun olanını seçə bilərik.

Korporativ idarəetmə sistemlərində olan seçim müxtəlifliyi heç bir yerdə bu cür aydınlığı ilə görünmür. Bazar iqtisadiyyatının konkret formaları arasındakı fərqlər kapital bazarının daxili quruluşu və həmçinin korporativ idarəetmənin formaları ilə izah olunur. Bu fərqlər, öz növbə-

sində, şirkətin təşkilinin formalarını, sənaye sahələrinin daxili quruluşunu və fəhlələrlə işverənlər arasındakı qarşılıqlı münasibət üsullarını müəyyənləşdirir. Bu fərqlərin bəzən çətin nəzərə alınacaq mədəni ənənələrdə və tarixi şərtlərdə öz mənbələri var. Bu məqalə bu gün bu amillərin dolğun təhlilini nəzərdə tutmur. Biz daha sadə məqsəd güdürük, məqsədimiz korporativ mülkiyyətinin idarəetməsinə dair müxtəlif mexanizmlərini təqdim etmək, onların müxtəlif tətbiqi təcrübəsini təsvir etmək, bu mexanizmlərin hər birinin məziyyətləri və çatışmazlıqlarına hərtərəfli baxmaq, eləcə də bununla əlaqədar Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşılaşdığı konkret problemlər üzərində dayanmaqdır.

Korporativ idarəetmə sistemi özü-özlüyündə, şirkətin öz investorlarının maraqlarını təmsil və müdafiə etməsi üçün təşkilati modeldir. Direktorlar şurasından tutmuş icra qurumunun əmək haqqının ödənilməsi sxemi və müfəlisləşmənin bəyan edilməsi mexanizmlərinə qədər bir çoxu bu sistemə daxildir. Tətbiq olunan modelin tipi bazar iqtisadiyyatı çərçivəsində mövcud olan şirkətin quruluşundan asılıdır. O, müasir korporasiyaya sahiblik və onun mülkiyyətinin idarə edilməsi üzrə vəzifə bölgüsü faktının özünü əks etdirir. Biznesin korporativ forması nisbətən yeni təzahürdür və o, zamanın müəyyən tələblərinə cavab olaraq meydana gəlib. Hüquqi dillə desək, korporasiya ayrı-ayrı şəxslərin təşkilatıdır. Bu təşkilat müstəqil iqtisadi subyekt kimi, korporasiyanın ayrı-ayrılıqda hər bir üzvünə məxsus olan hüquq, imtiyaz və öhdəliklərdən fərqli olan müəyyən hüquqlara, imtiyazlara və öhdəliklərə malikdir. Biznesin

korporativ formasının dörd xüsusiyyəti investorlar üçün daha cəlbedicidir: korporasiyanın hüquqi şəxs kimi müstəqilliyi, fərdi investorların məhdud məsuliyyəti, fərdi investora məxsus olan səhmlərin digər şəxslərə verilməsi imkanı, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə.

Əvvəlinci iki xüsusiyyət, korporasiyanın məsuliyyəti ilə onun ayrı-ayrı üzvlərinin məsuliyyəti arasında sərhəd qoyur: korporasiyaya məxsus olan şey, onun üzvlərinə məxsus olmaya da bilər və korporasiyanın daşdığı məsuliyyət ona daxil olan şəxslərin məsuliyyəti olmaya da bilər. Fərdi investorların məsuliyyət dərəcəsi, onların korporasiyaya qoyduqları payın həcmi ilə məhdudlanır və uyğun olaraq onların mümkün olan ziyanları qoyduqları paydan artıq olmayacaqdır. Biznesin korporativ idarəedilməsi formasının yayımlanması investorlar üçün investisiya riskinin diversifikasiya edilməsi imkanını yaradır, belə ki, onlar «yumurtaları bir səbətə qoymadan» (yəni, kapitallarının hamısını bir quruma sərf etmədən), eyni zamanda bir sıra şirkətlərdə də iştirak edə bilərlər. Bunun sayəsində, korporasiyalar iqtisadiyyatın indiki miqyaslarında zəruri olan maliyyə ehtiyatlarını qazanır, eləcə də səviyyəsi hər bir fərdi investorun imkanı xaricində olan riski üzərinə götürə bilər.

Bununla yanaşı, şirkət fəaliyyətinə nəzarətin bir hissəsinin itirilməsi hesabına məhdud məsuliyyətin üstünlüyü əldə edilir. Korporasiya şirkətin əməliyyatlarının idarə olunması hüququnu menecerlərə verir. Elə buna görə də, şirkətlərin səhmdarları, prinsipial əhəmiyyətli qərarlar istisna olmaqla, korporasiyanın fəaliyyətinin bir çox as-

pektləri üzrə qərarların qəbul olunması hüququnu direktorlara və menecerlərə ötürürlər. Korporasiyanın kapitalının əhəmiyyətli dərəcədə «xırdalanması» şəraitində, yəni hər biri şirkətin əhəmiyyətsiz dərəcədə kapitalına sahib olan çoxsaylı səhmdarlar tərəfindən korporasiyanın təsis edilməsi zamanı onun fəaliyyəti üzərində nəzarət vasitələrinin səhmdarlar tərəfindən «güzəştə» verilməsi sahiblik və idarəetmə vəzifələrinin ayrılmasına gətirib çıxarır. Açıq tipli iri korporasiyalar üçün kapitalın belə xırdalanması, nəinki istisna haldır, daha çox normal vəziyyətdir. Məsələn, Britaniyanın ümumiyyətlə iri səhmdarı olan açıq tipli iri korporasiyalarının yalnız 13%-də malik olduğu zərfdə kapitalın 25%-dən çox hissəsi olan səhmdar mövcuddur. Bu tipli şirkətlərin ancaq 6%-də yalnız bir iri səhmdar vardır və ancaq yüzdə bir halda bir səhmdara məxsus olan zərf səhmdar kapitalının 75%-dən çoxdur.

Əgər sahibkarların və menecerlərin maraqları tamamilə üst-üstə düşmüş olsaydı, sahiblik və şirkətin fəaliyyətinə nəzarət funksiyalarının biri-birindən ayrılması heç bir ciddi promlemlər yaratmazdı. Bu maraqların ayrılmasını fərz etmək üçün isə bizim kifayət qədər əsasımız var. Birincisi, menecerlər səhmdarların maraqları ilə birbaşa əlaqədar olmayan korrupsiyanın ölçüləri, yaxud tutduqları vəzifə ilə bağlı hakimiyyət və nüfuz kimi bir sıra amillərin təsirinə məruz qalırlar. Belə mülahizələr menecerləri, nəinki səhmdarların maraqları ilə uyğunlaşmayan və hətta onların ziyanına olan (deyə ki, şirkətin ofisi üçün yeni göydələnin tikintisi barədə) qərarların qəbuluna gətirib çıxara bilər. İkincisi, menecer və səhmdarların aldıqları

maddi mükafatların forması və ölçüləri biri-birindən fərqlənir. Ənənəvi olaraq menecerlərə əmək haqqı şəklində təminatın zəmanəti verilir. Eyni zamanda isə, şirkət özünün bütün öhdəlikləri üzrə hesablaşdıqdan sonra, səhmdarlar onun gəlirinin qalan hissəsinə sahiblik iddiasında ola bilərlər. Bu iki mükafatlandırma formasının bir-biri ilə əlaqələndirilməsinin qeyri-mümkünlüyü onların təbiətindən irəli gəlir, halbuki bu istiqamətdə bir çox cəhdlər edilib. Menecerlərə şirkətin səhmləri, opsiyonlar şəklində mükafatlar verilmiş, eləcə də onların əmək haqlarının səviyyəsinin korporasiya səhmlərinin dəyər səviyyəsilə uzlaşdırılması cəhdi edilmişdir.

Menecerlər ilə səhmdarların maraqlarının uzlaşdırılmasının bu cür əsaslandırılmış üsullarının uğurla nəticələndiyi halda da problem olduğu kimi qalır. Bir qayda olaraq, səhmdarlar konkret korporasiyaya öz əmanətlərinin bir hissəsini qoyub, investisiyalarını bir sıra şirkətlər arasında paylaşırlar. Menecerlər isə əksinə, öz əmanətlərini bir yerdə - işlədikləri şirkətdə cəmləşdirirlər. İş onların başlıca sərvətidir və onun itirilməsi onlar üçün çox ciddi təhlükə yaradar. Buna görə də, son nəticədə maraqlarının uzlaşacağı ehtimalına baxmayaraq, menecer səhmdarın bəyənməyəcəyi qərarlara üstünlük verə bilər. Səhmdarlar korporasiyanın yüksək gəlir əldə edəcəyi əməliyyatlara üstünlük verirlər. Eyni zamanda menecerlərə isə, gözlənilməz hadisələrin yaratdığı təhlükənin azaldılması üçün atılan addımlar sərfəlidir, məsələn: xarici borc hesabına yox, bölüşdürülməmiş gəlir hesabına maliyyələşdirmə, yaxud şirkət kapitalının diversifikasiyası yolu ilə müflisləş-

mə təhlükəsinin azaldılması. Bir qrup kimi, səhmdarlar korporasiyanın idarədilməsinə nəzarəti həyata keçirməyə səy göstərirlər. Səhmdarların sayı çox olduqca, ayrı-ayrılıqda onların hər birində nəzarətə vaxt və qüvvə sərf etməyə istək az olur. Mənfəətin hamı arasında bərabər paylandığı zaman idarəetmənin qayğılarını heç kim öz üzərinə götürmək istəmir. Bu, iqtisadçıların «minib ödənişsiz getmək» problemi («free rider» problem) adlandırdıklarının klassik nümunəsidir. Səhmdarların hər birinin korporasiyanın inzibati heyətinin fəaliyyətinə nəzarət etməli olduğu halda onlar bu iş üzrə səyləri digərlərinin öhdəsinə qoymağa meyillidirlər («minib ödənişsiz getmək»). Digər tərəfdən, əgər heç kim «arabanı çəkməyəcəksə», onda arabada heç kim də getməyəcəkdir. Buna görə, səhmdarların idarəetməyə belə münasibəti nəticəsində şirkətin fəaliyyəti nəzarət altından çıxıb bilər. Səhmdar kapitalın «xırdalanması» səbəbindən idarəetmə və sahibkarlıq funksiyalarının məlum ziddiyətlərinin yarandığı şəraitdə inzibati heyətin fəaliyyətinə nəzarət məsələlərinin həlli, elə korporativ idarəetmə probleminin özünü təşkil edir.

Korporativ idarəetmənin və mülkiyyətin Azərbaycan da öz inkişaf dövrünü yaşayır. Korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində son 5-6 il ərzində inanılmaz işlər görüb. Buna misal kimi, qanunvericilik strukturunun təkmilləşdirilməsi və korporativ idarəetmənin könüllü standartlarını tətbiq etməsi, bundan əlavə Mərkəzi Bankın korporativ idarəetmənin maliyyə sektoru haqda mövqeyini qeyd etmək olar. Şirkətlər və banklar çox aktiv şəkildə korporativ idarəetmədə öz praktikalarını təkmilləşdirdilər

və tətbiq olunan öncül praktikanın da kifayət qədər nümunəsi göz qarşısındadır. Amma korporativ idarəetmə təyinat məntəqəsi deyil, görüləsi hələ çox iş var. Aparıcı ölkələrin təcrübəsində də bir müddət öncə gördük ki, korporativ idarəetmənin standartları artıq yeniləndi və bu sahədəki öncül ideyalar mütəmadi olaraq dəyişir. Azərbaycan da həmçinin mütəmadi olaraq bu baza əsasında təkmilləşməlidir. Bu sahədə isə bir çox şeylər biznes mühitinə cəlb olunmuş özəl sektordan, xüsusilə özəl şirkətlərdən və müəssisələrdən xeyli asılıdır.

FƏSİL 1. KORPORATİV MÜLKİYYƏTİN MÜASİR NƏZƏRİYYƏSİ VƏ TƏDQIQAT METODOLOGİYASI

1.1. Korporativ mülkiyyət münasibətlərinin tədqiqinə konseptual yanaşmaların təkamülü

Korporativ mülkiyyət fenomeni xüsusi mülkiyyətin ictimailəşdirilməsi prosesinin uzunmüddətli tarixi inkişaf məhsulu olub. Bununla belə o iqtisad elminin bir-birindən mühüm dərəcədə fərqlənən məktəb və cərəyan nümayəndələrinin tədqiqat maraqları dairəsində qalmaqdadır. Bu baxımdan iki qarşılıqlı əlaqədə olan və inkişaf edən elmi bilik axını ayırd edək: mülkiyyət, onun iqtisadi münasibətlər sistemində yeri və rolu haqqında mücərrəd elmi bilik axını; korporativ mülkiyyətin xüsusi forması, onun korporativ münasibətlər sistemində yeri və rolu haqqında konkret elmi bilik axını.

Birinci elmi bilik axını böyük tarixə malikdir. Buna baxmayaraq onun resursları yalnız tarixi planda dəyərli deyil. Mülkiyyət münasibətlərinin tədqiqinə yanaşmaların təkamülünün təhlili belə yanaşmaların formalaşma məntiqini yalnız müxtəlif elmi məktəb və cərəyanlar çərçivəsində açıqlamağa deyil, həmçinin iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində mülkiyyət münasibətlərini daha da səmərəli tədqiq etməyə kömək edən alətləri əldə etməyə imkan verir.

Mülkiyyət münasibətlərini tədqiq etmə prosesi hələ qədim zamanlarda yaranıb. Mülkiyyət kateqoriyalarının bəzi məfhum timsalları hələ Qədim Şərq mütəfəkkirlərində var idi, lakin mülkiyyəti təsərrüfat prosesi haqqında

məfhumların hansısa bir mütəşəkkil məcmusu kimi mövqeləşdirmə cəhdləri yalnız antik dövrdə göstərilmişdir.

Antik mütəfəkkirlərin mülkiyyət fenomeninə dair iki əks, lakin bir-biri ilə bağlı olan və bir-birindən ayrılmaz olan yanaşmaları ayırd etmək lazımdır: bir tərəfdən, mülkiyyətə dair insanların (dövlətin, icmanın, digər hakimiyyət sisteminin) birliyi ilə yaradılan hansısa bir qüvvənin iqtisadi subyekt kimi ayrıca götürülmüş insan üzərində hökmranlığı təhlil edilir, belə hökmranlığın müxtəlif əmlak üsullarının mahiyyəti açıqlanır;

digər tərəfdən, mülkiyyətə dair insanı xarici asılılıqdan azad etmə, onun cəmiyyətdə suverenliyini bərqərar etmə üsulu tədqiq olunur.

Zənnimizcə, mülkiyyət fenomeninə iki yuxarıda qeyd edilən yanaşmanın vahidliyinin əsasında sonradan öz kamil ifadəsini mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə, iqtisadi münasibətlərin əlahiddə subyektini ictimai hakimiyyət sisteminə tabe etdirmə və ictimai-təsərrüfat münasibətləri sistemində onun suverenliyi dialektikasında tapmış elmi prosesin çıxış nöqtəsi durur (52).

Qeyd edək ki, mülkiyyət fenomenində təsərrüfat həyatının iki fundamental və zidd (ictimai və xüsusi) əsasının ilk toqquşması öz mücəssəməsini Platonun üçsəviyyəli ictimai iyerarxiya prinsipi əsasında qurulan “ideal dövlət” modeli üzrə yaradılan birinci sosial-iqtisadi modeldə tapmışdır.

Platonun modelində əmlak ayırmanın sırf köməkçi funksiyasını qeyd edək. Əgər Platonun fikirlərini müasir iqtisad elminin dilinə çevirsək, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, onun modelində ictimai inkişafın əsasını antik

şəhər-dövlətin vətəndaşlarının ümumi mülkiyyəti, yəni dövlət mülkiyyəti təşkil edirdi. Platon xüsusi mülkiyyətə təvazökar “qulluqçu” rolunu verir və ona aşağı qiymət verir.

İstənilən model müəyyən ideallaşdırmadır. Platonun modeli ümumi mülkiyyətin və Afina dövlətinin qurulma prinsiplərinin ideallaşdırmasıdır. İdeallaşdırmanın hüdudlarını real ictimai-təsərrüfat münasibətlərinin inkişafı müəyyən edir. Buna görə cəmi yarım əsr sonra Platonun şagirdi Aristotel artıq sosial inkişafın bünövrəsinə ümumi mülkiyyəti qoymağa çalışmışdı. Onun fikrincə, təbiət dünyada ümumi bərabərlik yaratmayıb, insanların arasındakı bacarıq fərqləri və onların münaqişələri ictimai mənimsəmənin nöqsanlarını əks etdirirlər: “Hər bir kəsin əmək və məhsuldakı payının uyğunsuzluğuna görə icma mülkədarlığı münaqişə mənbəyinə çevriləcək” (8). Aristotel əməklə mənimsəmənin mühüm qarşılıqlı əlaqəsini ilk qeyd edənlərdən biridir.

Roma iqtisadi ənənə yeni postulatlar tətbiq edir: xüsusi mülkiyyət təbiətlə verilməyib, onu insanlar özü yaradıb; hər bir kəs payına hərbi qənimət və ya əməyinin nəticəsi kimi düşünə malikdir, dövlət isə mülkiyyəti mühafizə edir və mülkiyyətçilərin mənafeələrini qoruyur (63).

Burada istər mülkiyyət münasibətlərinin, istər mülkiyyətçilərin mənafeələrinin dövlət mühafizəsi və müdafiəsinin zəruriliyi haqqında müddəanı qeyd edək. Əgər mülkiyyəti təbiət deyil, insan yaradıbsa, onda onun mühafizəyə və nəzarətə ehtiyacı var. Romalılar öz zamanələri üçün unikal mülkiyyəti mühafizə sistemi yaratmışdılar. Bu sistemin mahiyyətini aşağıda qeyd edilən hüquq normaları təşkil etmişdir:

1. xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı;
2. bütün subyektlərin (o cümlədən dövlətin) mülkiyyət münasibətləri sahəsində hüquq bərabərliyi;
3. hüquqi şəxsin mülkiyyət hüququnun xüsusi statusu.

Hamılıqla qəbul olunub ki, Roma hüququndan başlayaraq mülkiyyətin iqtisadi münasibət kimi tədqiqi və mülkiyyət hüququnun tədqiqi bir-birinə təsir göstərir, bir-birinə keçir və bir-birini zənginləşdirir. Mülkiyyət hüququ ilk dəfə klassik Roma hüququnda sahib olma, istifadə və sərəncam vermə şəklini alaraq genişləndirilmiş və strukturlaşdırılmışdır, bununla belə mülkiyyət hüququnun bütün sadalanmış elementləri subyektin obyektə, şəxsin əşyaya münasibətinin müxtəlif tərəflərini, əşya üzərində inhisar hökmranlığın bərqərar olmasının pillələrini xarakterizə edirdi.

Romalılara məxsus mülkiyyətin iqtisadi münasibət kimi təhlilinin mülkiyyət hüququnun təhlili ilə qarışması ənənəsi bərpa olunmuş və sonrakı inkişafını burjuaziya dövrünün mütəfəkkirlərinin əsərlərində almışdır. Onların mülkiyyət probleminin işlənilməsinə hazırlanmasına tövhəsinin ən mühüm elementlərini ayırd edək:

a) T.Qobbs hakimiyyətin və mülkiyyətin ictimai həyatın iki alternativ təşkilədi əsasın qarşılıqlı təsirini ilk dəfə təhlil edir. Yalnız dövlət hakimiyyəti təbii mülkiyyət hüquqlarını təmin etməyə qadirdir. Əgər mülkiyyət müəyyən edilməyibsə və dövlət tərəfindən mühafizə olunmursa, onda cəmiyyətdə dayanıqsızlıq vəziyyəti bərqərar olur. Bu halda mülkiyyət boş malikolma görünüşü alır (21).

b)C.Lokk əməyi xüsusi mülkiyyət mənbəyi kimi aydın şəkildə müəyyən edir. Əmək prosesində azad insanlar təbiətin cismini öz tələbatlarına uyğunlaşdırırlar. Obyektin subyektə belə uyğunlaşdırması sayəsində insanın əmək prosesində yaratdığı məhsul mənimsənilir və əmlaka çevrilir.

c)C.Lokk əməyə əsaslanan xüsusi mülkiyyətin və icma mülkiyyətinin dualizmini qeyd edir: “Əmək sayəsində yaranmış mülkiyyət ümumi mülkədarlıqdan üstün ola bilər. Axı bütün şeylərin dəyərində fərqi məhz əmək yaradır” (43).

ç)A.Smit təbii xüsusi mülkiyyət postulatına əsaslanaraq iqtisad elminin bütün sonrakı inkişafı üçün mühüm olan “iqtisadi insan” konsepsiyasını formalaşdırır. Həmin insan öz vəziyyətini yaxşılaşdırmağa təbii sürətdə çalışmalara, şəxsi azadlığa, əmək potensialına, fərdi sərvətə və bazarda mövcud olan bir çox variantlardan səmərəli seçim bacarığına malikdir.

d) A.Smit ilk dəfə Aristotelin mülkiyyətin əməklə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında irəli sürdüyü müddəaya aydın forma verir: “Ən müqqədəs və toxunulmaz mülkiyyət hüququ şəxsi əmək hüququdur, çünki ümumiyyətlə əmək istənilən mülkiyyətin ilkin mənbəyidir “ (55).

e) A.Smit xüsusi mülkiyyəti iki cür nəzərdən keçirir:

- bir dəfə və həmişəlik verilən bir şey kimi, yəni inkişaf prosesindən kənarında; xüsusi mülkiyyət əməklə yaradılır və ondan ayrılmazdır;

- mülkədarların, sənaye kapitalistlərinin, muzzdlu işçilərin mülkiyyəti kimi, yəni əməkdən ayrılmış tarixi inkişaf məhsulu kimi.

Zənnimizcə, yuxarıda qeyd edilən xüsusi mülkiyyətin iki cür şərh edilməsi Q.Heqelin apardığı mülkiyyət tədqiqatında metodoloji dönüş üçün zəmin yaratmışdır. Onun mülkiyyət nəzəriyyəsinə verdiyi töhfənin ən mühüm elementlərini qeyd edək:

- elmi tədqiqat prosesində aşkar edilmiş ziddiyyətləri həll etməyə imkan verən dialektik metodun əsaslarının formalaşması;

- elmi kateqoriya sisteminin qurulması. Burada ayrıca hər bir kateqoriya öz yerini, funksiyasını və struktur əlaqələrini əldə edir.

Belə kateqoriya sisteminin daxilində mülkiyyətin ardıcıl surətdə genişləndirilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, G.Hegel mülkiyyətin özünü ruh yüksəkliyinin təzahürü kimi nəzərdən keçirir: “ Yalnız mülkiyyətdə şəxs idrak kimi çıxış edir” (17, c.73-78).

Lakin obyektiv idealist G.Hegel mülkiyyət məfhumunu ilahi qüvvənin nəticəsi kimi tətbiq etmir, mülkiyyət tədqiqatında isə real bazar əmtəə alqı-satqısı ilə bağlı münasibətlərə əsaslanır. Bununla belə o, mülkiyyəti hüquq kimi qiymətləndirir və onda üç struktur elementi ayırd edir: sahibolma, istehlak və özgəninkiləşdirmə. Qeyd edilən elementlər mülkiyyət təzahürünün müxtəlif pillələrinə aiddir. Onları ayırd edək:

Birinci pillədə xüsusi mülkiyyət hüququ *sahibolma*, fərdin iradəsinin şeyə qoyulması kimi çıxış edir, buna görə o onun mülkiyyətinə çevrilir. İradəli mənimsəmə sahibolmanı formalaşdırır; mülkiyyətdə isə öz ifadəsini insanın şəxsiyyət azadlığı tapır. V.Deyneqa iradənin qoyulmasını

əmək fəaliyyətinin əşyalaşdırılması ilə tam haqlı olaraq müqayisə edir. Sahibolma ardıcıl olaraq dönür:

- əvvəlcə subyektin obyektə qarşı münasibətinə (subyektin əmək fəaliyyətinin obyektə əşyalaşdırılması və sahibolmanın işarə edilməsi, obyektə hamı üçün asan anlaşılın bir mənsubiyyət «işarəsinin» verilməsi);

- sonra subyektlər arasında obyektə bağlı münasibətə (biri ilə mənimsəmə, qalanlarından özgəninkiləşdirmə) (23).

İkinci pillədə xüsusi mülkiyyət istehlak kimi çıxış edir. Birinci pillədə yalnız subyektin sahibliyində olan kimi qeyd edilən obyekt subyektin hansısa tələbatını ödəməklə ona xidmət etməyə başlayır. G.Hegel qeyd edir ki, öncədən yaradılmış məhsul istehlak zamanı insan tələbatlarının ödənilməsi üçün bir vasitəyə çevrilir (17, c.69). Bununla belə tələbatlar ödənilir, məhsul isə yox olur. İstehlak zamanı mülkiyyət təhlilinə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- ◆ mülkiyyət fenomeni təsərrüfat prosesinin amilləri və nəticələri ilə birgə yaranır və yox olur (istehsal prosesində yaranır və istehlak prosesində yox olur);

- ◆ mülkiyyətin yaranması və yox olması yalnız mülkiyyətin hərəkətinin (təkrar istehsalın) bir tsiklinə işarə edir. Mülkiyyət fenomeni insanların ictimai-təsərrüfat həyatını təşkil edir, buna görə də o daima istehsal olunmalıdır. Mülkiyyət münasibətlərinin yox olması insanları xaotik mühitdə mövcud olmağa məhkum edir.

Üçüncü pillədə mülkiyyət özgəninkiləşdirmə kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, üçüncü pillə ikinci pillə ilə hazırlaşdırılıb, özgəninkiləşdirmə isə istehlakın tərkibindədir, çünki məhsul istehlak olduqca sahiblik obyektini kimi

yox olur, yəni mülkiyyətçidən alınaraq özgəninkiləşdirilir. Belə özgəninkiləşdirmə mülkiyyətçinin arzusu ilə və onun xeyrinə baş verir.

Lakin digər özgəninkiləşdirmə formaları da mövcuddur, sonuncular insanın yaratdığı və istehlak etdiyi şeyə təbii münasibətinin çərçivəsindən kənar çıxırlar və insan cəmiyyətinin bölünməsinin mühüm xarakteristikalarına çevrilirlər. V.Lazovskinin doğru qeyd etdiyi kimi, belə sosial özgəninkiləşdirmə insan əməyinin şeylərdə əşyalaşdırılmasına əsaslanır, lakin insan əməyinin məhsullarını insanların bölgüsü və əsarət altına salınması üçün vasitəyə çevirir (41).

Sosial özgəninkiləşdirmə kateqoriyası daha çox inkişaf etmiş mülkiyyət formalarını anlamaq üçün mühümdür. Sosial özgəninkiləşdirmə prosesində insanın gücü və bacarıqları:

- ondan ayrılır;
- insana düşmən olan forma alır;
- onun üzərində hökmranlıq edir və onu ona yad olan maddi həyatın istehsal alətinə, canlı vasitəsinə çevirir.

Özgəninkiləşdirmə və mənimsəmə - cüt kateqoriyalardır, onlarda mülkiyyətin iki tərəfi əks etdirilib. Onlar ziddiyyətlərin vəhdətidir, çünki özgəninkiləşdirməsiz mənimsəmənin olmadığı kimi mənimsəməsiz özgəninkiləşdirmə də yoxdur. Mülkiyyət öz fəaliyyət göstərmə mahiyyəti sayəsində enerjinin saxlanması qanununa uyğun olaraq fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Əgər bir tərəfdə sosial qüvvələrin mənimsənilməsi həyata keçirilirsə, onda digər tərəfdə həmin şəkildə onların özgəninkiləşdirilməsi baş verir. Mühasibat uçotunda bu hal öz əksini təsərrüfat

fəaliyyətinin istənilən subyektinin əmlak və öhdəliklərinin balansı formasında tapır.

Hegel dialektikasının metodoloji potensialı materializm nöqtəyi-nəzərindən yenidən mənalandırmasını və sistemli əməli realizasiyasını K.Marksın mülkiyyət nəzəriyyəsində tapmışdır. K.Marks mülkiyyətin kapitalist istehsal üsulunun öz-özünə inkişaf edən iqtisadi münasibətlər sistemində yerini və funksiyalarını müəyyən etməyə müvəffəq olmuşdur.

Bu nəzəriyyənin iki mühüm aspektini ayırd edək. Birincisi sələflər barəsində varislikdən, onların nəticələrini yaradıcılıqla ümumiləşdirmək söylərindən ibarətdir. Klasik siyasi iqtisad nümayəndələrinin ardınca K.Marks özgəninkiləşdirilmiş əməyi xüsusi mülkiyyətin “ümumi mahiyyəti” kimi müəyyən edir (46).

İkinci aspekt mülkiyyət tədqiqatının metodologiyasının və əldə edilmiş nəzəri nəticələrin mühüm novasiyasından ibarətdir. Mücərrəddən konkretə yüksəlmə metodu K.Marksa “Kapital”da inkişafda olan iqtisadi kateqoriyalar sistemində əməyin, mülkiyyətin, istismarın və s. yerini və funksiyasını müəyyən edərək onu formalaşdırmağa imkan vermişdir. Keyfiyyətə yeni mülkiyyət konsepsiyasının aşağıda göstərilən və K.Marksın əsərlərində verilmiş elementlərini ayırd edək - mülkiyyət barədə daha sadə və mücərrəd münasibətlər məcmusunun sintezi nəticəsində yaranan bir mikrosistem kimi təsəvvür.

Belə mikrosistem xüsusi, “iri” iqtisadi istehsal üsulu sistemi münasibətlərinin inkişafında tənzimləyici rol oynayır;

Mülkiyyət fenomeninə tarixi yanaşma. K.Marks xüsusi mülkiyyət barədə “təbii” münasibət kimi ənənəvi tə-

səvvürlərdən uzaqlaşır: “Hər bir tarixi dövrdə və tamamilə fərqli ictimai münasibətlər zamanı mülkiyyət müxtəlif cür inkişaf edirdi. Buna görə burjua mülkiyyətini müəyyən etmək burjua istehsalının bütün ictimai münasibətlərinin təsvirini vermək deməkdir” (46);

Mülkiyyətin məhsuldar qüvvələrlə və ictimai əmək bölgüsü ilə sıx əlaqəsi: “ Millətin əmək bölgüsünün inkişaf dərəcəsinə nəzər salarkən onun məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi daha aydın görünür... Əmək bölgüsünün inkişafındakı müxtəlif pillələr eyni zamanda müxtəlif mülkiyyət formalarıdır...”(46).

Mülkiyyət fenomeninin tədqiqatında varislik prinsipi iqtisadi nəzəriyyədəki neoklassik cərəyanın nümayəndələri tərəfindən pozulmuşdur. Onlarda iqtisadi tədqiqatın çıxış nöqtəsi kimi fərd olur; bununla belə iqtisadi sistem praktik olaraq hər biri istehlak və ya investisiya seçiminin əsaslandırılması ilə məşğul olan fərdlərin məcmusunda həll olur. Mülkiyyət bir təşkiledici mənbə kimi belə məcmu çərçivəsində özünə yer tapmır.

Səciyyəvidir ki, neoklassik cərəyanın banilərindən biri A.Marşall iqtisadi nəzəriyyədə ümumiyyətlə mülkiyyət kateqoriyası olmadan keçinir. O, hərdən yalnız mülkiyyət hüquqlarının adını çəkir, özü də əsasən onların potensial qanun pozanlardan və radikallardan müdafiəsi kontekstində: “Mülkiyyət hüquqları iqtisad elmini yaradan böyük mütəfəkkirlər üçün sitayiş predmeti deyil idi, bu elmin nüfuzunu kök salmış mülkiyyət hüquqlarını ifrat qüvvətə yüksəldən və onları cəmiyyətə zidd məqsədlərlə istifadə edənlər qanunsuz olaraq öz adlarına çıxarıblar.

Buna görə qeyd etmək olar ki, ciddi iqtisadi tədqiqat xüsusi mülkiyyət hüquqlarını hansısa bir mücərrəd prinsip ilə deyil, onların keçmişdə arasıkəsilməz tərəqqidən ayrılmaz olması faktı ilə əsaslandırılmalıdır. Məhz buna görə məsul insanların vəzifəsi hətta ictimai həyatın ideal şəraitinə cavab verməyən kimi görünən hüquqlara xitam verərkən və ya onları məhdudlaşdırarkən ehtiyatla və düşüncə ilə hərəkət etməkdir” (47).

Əgər neoklassik cərəyanın nümayəndələrinin mülkiyyət fenomeninə yanaşmasını mahiyyətini qısaca xülasə etsək, onda o belə səslənəcək: mülkiyyət hüquqlarının kimdə cəmləşməsi bir o qədər də mühüm deyil, daha mühüm bazarın təsdiq etdiyi təsərrüfatçılıq səmərəliliyidir. Bununla mülkiyyət problemi iqtisad elmində periferiya kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar transformasiyası prosesində Marksın mülkiyyət konsepsiyasının yenidən tələsik qiymətləndirilməsi və neoklassik məktəbin yanaşma və nəzəri müddələrinin qeyri-tənqidi götürülməsi mülkiyyət münasibətlərinin sistemli tədqiqatına marağın müvəqqəti itməsinə səbəb olmuşdur. Təəssüf ki, mülkiyyət problemini tədqiq edən Azərbaycan tədqiqatçılarının bir çox maraqlı ideyaları və nəzəri işləmələri unudulmuş və ya rədd edilmişdirlər.

Qərb iqtisad elmində mülkiyyət tədqiqatına marağın bir qədər canlanması institutsional nəzəriyyənin yaranması və inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Onun çərçivəsində XX əsrin ikinci yarısında aşağıda qeyd edilən prinsiplərə əsaslanan mülkiyyət hüququ klasteri nəzəriyyəsi formalaşmışdır:

- bazar sistemində absolyut mülkiyyət hüququ yoxdur;

- mülkiyyət hüquqları elementlərə bölünür və şəklini dəyişilir;
- mülkiyyət hüquqlarının rolu ondan ibarətdir ki, iqtisadi subyektlərin hərəkətlərinin hansı xərcləri və ya gəlirləri yaradacağını müəyyən edir;
- subyektin əlində konkret mülkiyyət hüququ dəsti qəbul olunmuş qərarın optimal şəkildə realizə olunması üçün adekvatlıq prinsipi ilə formalaşır;
- mülkiyyət hüquqlarının inkişafı istehsal səmərəliliyinin artımını təmin edən institusional şəraitin yaradılması yolu ilə gedir;
- mülkiyyət hüquqlarının yenidən strukturlaşdırılması subyektlərin davranışını stimullarda institusional irəliləyişlər vasitəsilə dəyişməyə qadirdir (72).

Mülkiyyət hüququ klasteri nəzəriyyəsi iqtisadi, hüquqi, sosioloji və digər elm sahələrinin müxtəlif istiqamətlərinin resurslarının 4F kombinasiyası prinsipləri əsasında qurulub. Onun istifadə etdiyi resursların heç də hamısı bir-birinə uyğun deyil. Mülkiyyət fenomeninin özü institusionalistlər tərəfindən səlahiyyət, imkan və məhdudiyyətlər dəsti kimi nəzərdən keçirilirdi. Belə yanaşma çərçivəsində hansısa bir mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə elementlərinin sistem keyfiyyəti barədə heç söhbət də getmir. Lakin iqtisadi hadisələrə institusional yanaşmanın – təsərrüfat həyatı hadisələrinin nizamlanması və sistemləşdirilməsi prinsipi - səmərəli məğzini qeyd etməmək olmaz. İqtisadi institutların missiyası təsərrüfat prosesinin səmərəli və dayanaqlı funksional təşkilini təmin etməkdir. Institutlar təsərrüfat davranışı qaydalarını formalaşdırır və

eyni zamanda imkan və məhdudiyyətləri, hüquq və vəzifələri, rol və sosial statusları müəyyən edir.

XX-XXI əsrlərin sərhədində iqtisadiyyat institusional olmuşdur. Buna qəbul etsək, ümumi institusional iqtisadiyyat sistemində bütün təsərrüfat həyatının nizamlanması və sistemləşdirilməsi ilə bağlı mahiyyət aspektlərinin ayırd edilməsinin zəruriliyi barədə nəticə çıxarmaq olar. Əgər qeyd edilən mahiyyət aspektləri mülkiyyət münasibətlərindən fərqlidilərsə, onları müəyyən etmək və məfhumlarla ifadə etmək lazımdır. Təəssüf ki, institusional nəzəriyyənin nümayəndələri qeyd edilən problemdən vaz keçirlər. İkinci – korporativ mülkiyyət münasibətlərinin tədqiqatı ilə bağlı konkret elmi iqtisadi bilik axınına müraciət edək. Korporativ mülkiyyət fenomeni on altıncı-on yeddinci əsrlərin sərhədində yaranıb, böyük inkişaf təcrübəsinə və müxtəlif sosial-iqtisadi şəraitlərə uyğunlaşma mexanizmlərinə malikdir.

Korporativ mülkiyyət iqtisad elminin klassik və marksizm cərəyanlarının nümayəndələri üçün fərdi xüsusi mülkiyyətin, həmçinin mülkiyyət olmuşdur. Qeyd edilmiş təhlükələr özünü artıq səhmdar cəmiyyətinin erkən inkişaf mərhələlərində büruzə vermişdir (6).

Korporativ mülkiyyət artıq öz xarici təzahürlərində özünü fərdi xüsusi mülkiyyətin inkarı kimi göstərir. Belə inkarın bəzi mühüm xarakteristikalarını ayırd edək:

- kapital iştirakçıları üçün korporasiyanın əmlak kompleksinin bütün elementlərinin simasızlığı;
- kapital iştirakçılarının korporasiya öhdəliklərinə görə məhdud məsuliyyəti;

- bütün kapital iştirakçılarının korporasiyanın əmlak kompleksindən kommertiya məqsədləri ilə istifadədən uzaqlaşdırılması;

- səhmdarların korporasiyanın işlərində iştirakının üç aspektlə məhdudlaşdırılması: dividend, informasiya, nümayəndəlik.

Fərdi xüsusi mülkiyyətin inkar edilməsinin yuxarıda qeyd edilən xarakteristikaları ictimailəşdirmə prosesi sayəsində əmələ gəlmişdir. Bununla belə onlar təsbit edildilər, təkrar istehsal olunan və mülkiyyət münasibətlərinin sabit cəhətləri oldular. K.Marks kapitalist istehsalının ictimailəşdirilməsi prosesini tədqiq edərkən, bir neçə mühüm nəticə çıxarıb:

a) artıq XIX əsrin ikinci yarısında səhmdar şirkətlər yarandığı zaman “kapitalist istehsal üsulu öz hüdudlarında ləğv edilmişdir” (46);

b) səhmdar şirkətlər, geniş yayılmış bank krediti sistemi, korporasiya fabrikləri keçid formaları olmuşdur, sonuncular kapitalist istehsal üsulu daxilində məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə assosiasiyaya birləşmiş istehsal üsulunun elementlərinin necə yarandığını və inkişaf etdiyini göstərir;

c) qeyd edilən keçici formalar gedən istehsal üsulunun məhdudluğunu və bərqərar olan istehsal üsulunun imkanlarını göstərir.

Assosiasiyaya birləşmiş istehsal üsulu binövrəsində azad insanlar ittifaqı kimi assosiasiya duran iqtisadi sistemdir. Assosiasiyaya birləşmiş istehsal üsulu nəzərdə tutur:

➤ inkişafın yeni əsasını (əlaqəsizliyin assosiasiyaya dəyişdirilməsi)

yeni mülkiyyət formaları;

➤ yeni istehsal üsulunun hərəkəti qanunu.

Yuxarıda göstərilən prinsipləri korporativ mülkiyyətə tətbiq etsək, onda aşağıda qeyd edilənləri əldə edəcəyik:

➤ yeni təsərrüfat birliyi forması kimi səhmdarlar ittifaqı;

➤ səhmdarların xeyri üçün, lakin onlardan ayrı olaraq mövcud olan ictimailəşdirilmiş korporativ mülkiyyət;

➤ səhmdarların korporasiyanın kapitalında maliyyə bazarının vasitəsi ilə ifadə olunmuş iştirakı.

İyirminci əsr korporativ mülkiyyətin ardıcıl olaraq bərqərar olması vaxtı olmuşdur. Lakin bu müasir bazar iqtisadiyyatı sistemində özü üçün xüsusi yer almış və əsasən kiçik biznes sahəsində cəmləşmiş fərdi xüsusi mülkiyyətin yox olması demək deyil. Fərdi xüsusi mülkiyyətin tərkibi müəyyən edici xarakteristikası çeviklik, dəyişkən xarici bazar mühitinə yüksək uyğunlaşma qabiliyyəti olub və olmaqda qalır.

Orta və iri layihələrin gerçəkləşməsi iki və daha çox partnyorların səylərinin birləşdirilməsini tələb edir, yəni mülkiyyətin konsolidasiyasına ehtiyac duyur. Belə konsolidasiyanın ən sadə formaları qiymətli kağızların buraxılışı və dövriyyəsi olmadan keçinir, lakin bu mühüm dərəcədə investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Korporativ mülkiyyət daha böyük investisiya imkanlarına malikdir, çünki o son mərhələdə olan kapitalizmin spesifik məhsulunu - maliyyə bazarının vasitəsi ilə ifadə olunur və qiymətli kağızların buraxılışı və dövriyyəsi ilə bağlıdır.

Təkamül nəzəriyyəsinin korporativ mülkiyyətin tədqiqatında imkanlarından ancaq indi istifadə olunmağa başlanılır (48). Bu imkanları qiymətləndirmək üçün təkamül nəzəriyyəsinin mənbələrinə və əsas metodoloji prinsiplərinə müraciət edək.

Zənnimizcə, iqtisadi münasibətlərin tədqiqatına təkamülü yanaşma tələb olunur, çünki bazar transformasiyası və münasibətlərin sistemli keyfiyyətinin dəyişilməsi mərhələləri iqtisadi münasibətlərin yeni sistemli keyfiyyətinin imkanlarının bərpaedici artımı və sonradan aşkar edilməsi mərhələsi ilə əvəz edilmişdir. Bu planda təsərrüfat təşkilatının yetkin mücəssəməsi olan korporasiya müasir iqtisadi sistemin əsas elementi kimi çıxış edir.

L.Abalkinlə razılaşmalıyıq ki, insan sivilizasiyasının inkişafında gözlənilən dərin dəyişikliklər ərəfəsində ictimaiyyət əsaslarının tənqidi cəhətdən yenidən qiymətləndirilməsinə ehtiyac kəskin artır: “Və bunda potensial imkanlarına və get-gedə artmaqda olan təsirinə görə zəngin olan elmi cərəyan kimi təkamülü iqtisadiyyatın böyük müstəsna rolu var. Bununla belə söhbət təkamülü yanaşmaların universal və absolyut əhəmiyyəti, onların cəmiyyət və onun tarixi haqqında keyfiyyətcə yeni bilik paradigmasının işlənilib hazırlanmasına təbii şəkildə daxil edilməsi barədə gedir.

Bu gün təkamülü iqtisadiyyatda onun ümumi, özdəki kifayət qədər sabitləşməyən prinsiplərinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı bir çox müxtəlif tətbiqi məsələlərin geniş işlənilib hazırlanmasına prioritet verilir. Bu müasir elm üçün tam normal haldır. Lakin sosial-iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklərin dərinliyi, formalaşmış nəzəriyyələrin

sözügədən dəyişiklikləri izah etmə və gələcəyi proqnozlaşdırma bacarıqsızlığı insan sivilizasiyasının təkamülünün əsas prinsiplərinə müraciəti yeni qüvvə ilə aktuallaşdırır” (4).

Təkamül nəzəriyyəsinin əsas məsələləri kimi aşağıda sadalananlar çıxış edir:

- təsərrüfat sistemində dinamik dəyişikliklərin xarakteri;

- qeyd edilən dəyişikliklərin genetik varisliyi;
- inkişaf prosesinin funksiyaları və daxili strukturu.

Təkamül nəzəriyyəsinə əsasən iqtisadi inkişaf trayektoriyasındakı hər bir nöqtə aşağıda qeyd edilən amillərlə müəyyən edilir:

- bu obyektin təkamülünün bütün tarixdən əvvəlki dövrü ilə;

- bu şəraitdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin populyasiyasının “təbii seçim”i ilə.

Təkamül nəzəriyyəsinin əsas müddəası aşağıdakı tezisdir: iqtisadi inkişaf texnologiya, məhsul və təşkilatların vaxtaşırı yeniləşdirilməsi əsasında ictimai istehsalın mürəkkəbliyi, müxtəlifliyi və məhsuldarlığının dönməz artımı prosesidir. Təkamüli yanaşma çərçivəsində iqtisadiyyat xarici mühitin daimi təsirinə məruz qalan inkişafda olan açıq sistem şəklində nəzərdən keçirilir. Belə sistemdə istənilən iqtisadi fenomen bir çox mədəni, siyasi, təbii və digər amillərin təsirini əks etdirir. Təkamüli yanaşma neoklassik nəzəriyyənin ən mühüm postulatını – iqtisadi sistemin tarazlığa meyli inkar edir. Onun əvəzinə aşağıdakı fikirdən istifadə olunur: sistemi tarazlığa yönləndirən qüvvələrə daha güclü, endogen qüvvələr üstün gəlir.

Təkamül nəzəriyyəsi iqtisadi proseslərin bütün neoklassik obrazlarının can atdığı bir son nöqtə kimi tarazlığı sonsuz inkişaf və yenilənmə prinsipinə qarşı qoyur.

Təkamül nəzəriyyəsinin korporativ mülkiyyətin tədqiqatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən aspektini qeyd edək. Bu iqtisadi sistemin inkişaf prosesində periferiyanın məğzi və elementlərinin müəyyən edilməsidir. Göstərilən aspekt korporativ mülkiyyət probleminin işlənilib hazırlanmasında iki cür gerçəkləşdirilə bilər:

- korporasiyanın bütün iqtisadi sisteminin inkişafının məğzinin müəyyən edilməsi, bu məğzin periferiyanın elementləri ilə əlaqə üsulunun aşkar edilməsi baxımından;

- korporativ mülkiyyət münasibətləri mikrosistemin inkişafının məğzinin müəyyən edilməsi, bu mikrosistemin təkrar istehsalı zamanı həmin məğzin funksiyalarının təyin edilməsi.

Korporativ mülkiyyət probleminin işlənilib hazırlanması üçün mühüm imkanlara müasir institusional nəzəriyyə malikdir. Onun tədqiqat imkanlarından iki perspektivli istifadə istiqaməti ayırd edək. Birincisi korporasiyanın özünün və onun daxili mühitinin subyektlərinin iqtisadi davranış formalarının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Korporasiyanın iqtisadi sistemi açıqdır, çünki öz xüsusi resurslarına arxalanır, həmçinin xarici bazar mühiti ilə maddələr mübadiləsi vasitəsi ilə işləyir və inkişaf edir. Korporasiya davranışına institusional yanaşmanın tətbiqi əsasında onun daxili və xarici mühitinin aşağıda qeyd edilən spesifik xarakteristikalarını ayırd etmək olar:

❖ daxili mühit korporativ mülkiyyət münasibətləri ilə nizamlanıb, onun münasibətləri isə mülkiyyətçilərin nəzarəti altındadır;

❖ xarici mühit bazar şəraiti ilə müəyyən edilib, rəqabətə davamlıdır və buna görə dövlət və bazar iştirakçılarının özünü idarə edən təşkilatları tərəfindən onun yalnız ümumi institusional qurulması və instrumental nizamlanması həyata keçirilməlidir;

❖ korporasiyanın daxili və xarici mühiti bir-birinə keçir, buna görə daxili mühitin idarə oluna bilmə qabiliyyəti onun hüdudlarından çıxır və dayanıqlı müqavilə münasibətləri sistemində ifadə olunur.

Şərait və rəqabət münasibətləri, öz növbəsində, korporasiyanın daxili mühitinə keçir və orada korporasiyanın hissələri arasında kommersiya hesablaması sistemi, menecerlər, mütəxəssislər və icraçı heyət arasında rəqabət yaradırlar.

Korporasiyanın iqtisadi davranışı onun daxili və xarici mühitin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində yaranır. Bir tərəfdən, korporativ mülkiyyəti münasibətləri korporasiyanın daxil mühitin xarakterini müəyyən edir. Digər tərəfdən, bazar rəqabəti münasibətləri xarici mühitin xarakterini müəyyən edir (23).

Korporativ münasibətlərin daxili mühiti, onun yüksək nizamlığı və nəzarət altında olmasını nəzərə almaqla, xarici mühitlə müqayisədə müvafiq iqtisadi inersiya ilə fərqlənir. Buna görə korporasiya davranışına inersiyalılıq xasdır - müəyyən dövr ərzində xarici mühitdəki dəyişikliklərdən sonra korporasiya ixtiyarsız olaraq korporativ mülkiyyət münasibətləri və onun subyektlərinin maraqları ilə şərtləşdirilmiş əvvəlki davranış xəttini həyata keçirir.

Məsələn, korporasiya digər xarici mühitə düşərkən və onun üçün yeni olan maliyyə, əmtəə, innovasiya bazarları münasibətləri ilə üzləşərkən uzun müddət ərzində özünü sabitləşmiş mülkiyyət münasibətləri və əvvəlki xarici şəraitə uyğun olaraq baza maraqları ilə formalaşdırılmış davranış stereotiplərinə müvafiq aparır. Belə vəziyyət o zaman yarana bilər ki, məsələn, neft şirkəti öz vəsaitlərini diversifikasiya planı üzrə “yüksək texnologiyalar” sahələrinə yatırmağa başlayır. Kök salmış iqtisadi davranış stereotiplərinin dəyişilməsi üçün yeni xarici mühitin davamlı təsiri və “korporativ mülkiyyət - rəqabət mühiti” ziddiyyətlərinin yeni dinamik qarşılıqlı təsir üsulunun formalaşması tələb olunur. Zənnimizcə, bu istiqamətdə institusional tədqiqat alətləri səmərəli tətbiq olunacaqlar.

Bütöv subyektlər kimi korporasiyaların əsas davranış tipləri adaptiv və rəşional gözləntiləri ayırd edən yeni institusional nəzəriyyənin metodologiyasının tətbiqi əsasında müəyyən edilə bilər (49). Adaptiv gözləntilərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, subyektlər öz qərarlarını və iqtisadi davranışlarını yığılmış təcrübəyə və ondan əldə edilmiş analitik informasiyaya istinad edərək formalaşdırırlar. Bu halda davranış variantları ümumiləşdirilmiş təcrübənin nəticələridir. Əvvəlki meyillər avtomatik olaraq gələcək inkişafa yönəldilir. Korporasiya davranışının formalaşmasına belə yanaşma müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun deyil, çünki sonuncuya münasibətlərin qloballaşdırılması və sosial-iqtisadi inkişafın get-gedə artan qeyri-müntəzəmliyi xasdır.

Rəşional gözləntilər başqa cür formalaşır. Onlar, bir qayda olaraq, əvvəlki sövdələşmələri, cari sövdələşmələri

və mümkün olan sövdələşmələrin proqnozlaşdırılmış hesablamlarını xarakterizə edən üç informasiya kompleksinin sistemli təhlil nəticələrinin ümumiləşdirilməsinə əsaslanır. Gələcəkdəki davranış variantları aşağıda göstərilən kimi hesablanır: onlar keçmiş təcrübəyə əsaslanırlar; bazarın cari şəraiti ilə müəyyənləşdirilirlər; proqnozlaşdırılmış informasiyanı nəzərə alaraq onlara düzəliş edilir.

Korporativ mülkiyyət probleminin işlənilib hazırlanmasına institutsional yanaşmadan istifadənin ikinci perspektiv istiqaməti korporasiyanın iqtisadi sistemində iqtisadi maraqların mülkiyyət münasibətlərinin institutlaşdırılması ilə uyğunlaşdırılmasıdır.

Korporasiyanın inkişafının idarə olunması ilə bağlı strateji vəzifə bütün korporativ mülkiyyət subyektlərinin iqtisadi maraqlarının optimal şəkildə uyğunlaşdırılmasından ibarətdir. İqtisadi maraqların uyğunlaşdırılması korporasiyanın iqtisadi siyasətinin əsas problemidir. Belə siyasət korporativ münasibətlər sisteminin daxili nizamlama vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Zənnimizcə, belə nizamlamanın əsası yalnız korporativ mülkiyyət ola bilər.

Korporativ münasibətlər subyektlərinin iqtisadi maraqlarının səmərəli uyğunlaşdırılması yalnız o halda mümkündür ki, əsas kimi korporasiyanın real imkanları və onun gələcək inkişaf perspektivləri götürülüb. Maraqların uyğunlaşdırılmasının iqtisadi mənası o zaman itir ki, əgər korporativ mülkiyyətin inkişafı maraqların uyğunlaşdırılmasının mümkün variantları ümumi şəkildə təsvir edən və korporativ münasibətlər subyektlərinin opportunist davranışın potensialını məhdudlaşdıran səmərəli korporasiyadaxili normativ sənədlərlə təsbit olunmayıb. Yuxarıda ayırd edilmiş hər iki elmi bilik axınına uyğun olaraq kor-

porativ mülkiyyət tədqiqatının metodoloji resurs təhlilinin yekununu vuraq. Birincisində korporativ mülkiyyət tədqiqatına müxtəlif nəzəri-metodoloji platformalar əsasında formalaşan yanaşmalar böyük qarşılıqlı rəddetmə potensialına malikdirlər. Lakin müasir iqtisad elminin hökm sürən sinergetik paradigması və elmi biliyə uyğunluq prinsipi tədqiqatçıları müxtəlif yanaşmaların dərkətmə imkanlarının kombinasiya və sintez variantları axtarışına yönəldir. Bununla belə sinergetik effektin miqyası çox vaxt tədqiq edilən obyektin mürəkkəbliyi ilə müəyyən edilir: nə qədər onun inkişaf səviyyəsi yüksək olsa, bir o qədər də gözlənilən effekt yüksək olacaq. Bu barədə şəxələnmiş korporativ mülkiyyət münasibətləri sistemi iqtisad elminin bir-biri ilə rəqabət aparan platformaların əsasında formalaşan metodoloji yanaşmaların resurs imkanlarının sintezi və kombinasiyası üçün maraq doğurur. Korporativ mülkiyyət münasibətlərinin tədqiqatına yanaşmaların təkamülünün təhlil nəticələrinin ümumiləşdirilməsi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu fenomenin tədqiqinə səmərəli yanaşmanın formalaşması müxtəlif nəzəri-metodoloji platformaların əsasında yaranmış idrak (dərkətmə) imkanlarının resurslarının kombinasiya edilməsini nəzərdə tutur (şəkil 1.1):

Şəkil 1.1. Korporativ mülkiyyət tədqiqatının kombinasiya olunan resurslarının nəzəri-metodoloji mənşəyi və imkanları.

➤ klassik və marksist platformaların əsasında formalaşmış və təkrar istehsal prosesinin tsikllərinin qarşılıqlı təsirinin qanunauyğunluqlarının meydana çıxarılmasına, həmçinin bu prosesin və onun strukturunun funksional mahiyyətinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş təkrar istehsal yanaşması (F.Kene, K.Marks. V.Zombart və s.). Bu yanaşma iqtisadi münasibətlər sistemini hərəkət etdiyi zaman tədqiq etməyə imkan verir;

➤ təsərrüfat sisteminin inkişaf mərkəzi ilə periferiya zonaları arasında L.Teveno, V.Mayevski və s.). Bu yanaşmalar müasir təkamül nəzəriyyəsi tərzində işlənib hazırlanmışdır. İqtisadi münasibətlər sisteminin təkamül dinamikasının məkan və zaman koordinatlarında əks etdi-

rilməsi fəal zonanı - təkrar istehsal prosesinin ən dəyərli amil və resurslarını cəmləşdirən inkişaf mərkəzini ayırd etməyə imkan verir. İnkişaf mərkəzi ilə periferiya zonaları arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təkrar istehsalın təkamülünün xarakteri müəyyən edir. Bu üsulu müəyyən etməklə korporativ mülkiyyətin əsas təkrar istehsal tiplərini seçmək olar;

➤ iqtisadi sistemlər daxilində münasibətlərin daxili təşkil olunma üsullarının və müasir iqtisad elminin institusional istiqamətində inkişaf edən xarici bazar mühiti münasibətlərinin nizamlama mexanizmlərinin təhlilinə yanaşmalar (D.Nort, O.Uilyamson, T.Eggertson və s.). Qeyd edilən üsul və mexanizmlərinin müəyyən edilməsi korporativ mülkiyyətlə bağlı iqtisadi münasibətlər sisteminin institusional şəkildə təşkil olunmasını aşkar etməyə imkan verir.

1.2. Korporativ mülkiyyətin mahiyyəti və təzahür formaları

Korporativ mülkiyyət formalarının mahiyyətinin açılması və korporativ mülkiyyət formalarının müəyyən edilməsi vəzifəsinin başlanğıc şərtlərini ümumi şəkildə təsvir edək:

- Korporativ mülkiyyət fenomeni daha mürəkkəb və miqyaslı iqtisadi korporativ münasibətlər sistemi daxilində lokal sistem törəməsidir (mikrosistemdir);

- bu mülkiyyət formasının sistem xarakteri onun mahiyyətinə müvafiq – sistem – dialektik yanaşmanı şərtləndirir

Korporativ mülkiyyətin mahiyyəti və təzahür formaları müəyyən edildiyi zaman iqtisadi tədqiqat prosesinin varisliyi təmin edilməli və müasir yerli və xarici tədqiqatçıların əsərlərində əldə edilmiş və əsaslandırılmış nailiyyətlər nəzərə alınmalıdır (23). Sələflərin əsərlərində əldə edilmiş mühüm korporativ mülkiyyət xarakteristikalarını ayırd edək:

A. Korporativ mülkiyyət münasibətlərinin ikili təbiəti. Sonuncu aşağıda göstərilənlərin olmasından ibarətdir:

- korporativ kapitalın səhmdar paylarının mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi münasibətləri təbəqəsi;
- bütöv iqtisadi sistem kimi (inteqral subyekt kimi) korporasiyanın təkrar istehsal prosesinin amilləri və nəticələrinin mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi münasibətləri təbəqəsi.

Korporativ mülkiyyətin ikili təbiətini onda anlamaq olar ki, əgər kapitalı iki növə - kapital-mülkiyyətə və kapital-funksiyaya bölsək. Belə bir bölgünü nəzərə almaqla korporativ mülkiyyət aşağıda göstərilən kimi ola bilər. Birincisi, korporasiyanın titul qiymətli kağızları korporasiyanın tərkibində bütün birləşdirilmiş və simasızlaşdırılmış kapital olan mülkiyyət titulları kimi çıxış edir. İkincisi, korporasiyanın aksiyaları sadəcə onun biznesinə qoyulmuş və orada işləyən kapitalın nümayəndəleridir. Qiymətli kağızlarla ifadə olunan qeyri-həqiqi kapitaldan fərqli olaraq işləyən kapital real iş görür, hərəkət edir və buna görə də həqiqi kapital kimi qiymətləndirilə bilər. Korporativ mülkiyyətin ikiliyi o demək deyil ki, korporasiya kapitalı sanki iki bir-birindən ayrı ölçüdə mövcuddur. Əksinə, kapital-mülkiyyət və kapital-funksiya bir-birinə

təsir edir, bir-birinə keçir və bir-birini şərtləşdirir. K.Marks kapital-mülkiyyətin tədavülünü təhlil edərkən o hala diqqət yetirir ki, korporasiyanın buraxdığı və bazarda dövriyyədə olan qiymətli kağızlar bütün digər adi mallardan ayrılır, çünki:

- qiymətli kağızların qiyməti xüsusi hərəkətmə qaydasına malikdir və xüsusi şəkildə müəyyən edilir;

- onların bazar qiyməti nominal qiymətindən fərqli olan və real təsərrüfat prosesində hərəkətdə olan kapitalın dəyişilməsi ilə bağlı olmayan tərifi alır.

Gəlir əldə etmək hüququ verən səhmlərin bazar qiyməti gəlirlərin, o cümlədən gözlənilən gəlirlərin yüksəkliyi və əldə edilməməsi riskləri ilə birgə tərəddüd edir. Bununla həmin qiymətə bir çox xarici amillər daxil edilir; qiymətli kağızlar investorların “yığılmış iddialar”ını ifadə edir. Korporativ mülkiyyətin xarakterizə edilməsi üçün istifadə olunan kapital-mülkiyyət və kapital-funksiya məfhumlarının mücərrədliyini qeyd edək. Lakin mücərrəd mənbədən gec-tez inkişaf prosesinin çox konkret və mürəkkəb nəticəsi formalaşır. İctimai istehsalın müəyyən, yüksək inkişaf səviyyəsində korporativ mülkiyyətin mücərrəd çıxış nöqtəsi (korporasiya kapitalının kapital mülkiyyətə və kapital-funksiyaya bölünməsi) mürəkkəb mənimləmə və özgəninkiləşdirmə sisteminə çevrilir.

B. İqtisadi korporativ münasibətlər sistemində bir çox mənimləmə və özgəninkiləşdirmə səviyyələrinin olması, bu isə korporativ mülkiyyətin mürəkkəb subyekt-obyekt strukturunu şərtləşdirir. Korporativ mülkiyyətin bu aspektləri sonrakı bölmələrdə ətraflı surətdə nəzərdən keçir-

riləcəkdir. Korporativ mülkiyyət subyektləri kimi çıxış edirlər:

- inteqral təsərrüfat subyekti kimi, biznesində həqiqətəndə hərəkətdə olan bütün kapitalın mülkiyyətçisi kimi korporasiyanın özü;

- korporasiyanın qeyri-həqiqi kapitalının müəyyən paylarının (səhm paketinin) mülkiyyətçiləri kimi səhmdarlar;

- korporativ texnostruktur iştirakçıları (korporativ biznesin intellektual tərkib hissəsini təmin edən və idarə edən menecerlər və mütəxəssislər);

- icraetmə əməyi işçiləri.

Digər tərəfdən, korporativ mülkiyyətin obyekt strukturu aşağıda göstərilən elementlərə malikdir:

- həqiqi kapital;
- qeyri-həqiqi kapital;
- korporativ biznesdə yenidən yaradılmış və bölgü üçün təqdim olunan dəyər.

Tədqiqatımızın məqsədinə nail olmaq üçün korporativ mülkiyyət subyektlərinin mühüm xarakteristikalarını qeyd edək. Korporasiya inteqral subyekt kimi (qeyd edək ki, hüquq müstəvisində inteqral subyekt kateqoriyasının proyeksiyası bizə hüquqi şəxs kateqoriyasını verir), ilk baxışdan, xaraktercə tamamilə simasızlaşdırılmış sistem törəməsi kimi görünür. Lakin bu halda korporasiyanın hərəkətdə olan həqiqi kapital mülkiyyəti də simasızlaşdırılıb, subyektdən məhrum olunub, bu işə ola bilməz.

Mülkiyyət simasızlaşdırıldığına və subyektsiz olduğuna görə iqtisadi mahiyyətdən məhrum olur və hərəkət etmə qabiliyyətini itirir, küllü miqdarda hərəkətsiz aktiv kimi qalır. Korporasiyanın əmlak kompleksi təsərrüfat döv-

riyyəsinə şəxsi marağı olan konkret subyektlər tərəfindən cəlb olunur. K.Marks qeyd edir ki, hərəkətdə olan kapitalın nümayəndəliyi – faiz gətirən kapitaltək yaxşı gəlirli yüngül iş deyil. Hərəkətdə olan kapitalın nümayəndəsi gəlirin əldə edilməsini təmin etmək üçün işləyir.

Lakin hərəkətdə olan kapitalın nümayəndəliyi korporasiyada necə təşkil olunub? Korporasiyada fərdi sahibkar kimi ənənəvi kapitalist fiquru yoxdur, buna görə kapital-funksiyanın nümayəndəliyi burada digər ifadə alır. Müəyyən dərəcədə hərəkətdə olan kapital texnostrukturla, yəni korporasiyanın kollektiv intellektual mərkəzi ilə, onun mütəxəssisləri və menecerləri ilə ifadə olunub (20).

Eyni zamanda texnostruktur heç də hərəkətdə olan kapital mülkiyyətçisi deyil, daha doğrusu, o “aparıcı əməkdaş”dır. O, özü ilə bütövlükdə korporasiyanı əvəz edə bilmir. Məhz korporasiya inteqral subyekt kimi hərəkətdə olan kapitalın nümayəndəliyini ifadə edir. Müasir iqtisadiyyat artıq çoxdan “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” deyil və inteqral subyektlər (korporasiya, ortaqlıqlar və s.) sistemi kimi inkişaf edir. İnteqral subyektlərin mülkiyyəti səhmdarlar arasında bölüşdürülməmiş və bu sistem törəmələrin inkişafını investisiyalarla təmin edən gəlir formasında realizə olunur. Korporasiyanın bu cür şəxsini inkişaf investisiya fondundan məhrum edərək “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı”na aid edək. İnteqral subyekt kimi korporasiyanın özünün və qeyri-həqiqi kapital mülkiyyətçiləri kimi səhmdarların şəxsində kapital-mülkiyyətin və kapital-funksiyanın əksi subyekt ifadəsini tapır. Onların arasındakı münasibətlərin təhlili aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

✓ korporasiyada mülkiyyət titulunun formalizasiyası baş verir, çünki qiymətli kağızların sahibləri korporasiyanın həqiqi kapitalının hərəkətmə prosesindən ayrılıblar, onların gəlirverici iştirakı (mənfəətdən dividendlərin alınması) korporasiyanın inkişafının investisiya tələbatına tabe edilib, iqtisadi maraqlar isə korporativ təsərrüfat prosesində deyil, qiymətli kağızlar bazarlarında mövqeləşiblər. Qeyd edək ki, mülkiyyət titulunun formalizasiyası bir çox səhmdarların ümumi yığıncalarda iştirak etmədiyinə və bununla özünü korporasiyanın iqtisadi siyasətinin bu və ya digər varianlarını formalaşdırmaq imkanından məhrum etdiyinə görə güclənir;

✓ korporasiyada mülkiyyət titulunun formalizasiyasının nəticələrindən biri kimi mülkiyyətçinin simasının, mülkiyyətin funksiyalarının və mülkiyyət fenomeninin özünün ictimai rəyinin pisləşməsi çıxış edir. İctimai rəyin bu cür pisləşməsi ya radikal formada (“rədd olsun müftəxorlar”) ya da daha “inkişaf etmiş” formada (texnokratların və ya menecerlərin mülkiyyətinin gəlişini bəyan edilməsi) biruzə verilir. Texnokrat və ya menecer mülkiyyətinin gəlişi haqqında müddəa barədə heç danışmağa da dəyməz. Texnokratlar və menecerlər korporasiyanın hərəkətdə olan kapitalına dair mülkiyyət münasibətlərini ifadə etmirlər. Hərəkətdə olan kapitalın “aparıcı əməkdaşı” olma yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaranmasına əsas ola bilməz.

V.Loskutov düzgün qeyd edir ki, bu halda mülkiyyət münasibətlərinin görünüşü onların mahiyyəti kimi qəbul edilir: “İdarəçilər həqiqətən də faktiki olaraq səhmdarların əmlakını idarə edir və necə ki əliyəri anbardarı oğurlanan əmlakın mülkiyyətçisi adlandırmaq olar, eləcə də onlar səhmdar cəmiyyətlərinin faktiki mülkiyyətçiləri adlandı-

rıla bilərlər. Lakin necə ki oğru heç vaxt oğurladığı əmlakın qanuni mülkiyyətçisi ola bilməz, eləcə də səhmdar mülkiyyətini idarə edən idarəçi heç vaxt həmin mülkiyyətin mülkiyyətçisi ola bilməz” (44).

Bazar təsərrüfat sisteminin inkişaf prosesində mülkiyyət titulunun formalizasiyası və özgəninkiləşdirilməsi meylə hələ K.Marksın dövründə bəlli olmuşdur, lakin onun əsasında mülkiyyət titulunun ləğv edilməsi istədiyini gerçək kimi qəbul etmək deməkdir .

Mülkiyyət titulunun devrilməsi üçün göstərilmiş bütün radikal cəhdlər mülkiyyət münasibətinin daşıyan mühüm sosial-iqtisadi funksiyaları-ictimai sərvətin saxlanılması funksiyasını aşkar edir.

Bu zaman “əksdən çıxış edərək” isbat metodu realizə olunur:

- “lazımsız” olduğuna görə kənara qoyulmuş mülkiyyətçiləri talayanlar əvəz edir;

- talayanların qısamüddətli bayram etməyi cəmiyyəti əmlak münasibətlərinin nizamlığına qayıtmağın zəruriliyinə inandırır;

Bunun nəticəsində böyük vaxt, əmək və resurs itkisi ilə yenidən mülkiyyət titulu bərqərar olur.

C. Korporativ mülkiyyətin qeyri-həqiqi kapitalın emissiyası və maliyyə bazarında tədavülü ilə genetik əlaqəsi. Bu əlaqə olmadan açıq investisiya prosesi qeyri-mümkün olur, korporativ mülkiyyət isə fərdi xüsusi mülkiyyət səviyyəsinə enir. Biz artıq yuxarıda qeyd etmişik ki, korporativ mülkiyyət maliyyə bazarı münasibətlərinin vasitəsi ilə ifadə olunub. Bu isə korporasiyaya unikal imkanlar verir:

- öz qiymətli kağızlarının emissiyası və açıq yerləşdirilməsi, o cümlədən kiçik əmanətə malik olanların (ev idarəsi, kiçik biznes subyektləri və s.) arasında yerləşdirilməsi əsasında açıq investisiyaları cəlb etmək;

- maliyyə hesabatları dərc etdirməklə, müstəqil qiymət qoyanları və auditorları cəlb etməklə korporativ mülkiyyət münasibətlərinin şəffaflığını təmin etmək;

- qeyri-həqiqi kapital elementlərinin- səhmlərin, istiqrazların, törəmə qiymətli kağızların və s. emissiyası, dövriyyəsi və ödənilməsi əsasında mülkiyyət münasibətlərinin keyfiyyətə yeni-virtual-təbəqəsini inkişaf etdirmək. Virtual mülkiyyət münasibətləri korporasiyanın təsərrüfat prosesində formalaşan müvafiq real münasibətlərin əksidir. Onlar iqtisad elminin öyrənməyə başladığı informativ məzmunluluğa, yüksək uyğunlaşma qabiliyyətinə və digər spesifik xarakteristikalara malikdirlər.

1.3. Korporativ mülkiyyətin funksiyaları və subyektləri

Korporasiya öz daxilində kamil və şaxələnmiş maliyyə sistemini qurur. Korporasiyanın maliyyə sistemində həqiqi və qeyri-həqiqi kapital arasında nisbəti əks etdirən real və virtual tərəfləri ayıraq. Bu sistemin real tərəfi korporasiyanın həqiqi kapital dəyərinin təkrar istehsalı üçün lazım olan pul fondları və axınları əsasında formalaşır. Bu sistemin virtual tərəfi isə korporasiyaya məxsus və qeyri-həqiqi kapitalın təkrar istehsal prosesini təmin edən qiymətli kağızların buraxılışı, dövriyyəsi və ödənilməsi əsasında formalaşır.

Biz mülkiyyət titulu saxlama zəruriliyi barədə suala cavab axtardığımız zaman mülkiyyət münasibətlərinin sosial-iqtisadi funksiyalarından birini müəyyən etdik. Zənnimizcə, korporativ mülkiyyətin təzahür formalarının mahiyyətinin açılması və sonrakı təhlili belə funksiyaların mütəşəkkil məcmusunun müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edilən müəyyən etmə üçün metodoloji əsas təkamül nəzəriyyəsi yanaşmaları, o cümlədən, mülkiyyətin bütün iqtisadi münasibətlər sisteminin spesifik “inkışaf özəyi” kimi müəyyən edilməsi. Inkışaf özəyinin missiyası iqtisadi münasibətlər sisteminin səmərəli və sabit geniş təkrar istehsal prosesini təmin etməkdən ibarətdir. Biz bu sistemə əsaslanaraq və mülkiyyətin iqtisadi münasibətlər sisteminin inkışaf özəyi kimi fərziyyəni qəbul edərək mülkiyyətin aşağıda sadalanan funksiyalarını ayırd edə bilərik:

1. Təsərrüfat prosesinin amillərini, resurs bazasını və infrastrukturunu *saxlama funksiyası*. Bu funksiya müxtəlif iqtisadi dövrlərdə bütün növ təsərrüfat fəaliyyətinin mövcudluğunu təmin edən ən sadə və fundamental mülkiyyət funksiyasıdır. İstənilən mülkiyyətçi cəmiyyətə ilk növbədə əvvəl yaranmış aktivlərin saxlayanı kimi lazımdır. Mülkiyyətin ən sadə funksiyası bu münasibətlərin subyektinin ictimai məsuliyyətinin hüdudlarını ümumi şəkildə təsvir edir: sənə verilib, səndən də tələb olunacaq. Mülkiyyətçinin məsuliyyətsizliyi cəmiyyətə baha başa gəlir və itirilmiş əmlakın bərpa olunması üçün xeyli əməyin sərf olunmasına səbəb olur. Buna mülkiyyətçinin qoruduğu əmlak komplekslərinin iqtisadi mədəniyyətlə bağlılığını əlavə edək; əmlakın itirilməsi iqtisadi mədəniyyət kapitalının

itirilməsinə də səbəb olur. Mülkiyyətçinin üzərinə qoyulmuş ictimai yük mülkiyyətin hətta birinci, ən sadə funksiyasının hüdudunda əhəmiyyətlidir. Cəmiyyətin strukturu üçün mülkiyyətçini artıq adam kimi elan etmək, ondan qurtulmaq əmlak kompleksinin bütövlüyünü, sonra isə onun ayrı-ayrı elementlərini itirmək deməkdir. Belə “qurtulmanın” bütün neqativ nəticələri növbəti “radikal” ictimai islahatlar aparıldığı zaman, öncə hökm sürən mülkiyyət forması artıq rədd edildiyi, onun əvəzinə gələn formalar isə hələ yerini bərkitmədiyi zaman biruzə verilir.

2. Təsərrüfat prosesinin amillərini, resurs bazasını və infrastrukturunu *yığma (artırma) funksiyası*, yəni investisiya prosesinin nəticələrinin ifadə etmə funksiyası. Funksional baxımdan mülkiyyət əvvəlki inkişaf mərhələlərinin irsinin saxlanılmasından başlanır və hərəkətdə olan sərvətin, ehtiyatların və gələcək inkişaf müqəddimələrinin elementlərinin yığılmasında təbii halda davam edir. Başqa sözlə, mülkiyyət təsərrüfat prosesinin inkişafını təmin edir.

Səmərəli mülkiyyətçi lazımi investisiyaları cəlb etməklə mülkiyyətinin realizə olunduğu işin inkişafını təmin etməyi bacarmalıdır. Maliyyə bazarının inkişafdan qalması, əksər yerli korporativ emitentlərin titul qiymətli kağızlarının bazar dövriyyəsi və birja kotirovkalarının olmaması səhm paketini sahibindən səmərəli mülkiyyətçiyədək gedən yolda maneələr törədirlər.

Onu da qeyd edək ki, korporativ mülkiyyət münaibətlərinin mürəkkəb subyekt strukturunun olması bu strukturun bütün səviyyələrinə dair yuxarıda qeyd edilən səmərəlilik meyarının tətbiqini nəzərdə tutur:

- bütövlükdə inteqral subyekt kimi korporasiyaya;

- səhmdarlara;
- daxili mühitin qalan subyektlərinə, çünki onların korporativ mülkiyyətin formalaşmasına və realizə olunmasına aidiyyəti var.

3. Təkrar istehsal prosesinin tsikllərinin *ardıcıl şəkildə keçməsinə təmin etmə funksiyası* (bu prosesin tələb olunan inersiya anını təcəssüm etmə). Mülkiyyət təkcə əvvəlcə yaradılmış neməti qoruyub saxlayaraq onun sonrakı yığılmasına kömək etmir, o həmçinin təsərrüfat prosesinin ayrı-ayrı hərəkət tsikllərini bütöv təkrar istehsal prosesinə birləşdirib onların arasında varislik əlaqəsini təmin edir. Bununla belə həddindən artıq riskli və səmərəsiz təşəbbüslər “rədd edilir”.

Qeyd edək ki, mülkiyyət münasibətinin özü də (ilk növbədə onun təkrarlanması və ictimai təsbiti mənada) təkrar istehsal olunur. Əgər bu əmlak kompleksində təsdiq olunmuş sahibi varsa, onda bu vəziyyət təkrar istehsal olunanlara aiddir. Məsələ nəyin – qanuni əsasla malik olan mülkiyyət hüququ və ya əmlak münasibətlərinin mühafizəkar qaydası- təkrar istehsal olunmasındadır. Burada bir boşluq və əmlak baxımından qeyri-müəyyənlik ola bilməz. Əgər hər hansısa səbəbdən qanuna uyğun olaraq müəyyən edilmiş rəsmi mülkiyyətçi yoxdursa, onda onun yerini ictimai ənənə ilə təsdiq edilmiş qeyri-rəsmi sahib tutur. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar islahatları prosesinə məhz bu cür əvəz etmə xasdır.

V.Loskutov mülkiyyət münasibətlərinin formalaşma və ictimai təsbit üsullarını təhlil edərkən qeyd edir ki, bütün tarix boyu təbii resurslar iki əsas yolla mənimsənilirdi:

- yeni ərazilərin mənimsənilməsi vasitəsi ilə;
- artıq mənimsənilmiş özgə ərazilərin silahlı insan qrupu tərəfindən zəbt etmə və bu ərazilərin digər qrupların qəsdlərindən müdafiəsi vasitəsi ilə (44).

Birinci, yol hal-hazırda yalnız Antarktida, Dünya okeanının bir qismi və kosmik məkanın mənimsənilməsi çərçivəsində qalıb. O “birdəfəlik istifadəyə” aiddir, çünki bir dəfə mənimsənilmiş resursları artıq “yiyəsiz” elan etmək və onları təkrarən mənimsəmək mümkün deyil .

Ərazilərin resurs mənbəyi kimi zəbt edilməsi başqa məsələdir. Bu yol təkrar istehsal olunandır, əgər “ zəbt” məfhumunu ona iqtisadi məkanın müxtəlif yenidən bölmə formalarını (korporativ udulma, imperiyaların ayrılması, birləşməsi, dağılması, müxtəlif inteqrasiya qruplaşmalarının formalaşması və s.) daxil etməklə geniş şəkildə şərh etsək, onda onun geniş təkrar istehsalı barədə danışmaq olar.

4.Təkrar istehsal tsikllərinin *dəyişkənliyini təmin etmə funksiyası* (bu prosesin tələb olunan yenilənmə anını təcəssüm etmə). Mülkiyyət təsərrüfat prosesinə yeni texnologiya, istehsal amilləri, resurslar, təşkilətmə sxemləri və s.innovasiyasını təmin edir. İntestisiya prosesinin hər bir addımı müəyyən dərəcədə ictimai təkrar istehsalı yeniləşdirir. Bu mülkiyyət funksiyasının realizə mexanizmi aşağıda qeyd edilən kimi ola bilər:

- inzibati, əgər mülkiyyət dövlətin və ya rəqabətsiz mühitdə fəaliyyət göstərən və təkrar istehsal prosesinin yeniləndirməsini hakimiyyət gücü ilə həyata keçirən digər qurumun əlində cəmlənibsə;
- ideoloji, əgər mülkiyyət bir ideologiyanın dalınca gedən və məqsədlərini praktikada gerçəkləşdirməyə çalışır.

şan insanlar birliyin əlində cəmlənibsə. Sovet dövrünün ictimai inkişaf təcrübəsi göstərdiyi kimi, təkrar istehsal tsikllərinin dəyişkənliyini təmin etmə funksiyasının inzi-bati və ideoloji realizə mexanizmləri bir-biri ilə bağlıdır;

- rəqabətli, əgər mülkiyyət təsərrüfat prosesinin ey-ni hüquqa malik olan və bazarda öz yerini möhkəmləndir-məyə və genişləndirməyə çalışan iştirakçıları arasında bö-lüşdürülüb.

İctimai təkrar istehsalın təşkilinin keyfiyyətcə yeni, innovasiyalı tipinin bərqərar olması bu mülkiyyət funksi-yasını yüksəldir. Yeni texnologiyaların geniş tətbiqi əsa-sında inkişaf edən iqtisadiyyatda investisiya resursları ilk növbədə innovatorlara çatır. Müasir təsərrüfat məkanında müxtəlif innovasiyalı təkrar istehsal tipli subyekt növləri formalaşır, sonuncular isə fərdi sahibkarlardan tutmuş TMK və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlaradək həm miqyası ilə, həm də funksional xarakteristikaları ilə fərqlənilir. İstehsal amillərinin artım nöqtələrinin xeyrinə yenidən bölgüsü, bərqərar edilməkdə olan innovasiyalı təkrar istehsal tipli subyektlərin fəal fəaliyyəti, rəqabət üstün-lüklərinin dinamik formalaşması və bazar iştirakçılarının birlərindən o birilərinə keçməsi mülkiyyət münasibətləri-nin təşkilmə üsuluna yeni yanaşmaların işlənilib hazırlan-masına ehtiyaca səbəb olur. Müasir ictimai təsərrüfatda in-teqrasiya olunmuş mülkiyyət ardıcıl olaraq bərqərar olur. Bu mülkiyyətin əsasında korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal prosesinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə müxtəlif əmlak komplekslərini, mülkiyyət subyektlərini və hüquqlarını udma, ayırma, birləşdirmə qabiliyyəti durur.

5. Təkrar istehsal prosesinin bütün iştirakçı-subyektlərinin *iqtisadi maraqlarının formalaşdırılması, realizə olunması və uyğunlaşdırılması funksiyası*, çünki maraqlar şəxsləndirilmiş mülkiyyəti ifadə edir (26).

Korporativ münasibətlər subyektləri üçün bu mülkiyyət funksiyası o deməkdir ki:

➤ inteqral subyekt kimi korporasiyanın marağı korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalına tələbatın subyekt mücəssəməsi kimi formalaşır və realizə olunur. Burada gəlir inkişaf vasitəsi kimi çıxış edir;

➤ korporativ mülkiyyətin qalan subyektlərinin (səhmdarların, texnostruktur nümayəndələri və s.) maraqları bütövlükdə korporasiyanın maraqlarına tabe edilib;

➤ hər bir korporativ mülkiyyət subyektini şəxsi özünü ifadə formasına və marağının maddi daşıyıcılarına (bölüşdürülməmiş mənfəət; dividendlər; məzənnə fərqi; mənfəətdə iştirak; intellektual renta və s.) malikdir.

Mülkiyyət özünü yalnız maraqlarda biruzə vermir, hətta maraq daşıyıcılarını maraqlarını uyğunlaşdırmağa təhrik edir. Əks halda mülkiyyət səmərəli realizə olunmayacaq. Buna görə korporasiyanın strateji vəzifəsi bütün korporativ mülkiyyət subyektlərinin iqtisadi maraqlarının optimal uyğunlaşdırılmasından ibarətdir. Belə uyğunlaşdırma korporativ iqtisadi siyasətin alətləri ilə təmin edilir.

İqtisadi münasibətlər sisteminin inkişaf özəyi kimi mülkiyyət haqqında yuxarıda xülasə edilmiş fərziyyəni konkretləşdirək. Əgər mülkiyyət onun ətrafında birləşən sistemin inkişafını funksional olaraq təmin edərsə, onda müvafiq olaraq, korporativ mülkiyyət korporasiya sisteminin inkişaf özəyidir.

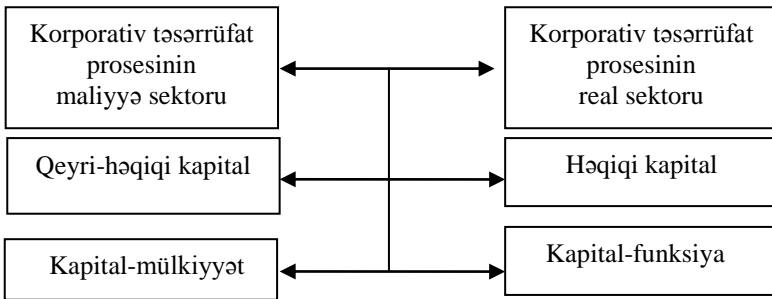
İnkişaf özəyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ayrı-ayrı təkrar istehsal tsikllərinin genetik qarşılıqlı əlaqəsini, varisliyini təmin edir;

- təkrar istehsal prosesinin keçməsinin xarakterini şərtləşdirir;

- dayanaqlıdır və korporativ münasibətlər sisteminin inkişaf prosesində öz sistem keyfiyyətini qoruyub saxlayır.

Mülkiyyətin əsas funksiyalar kompleksinin müəyyən edilməsi bizə korporativ mülkiyyətin mahiyyətini açma prosesini davam etməyə imkan verir. Bununla belə biz V.Deyneqanın təklif etdiyi metodoloji yanaşmaya bəzi düzəlişlər edərək həyata keçirməyə çalışacağıq. Korporativ mülkiyyətin mahiyyətinin tədqiqinin çıxış nöqtəsi kapital-mülkiyyət və kapital-funksiya ziddidir, sonuncu ardıcıl olaraq korporativ mülkiyyətin mahiyyət ziddiyətləri məcmusuna çevrilir. Bu ziddiyətlər mülkiyyət tədqiqatının 3 əsas səviyyəsində formalaşır və həllini tapır (şəkil 1.2.).

Şəkil 1.2. Korporativ mülkiyyətin mahiyyət ziddiyətlərinin onun tədqiqatının üç əsas səviyyəsində həll olunması.

Korporativ mülkiyyətin tədqiqinin çıxış nöqtəsində kapital-mülkiyyət və kapital-funksiya iki əks mövqe kimi bir-birinə qarşı durur:

- təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin xüsusi cazibə nöqtələrinin saxlanması zəruriliyi;
- həmin nöqtələrin korporativ fəaliyyətin ümumi birləşdirilmiş nəticəsinin vahid cazibə sahəsinə birləşdirilməsinə tələbat;

Korporativ mülkiyyət ayrı-ayrı xüsusi kapitalların vahid korporasiya kapitalına birləşdirilməsi üçün yalnız ona xas olan yol, yəni kapital-mülkiyyətlə kapital-funksiyanın arasındakı ziddiyyətin həll yolunu tapır. Ziddiyyəti həll etmək əks tərəfləri hansısa bir yeni nəticədə aradan qaldırmaq deməkdir. Ziddiyyətlərin bu cür aradan qaldırılması korporativ qiymətli kağızların buraxılması ilə baş verir. Korporasiya yaradıldıqdan sonra onun səhmlərinin ilkin buraxılışı baş verir. Həmin səhmlərin təsisçilər tərəfdən əldə edilməsi korporasiyanın özünə həqiqi kapitalın lazımi elementlərini formalaşdırmağa imkan verir. Həqiqi kapitalın tədavülü mənfəət və onunla birgə qeyri-həqiqi kapital sahiblərinin maraqlarının realizə olunması və səhmlərin potensial alıcılarının gəlir gözləntilərinin formalaşması üçün əsas yaradır. Bazarda dövriyyədə edən səhmlərin gəlirliyi nə qədər yüksək olsa, bir o qədər də gəlir gözləntiləri çox olacaq və buna müvafiq olaraq bir o qədər də korporasiyanın öz qiymətli kağızlarının yeni buraxılışını səmərəli yerləşdirmək ehtimalı çox olacaq.

Beləliklə kapital-mülkiyyətlə kapital-funksiyanın arasındakı ziddiyyətin həlli bizə korporativ mülkiyyətin mahiyyət tədqiqatının ikinci səviyyəsinə keçməyə imkan verir. Bu səviyyədə korporativ mülkiyyət qeyri-həqiqi və

həqiqi kapitalın əksi kimi verilib. Bir tərəfdən, korporasiya onun tədavülündə hərəkət edən həqiqi kapitalın mülkiyyətçisi kimi konkret məhsul məcmusunu yaradır, onu realizə edir və özünün təkrar istehsal prosesini təmin edir. Digər tərəfdən, səhmdarlar qeyri-həqiqi kapitalda payların mülkiyyətçiləri kimi dividendlərin alınması, məzənnə fərqi və s. əsasında gəlir əldə etməyə çalışır. Həqiqi və qeyri-həqiqi kapitalın mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi arasında ziddiyyət korporativ mənfəətin formalaşması və bölüşdürülməsi prosesində həll olunur. Məhz mənfəət əkslərin birləşməsi üçün ümumi əsas yaradır:

1. səhmdarların maraqlarının realizə olunması (dividend fondu);

2. korporasiyaya məxsus həqiqi kapitalın (bölüşdürülməmiş mənfəət) inkişaf etdirilməsi.

Qeyd edək ki, qeyri-həqiqi və həqiqi kapitalın mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi korporativ mülkiyyətin mərkəzi tərifli, özünəməxsus mahiyyət özəyidir. Bu zaman biz ona əsaslanırıq ki, mahiyyət çoxsəviyyəli tədqiqat prosesində açılır : onu hansısa bir təriflə müəyyən etmək mümkün deyil.

Qeyri-həqiqi kapital öz qanunlarına uyğun hərəkət edir, sonuncular isə korporasiyanın həqiqi kapitalının hərəkət və inkişaf qanunları ilə üst-üstə düşmür. Sanki iki korporativ varlığın dünyası yaranır. Bir tərəfdən, səhmdarlar parametrləri birja kotirovkaları, məzənnə fərqi, bu və ya digər səhm alveri sövdələşmələri ilə müəyyən edilmiş qeyri-həqiqi kapitalın mülkiyyətçiləri kimi dostcasına yaşayırlar. Digər tərəfdən, korporasiya inteqral subyekt və həqiqi kapitalın mülkiyyətçisi kimi parametrləri əsas

vasitələrin amortizasiyası və yeniləndirilməsinin, dövriyyə kapitalının artırılmasının, texnostruktur nümayəndələrinin və icraçı heyətin ixtisas artırmasının və s. dəyəri ilə müəyyən edilmiş dünyada mövcuddur.

V.Deyneqa düzgün qeyd edir ki, hər iki dünyanın bir-birindən tam əlaqəsizliyi yalnız məsələnin mahiyyətinin görünüşünü təşkil edir (26). Qeyri-həqiqi kapitalın hərəkəti həqiqi kapitalın hərəkəti ilə bağlıdır. Bəs bu iki dünyanın bir-biri ilə necə əlaqə saxlayır? Əlaqə yolu, bir tərəfdən, həqiqi kapitalın real hərəkət prosesinin əks etdirilməsi ilə, digər tərəfdən isə, korporativ qiymətli kağızların sahiblərinin gəlir gözləntilərinin gerçəkdən həyata keçirilməsi, gəlir illüziyalarının yox olması ilə bağlıdır.

Səhmdarların gəlir illüziyaları aşağıdakı hallarda yox olur:

- korporasiyanın həqiqi kapitalının hərəkətini əks etdirən maliyyə hesabatlarının dərc edildiyi an;

- səhmdarların ümumi yığıncağının iclasları keçirildiyi zaman, sonuncularda maliyyə hesabatları müstəqil auditor tərəfindən təsdiqlənir.

Lakin gəlir illüziyaları qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan tamamilə real gəlir gətirə bilər, amma o şərtlə ki, qiymətli kağızlar öz realizə mexanizmləri ilə təmin olunmuş olsun. Əgər illüziyalar təsərrüfat prosesinin gerçəkliklərini adekvat şəkildə əks etdirən maliyyə məlumatla təkzib edilirsə, onların əsaslandırma və realizəetmə üsulu maliyyə məlumatın təhrif edilməsindən ibarətdir. Belə təhrif həqiqi və qeyri-həqiqi kapitalın qarşılıqlı təsirini alt-üst edir:

- həqiqi kapital zorla qeyri-həqiqi kapitalla çevrilir;

- qeyri-həqiqi kapital həqiqi kapitalla qarşılıqlı əlaqədə olarkən üstünlük təşkil etməyə başlayır;

- səhmdarların maraqları korporasiyanın inteqral subyekt kimi maraqlarına üstün gəlir.

Maliyyə məlumatın təhrif vasitələri:

- korporasiyanın maliyyə hesabatlarının qeyri-həqiqi auditi. Misal kimi həm yerli, həm xarici audit praktikası («Eron» adlı iri energetika şirkətinin menecmenti tərəfindən maliyyə hesabatlarının qeyri-həqiqiləşdirilməsini və son zamanlaradək dünya audit xidmətləri bazarında liderlərdən biri olan «Arthur Andersen» audit firması tərəfindən qeyri-həqiqi audit xidmətlərinin göstərilməsini misal gətirməyə kifayətdir) çıxış edir;

- qanunvericiliyin süni mürəkkəbliyi və birmənalı olmaması;

- səthi keçirilmiş və ya “razılaşıdırılmış” vergi yoxlamaları.

Qeyd edək ki, xəyali gəlir gözləntilərinin formalaşmasının bünövrəsi həqiqi kapitalla qeyri-həqiqi kapitalın arasındakı qarşılıqlı təsir prosesinin özündə qoyulub. Korporasiyanın qeyri-həqiqi kapitalının mülkiyyətçiləri öz gəlir gözləntilərini üç növ məlumata əsaslanaraq formalaşıdırırlar:

- keçmiş dövrlərin nəticələrinin uzadılması;
- hazırkı vəziyyətin qiymətləndirmələri;
- gələcək dövrlərin proqnozları.

Qeyd edilən informasiya resurslarının kombinasiyası xəyali gəlir gözləntilərinin əsasında duran səhvləri ehtiva etməyə bilməz. Səhvlər vaxtaşırı düzəlməlidir, bu isə bu və ya digər kağızların məzənnələrinin fond bazarında düş-

məsi vasitəsi ilə təmin olunur. Belə məzənnə düşməsi korporasiyanın həqiqi kapitalını ona lazım olan investisiya vəsaitləri axınından məhrum edir. Investisiya baxımından cazibəsiz qeyri-həqiqi kapital sahiblərinə daxili investisiya resursları ilə kifayətlənmək məcburiyyətində qalırlar:

- bölüşdürülməmiş mənfəət;
- amortizasiya vəsaitləri;
- səhmdarların və işçi heyətinin şəxsi vəsaitlərinin cəlb olunması;

Tədqiqatın üçüncü, daha konkret səviyyəsində korporativ mülkiyyətin mahiyyəti artıq qeyri-həqiqi kapitalla həqiqi kapitalın ziddiyyəti kimi deyil, iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı təsiri kimi verilib. Bu münasibətlərin formalarının müxtəlifliyi korporativ mülkiyyət ziddiyyətinin inkişaf prosesi ilə törədilib. Burada korporativ mülkiyyətin inkişafını təmin edən investisiya prosesindən söhbət gedir, onun da əsas formaları aşağıda göstəriləndir:

- korporasiya səhmlərinin əlavə buraxılışı;
- korporasiya tərəfindən investisiya əmtələrinin əldə edilməsi;
- qeyri-həqiqi kapital mülkiyyətçilərinin tərkibinin genişləndirilməsi, yeniləndirilməsi və ya diversifikasiyası;
- korporasiyanın yenidən təşkili (birləşmə, udma və ya öz tərkibindən yeni korporativ qurumları ayırma);
- holdinq qurumlarının formalaşdırılması.

Korporativ mülkiyyətə real və maliyyə sektorları ziddiyyəti kimi yanaşma investisiya axınlarını səmərəli idarəetmə strategiyasını əsaslandırmağa, maliyyə sektorunda dövriyyə edən axınların real sektorun inkişafına yönəldilmiş axın şəklinə salmağa imkan verir.

Korporativ mülkiyyətin mahiyyəti korporasiyanın iqtisadi münasibətlərin təşkilatı forması kimi təşkiledici əlamətlər məcmusundan ibarətdir:

- kapitalın birləşdirilməsi, onun ictimailəşdirilmiş xarakteri;
- korporasiya iştirakçılarının onun fəaliyyətinin nəticələrinə görə məhdud məsuliyyəti;
- inteqral subyektə açıq investisiyalar etmək imkanı;
- texnostrukturun formalaşdırılması;
- həqiqi və qeyri-həqiqi kapital zidliyi.

Sonuncu üç əlamət sırf iqtisadi münasibətlərin korporativ təşkilatı formaya məxsusdur.

Korporativ mülkiyyətin tədqiqatının üç əsas səviyyəsində onun mahiyyətinin təhlil nəticələrinin ümumiləşdirilməsi korporativ mülkiyyətin onun mərkəzi tərifində mahiyyəti korporasiyanın qeyri-həqiqi və həqiqi kapitalının mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi münasibətlərinin bağlılığı barədə qənaətə gəlməyə imkan verir. Qeyri-həqiqi kapitalla həqiqi kapitalın arasındakı böyük və dayanıqlı uyğunsuzluq korporativ mülkiyyət üçün və bütün korporativ münasibətlər sistemi üçün zərərliyə. Əksinə, həqiqi kapitalın qeyri-həqiqi kapitalla səmərəli qarşılıqlı təsiri korporativ mülkiyyətin və bütün korporativ münasibətlər sisteminin normal inkişafının əsasında durur.

Korporativ mülkiyyətin təzahür formaları təkrar istehsal yanaşması çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir. Bununla belə həqiqi kapitalla qeyri-həqiqi kapitalın zidliyi təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərdə biruzə verilir:

➤ istehsal mərhələsində həqiqi kapitalın dəyəri yaradılır və qeyri-həqiqi kapitalın buraxılış əsasları qoyulur; bununla belə buraxılış həqiqi kapitalın inkişafa ehtiyacının əks etdirməsi kimi çıxış edir;

➤ bölüşdürmə mərhələsində həqiqi kapitalın yaratdığı dəyərin və qeyri-həqiqi kapitalın hərəkəti ilə şərtləşdirilmiş gəlirlərin mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi həyata keçirilir;

➤ mübadilə mərhələsində mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə bazar transaksiyalar zamanı baş verir, sonunculara həm həqiqi kapitalın, həm də qeyri-həqiqi kapitalın elementləri cəlb olunub;

➤ istehlak mərhələsində investisiya inkişaf fondunun və zəruri vəsaitlər fondunun elementlərinin həqiqi və qeyri-həqiqi kapital münasibətlərini şəxsləndirən bütün subyektlər (korporasiya inteqral subyekt kimi, səhmdarlar, texnostruktur, icraçı heyət) tərəfindən mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi həyata keçirilir.

Biz əvvəlki bölmədə obyekt strukturunun elementlərinə və korporativ mülkiyyət subyektlərinə qısaca xarakterizə etdik. Bu aspektlərin müfəssəl xarakteristikası korporativ mülkiyyətin əsas təkrar istehsal tiplərini sonradan ayırd etmək üçün lazımdır. İlk əvvəl bu mülkiyyət formasının təşkili səviyyələrini xarakterizə edək:

- korporativ mülkiyyət fərdi xüsusi mülkiyyət əsasında yaranır və ictimailəşdirmə prosesinin sabit nəticəsidir;

- korporativ mülkiyyət öz inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq mürəkkəb və şəxələnmiş daxili struktura malikdir, bu da onun dəyişkən bazar şəraitinə yüksək uyğunlaşma potensialını təmin edir;

- korporativ mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə subyektlərin və obyektlərin mürəkkəb, çoxelementli tərkibi ilə və müvafiq olaraq çoxsəviyyəli xarakteri ilə fərqlənir;

- korporativ mülkiyyət forması “kapitalistin istehsal amilləri və onların yaratdığı məhsul mülkiyyəti” standart xarakteristikasının çərçivəsindən çıxır, çünki bu xarakteristika mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə münasibətlərinin mürəkkəb kompleksini təsvir etmir. Bu münasibətlər kompleksində müxtəlif subyektlər iştirak edir və obyekt strukturunun müxtəlif elementləri fəaliyyət göstərir.

Korporativ mülkiyyət mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə münasibətləri kompleksidir. Bu kompleksə aşağıda göstərilən səviyyələr daxildir:

a) Korporasiyanın həqiqi kapital mülkiyyəti. Bu səviyyəni korporativ mülkiyyət münasibətləri strukturunda aparıcı, əsas səviyyə kimi qiymətləndirmək lazımdır. Onda iki məqamı ayırd edək. Birincisi, korporasiya inteqral subyekt kimi fərdi kapitalistin yerini tutur, bu da mülkiyyətin bütün mühüm xarakteristikalarının dəyişilməsinə səbəb olur. İkincisi, korporativ kapitalın həqiqi və qeyri-həqiqi kapitala bölünməsi həm digər mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə səviyyələrinin mövcudluğunu, həm onların arasındakı ziddiyəti şərtləşdirir. Həqiqi kapital qeyri-həqiqi kapitalın qarşılıqlı təsiri olmadan hərəkət və inkişaf edə bilməz. Buna müvafiq olaraq korporasiya inteqral subyekt kimi daxili strukturu olmayan monolit şəkildə təsvir edilə bilməz.

b) Səhmdarların müəyyən səhm paketi (qeyri-həqiqi kapitaldakı payı) mülkiyyəti. Qeyri-həqiqi kapitalın məmimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi (buraxılışı, təda-

vülü, ictimai qiymətləndirilməsi, gözlənilən və real gəlirliyi) korporasiyanın, fəaliyyət və inkişaf səmərəliliyinə, onun investisiya cəlbliyinə səbəb olur. Əgər səhmdarların mülkiyyətinin mahiyyəti yoxdursa (yəni saxlanılmağa ehtiyac yoxdursa), ümumi yığıncada gəlirsiz iştirak səviyyəsinədək formalizasiya olunubsa, əgər korporasiyanın qiymətli kağızları bazar dövriyyəsində iştirak etməzlərsə və birja kotirovkalarına malik deyillərsə, onda korporativ mülkiyyət forması sürətlə tənəzzül edir və öz üstünlüklərini itirir.

Korporasiyanın fəaliyyət nəticələrinin texnostruktur iştirakçıları tərəfindən mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi münasibətləri. Bu münasibətlər sözügedən iştirakçıların korporativ biznesdə ortaqlı iştirakına əsaslanır. Belə iştirak üçün obyektiv əsas müəyyən edilməlidir, çünki mülkiyyət boş yerdə yaranmır. Texnostruktur iştirakçıları korporativ biznesin səmərəli inkişafı üçün tələb olunan bəzi aktivlərə malik olmalıdırlar.

1.4. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal mexanizmləri

Korporativ mülkiyyət münasibətləri, səhmdarların müəyyən (səhmdar) qrupu tərəfindən qeyri-həqiqi kapitalın üzərində maliyyə nəzarətinin müəyyən edilməsi əsasında yaranır. Bu növ münasibətləri korporativ mülkiyyətin transformasiyası kimi qiymətləndirilməlidir. Sözügedən transformasiya bir qrup qeyri-həqiqi kapital mülkiyyətçilərinə korporasiyanı həqiqi kapital mülkiyyətçisi kimi əvəz etməyə və nəticələrdən öz maraqları üçün istifadə etməyə imkan verir. Belə əvəzləmə məşhur “fiziki şəxslərin

iqtisadiyyatı” fenomenindən ibarətdir. Bu fenomenin müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirilməsi bu tədqiqat işinin çərçivəsindən çıxır, bu səbəbdən yalnız onun bəzi Azərbaycan iqtisadiyyatına uyğun olan xarakteristikaları ilə kifayətlənək:

- “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” inteqral subyektin fəaliyyət və inkişaf prosesini birləşmiş qrupun maraqlarına tabe edir və təşkilatın gəlir axınlarının qrup iştirakçılarının nəzarət etdiyi axınlara müvafiq transformasiyasını şərtləşdirir;

- “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” rejiminə riayət edən korporasiya təkə investisiyon cəlbliyini deyil, həmçinin mülkiyyət münasibətlərinin inteqral subyektinin sistem keyfiyyətini itirir;

- “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” kapitalın götürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üsuludur;

- kapitalın qeyd etdiyimiz yenidən bölüşdürülməsinin səmərəliliyi əsasən institusional mühitlə müəyyən-ləşdirilir. Həmin mühit ya birləşmiş qrupun iştirakçılarını inteqral subyektlərin yeni, daha səmərəli təşkilətmə formalarının yaradılmasına yönəldir ya əvvəlki inteqral subyektdən götürülmüş aktivlərin səmərəsiz, plansız istifadə olunmasını şərtləşdirir.

İcraçı heyət nümayəndələrinin korporasiyanın mənfəətində sosial iştirakı əsasında mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə münasibətləri (“xalq kapitalizmi” fenomeni). Bu fenomen müasir korporasiyaların baş inkişaf xətti müəyyən-ləşdirir; əks halda korporativ mülkiyyət öz səviyyələrindən birinə kimi enəcək (yəni reduksiya edəcək) (28). Bu səviyyənin mühümlüyünə baxmayaraq belə

enmə (reduksiya) korporativ mülkiyyəti sistem keyfiyyətindən məhrum edir.

İcraçı heyət nümayəndələrinin korporasiyanın mənfəətində sosial iştirakının iki aspektini ayırd edək:

– mənfəətdə sosial iştirak müzdlü əməklə kapital arasındakı klassik münasibətlərin çərçivəsindən çıxmır və korporativ mülkiyyətin təbiətini dəyişə bilmir . Belə sosial iştirakın yolları və dərəcəsi korporasiyanın həqiqi kapitalının səmərəli təkrar istehsalını təmin edirlər, yəni asılı, xidməti rol oynayırlar;

– müasir iqtisadiyyatın strukturunda “xalq kapitalizmi”nin elementləri təsərrüfat prosesinin mərkəzləşməsi və inteqrasiyası tələbatlarına tabedirlər. Onları inkişaf etmiş ölkələrin müstəqil, muxtar iqtisadi struktur elementləri kimi qiymətləndirmək səhv olardı. Bazar transformasiyasını başa vurmaqda olan Azərbaycan iqtisadiyyatında vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Burada sosial iştirak müəyyən dərəcədə keçmiş sovet dövrü ilə genetik bağlıdır, bundan başqa üzərində “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı”nın yükünü daşıyır (yəni yenidən bölüşdürmə proseslərinin maskası kimi istifadə olunur). Sosial iştirakın öncə hökm sürən dövlət mülkiyyəti ilə genetik bağlılığı “kollektivist” özəlləşdirmə modelinin hakim olması və işçilərin səhmdar cəmiyyətlərinin kapitalında yüksək iştirak payı ilə ifadə olunmuşdur.

Korporativ mülkiyyəti çoxsəviyyəli fenomen kimi nəzərdən keçirərkən onun iki struktur növünü – obyekt və subyekt növləri-ayırd etməyə məqsədəuyğundur. Zənnimizcə, korporativ mülkiyyətin obyekt strukturunun əsas elementlərini müəyyən edərkən, bu və ya digər elementin

aşağıdakı qruplara məxsusluğu əlamətinə əsaslanmaq lazımdır:

- kapital elementləri;
- yeni dəyərin təkrar istehsal prosesinin cari tsiklində yaradılmış elementləri.

Kapitalın ikiliyini nəzərə alaraq korporativ mülkiyyətin obyekt strukturu aşağıdakı əsas elementlərin qruplarını daxil edəcək:

- həqiqi kapital;
- qeyri-həqiqi kapital;
- integral subyekt kimi korporasiya tərəfindən yaradılmış və bölüşdürmək üçün təqdim olunan dəyər (onun bölüşdürülməsində həm həqiqi kapitalın, həm də qeyri-həqiqi kapitalın mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi proseslərinin iştirakçıları iştirak edir).

Qeyd edək ki, bəzi müəlliflər korporativ mülkiyyətin nəzərdən keçirilməsinə korporasiyanın özünə məxsus ehtiyat fondunu, əsas və dövriyyə kapitalını, qiymətli kağızları və s. daxil etməklə onun müfəssəl obyekt strukturunu təklif edirlər (60). Bu zaman, misal üçün, həqiqi və qeyri-həqiqi kapitalların bir-birinə bağlılığını izləməyə imkan yaranır. Korporasiyalardan birinin buraxdığı və digərinə məxsus olduğu qiymətli kağızlar mülkiyyətçiyə aşağıda qeyd edilənləri etməyə imkan verir:

- dividend və ya məzənnə fərqi formasında gəlir əldə etmək (məzənnə fərqi emitentin investisiyon cəlbliyi artığı halda baş verir);
- emitent-korporasiyanın biznesinin vəziyyəti barədə lazımi məlumat almaq;

emitent-korporasiyanın işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək.

Bununla belə emitent-korporasiyada gəlir, informasiya və idarəçilik baxımından iştirak etmə mümkünlüyü müştərək kapitalda pay miqyasına bərabərdir. Bu baxımdan, qeyri-həqiqi kapitala Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olan üç daxilolma hüdudunu daxil etməyi təklif edirik:

- minoritar səhm paketi (20%) sahibinə korporasiyanın işləri barədə ümumi məlumat (rəsmi maliyyə hesabatları səviyyəsində) almaq və ümumi yığıncaqda malik olduqları səslərdən istifadə etmək imkanını verir;

- 2%-dən 10%-dək səhm paketi səhmdarlar yığıncağının iclasının gündəliyi ilə bağlı təkliflər irəli sürmək, həmçinin direktorlar şurasının və ya təftiş komissiyasının tərkibinə seçilməyə iddia etmək imkanını verir;

- nizamnamə kapitalının 25%-dən çox olan səhm paketi sahibinə nizamnamədə və nizamnamə kapitalında edilən dəyişikliklərə nəzarət etmək imkanını verir;

- nizamnamə kapitalının 50 %-dən çox olan səhm paketi nəzarət altında olan direktorlar şurasını formalaşdırmaq və mənfəətin bölüşdürülmə planını və korporasiyanın müəyyən inkişaf strategiyasını realizə etmək imkanını verir; qalan səhmdarlar strateji qərarların qəbulundan uzaqlaşdırılırlar, onlara məxsus səhmlər isə öz bazar dəyərinin mühüm qismini itirirlər;

- nizamnamə kapitalının 75%-dən çox olan səhm paketi sahibinə ona korporativ təsərrüfatçılıq formasında lazımlı olan bütün dəyişiklikləri təmin etmək (məsələn, nizamnamə kapitalının məbləğini artırmaq və eyni zamanda ayrı-ayrı iştirakçıların payını dəyişmək) imkanını verir.

Korporativ mülkiyyətin subyekt strukturu aşağıda sadalanan iqtisadi subyekt növlərini daxil edir:

- İnteqral subyekt kimi nəzərdən keçirilən korporasiyanın özü.

Korporasiyaya hərəkətdə olan həqiqi kapital və müvafiq olaraq onun hərəkətinin bütün nəticələri məxsusdur. Qeyd edək ki, korporativ mülkiyyətin qalan subyektləri maliyyə nəticəsinin mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə imkanını yalnız inteqral subyektə öz münasibəti vasitəsi ilə əldə edir.

- Səhmdarlar qeyri-həqiqi kapital mülkiyyətçiləri kimi.

- Texnostruktur, çünki o yenidən yaradılmış dəyərin bir qisminin mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsində iştirak edir.

İcraçı heyət, çünki o yenidən yaradılmış dəyərin mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi prosesinə əmək haqqı sistemi və mənfəətdə sosial iştirak vasitəsi ilə daxil edilib.

Korporativ mülkiyyət subyektləri arasında qarşılıqlı təsirin mühüm aspektlərini ayırd edək.

Birincisi, korporasiya inteqral subyekt qismində bir şəxs və ya bir qrup şəxs kimi qələmə verilə bilməz və öz maraqlarını təmsil etmək üçün müxtəlif yollardan istifadə etməyə məcburdur:

a) səhmdarların ümumi yığıncağı. Bu qurum adi rejimdə ildə bir dəfə yığılır və müntəzəm əsasda fəaliyyət göstərə bilməz;

b) direktorlar şurası;

c) korporasiyanın icraçı orqanı.

İkincisi, bu cür şaxələnməmiş nümayəndəlik olduğu zaman korporasiyanın maraqları səhmdarlarla texnostrukturun arasındakı rəqabət mübarizəsinin qurbanı ola bilər. Zənnimizcə, korporasiyanın maraqları qeyd etdiyimiz subyektlərin maraqlarının bir-birinə uyğunlaşdırılması vasitəsi ilə qoruna bilər, yəni:

- qeyri-həqiqi kapital mülkiyyətçilərinin texnostruktura daxil olması, korporasiyanın menecmentində yer tutması;

- texnostrukturun opsiyonlardan və digər iştirak formalarından istifadə əsasında qeyri-həqiqi kapital mülkiyyətinin əldə edilməsi.

Belə bir-birinə keçmə o deməkdir ki, qeyri-həqiqi kapital mülkiyyətçiləri arasında aşağıda göstərilən funksiyaları yerinə yetirən qrup strateji idarəetməni və korporasiyanın həqiqi kapitalının hərəkətinə nəzarəti birləşdirir.

Buna müvafiq olaraq texnostrukturun və ilk növbədə onun yuxarı təbəqəsinin iştirakçıları korporasiyanın iri səhmlər paketlərini əldə edirlər. Prosesin hər iki tərəfi korporasiyanın direktorlar şurası şəxsində birləşirlər, sonuncunun vəzifəsi səhmdarlarla texnostrukturun maraqlarını uyğunlaşdırmaqdan və korporasiyanın inteqral subyekt kimi inkişaf etməsi məqsədi ilə həqiqi kapitalla qeyri-həqiqi kapitalın səmərəli qarşılıqlı təsirinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Əgər iqtisadi maraqların yuxarıda qeyd edilən uyğunlaşması həyata keçirilmirsə, onda səhmdarlarla texnostrukturun maraqları arasında ziddiyət öz həllini digər, ümumiyyətlə korporasiya üçün dağıdıcı yollar tapır. V.Loskutovun onlara verdiyi qiymətlə razılaşa bilərik: *“Səhmdar mülkiyyət formasının ziddiyyəti ondan ibarətdir*

ki, korporasiya idarəçiləri müəyyən şəraitdə xüsusi mülkiyyətçilər kimi hərəkət edə bilər, yəni faktiki iqtisadi mülkiyyətçilər ola bilər, lakin onlar korporasiya əmlakına mülkiyyət hüququnu əldə edə bilmirlər... “ Səhmdar mülkiyyətin xüsusi mülkiyyət olmaması və tərifinə görə ola bilməməsi anlaşılmaması islahatçıların təqsiridir. Həmin islahatçılar inandırırıldı ki, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi ölkəni avtomatik olaraq mötəbər kapitalist tipli bazara doğru gətirəcək” (44).

V.Loskutovun qeyd etdiyi proses, korporativ mülkiyyətin idarəçilərin xüsusi mülkiyyətə çevrilməsidir. Əslində bu reduksiya mülkiyyət münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Yerli islahatçıların və bazar islahatlarının ideoloqlarının bədbəxtliyi ondadır ki, klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyənin köhnə əhkamına sübutsuz inanmaqdadır. Bu əhkama əsasən xüsusi mülkiyyət məhsuldar qüvvələrin normal inkişafı üçün tələb olunan təbii və əbədi münasibətdir. Belə əhkamı praktikada realizə etmək cəhdi uzun ictimailəşdirmə prosesinin nəticələrinə etinasızlıq göstərmək deməkdir.

Üçüncüsü isə, texnostrukturun xüsusi rolunu qeyd edək, hansı ki:

- bir tərəfdən, hərəkətdə olan həqiqi kapitalın mülkiyyətçisi deyil və buna görə əldə olunmuş ümumi korporativ maliyyə nəticəsinin üzərində sərəncam vermək hüququ yoxdur;

- digər tərəfdən, özündə intellektual və menecer funksiyalarını cəmləşdirərək üzərinə korporasiyanın “aparıcı əməkdaşı” rolunu götürür. Bu rolun sadə icrasından tutmuş həqiqi kapitalın faktiki nümayəndəliyinə və inteq-

ral subyektin səlahiyyətlərinin öz əlində müvafiq cəmləşdirilməsinə kimi – yalnız bir addımdır. Əgər belə addım həqiqətdə baş verirsə, texnostruktur korporativ mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyasını həyata keçirir:

- korporativ mülkiyyəti bürokrat mülkiyyətinə çevirir;

- ümumi korporativ maliyyə nəticənin öz xeyrinə yenidən bölüşdürmə mexanizmlərini yaradır;

- səhmdarları idarəetmə işlərindən uzaqlaşdırır.

Bürokrat korporativ mülkiyyət üzərində dayanaq. Bu prosesin mahiyyəti bütün mülkiyyət kompleksinin fəaliyyət və inkişafını korporasiya məmurlarının maraqlarına tabe etdirməkdən ibarətdir. Zənnimizcə, bürokratlaşdırma prosesi dərin köklərə malikdir. Birincisi, bu dövlətin iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakının genişlənməsi ilə bağlı olan ümumi prosesdir. Bir çox yerli və xarici liberal islahatçıların dövlətin iqtisadi və sosial sahələri “tərk etməsi” barədə xoş təsəvvürlərinə tamamilə başqa qiymətləndirmələr qarşı durur. Həmin təsəvvürlər real faktların qərəzsiz təhlilinin nəticələrinə əsaslanır. Faktlar bunlardır:

- milli iqtisadi və sosial məqsədlərə müvafiq olaraq dövlət milli təsərrüfatların qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya prosesinin idarə olunmasında get-gedə artan rol oynayır;

- belə rolun artmasını dövlətin ÜDM-da payı təsdiq edir. İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatının məlumatına görə, 2004-cü ildə dövlət xərclərinin ÜDM-da payı Fransada - 54%, Almaniyada - 47 %, Böyük Britaniyada – 45%, ABŞ-da – 36 % təşkil etmişdir. Məsələn, Rusiyada bu göstərici azalmaqdadır (2004-cü ildə - 28%-dək) (şəkil 1.3.).

80
60
40
20
0

**Şəkil 1.3. 2004-cü ildə ölkələrin dövlət xərclərinin payı,
ÜDM-dan % (42).**

Qeyd edək ki, bürokratlaşdırmanın mahiyyəti əmrvermə funksiyasının formasının mütləqləşdirməsindən ibarətdir. Azərbaycana xas olan hakimiyyət və mülkiyyət assimetriyası bürokratlaşdırma üçün təbii ki əlverişli şəraitdir. Güclü hakimiyyət şaquli xətti təsərrüfat prosesini və ona əsaslanan sosial-iqtisadi münasibətlər sistemini hakimiyyətin köməkçi təkrar istehsal vasitələrinə çevirir. Bürokratlaşdırma dövlətin iqtisadiyyatda iştirakının həddləri ilə məhdudlaşmır və ilk növbədə korporativ qurumlara da keçir, çünki müasir sosial-iqtisadi sistemdə korporasiya dövlətin əsas ortağı kimi çıxış edir. Normal bazar dövryyəsi üçün şəraitin olmaması qeyri-həqiqi kapitalın rolunu heçə çıxarır və eyni zamanda korporativ bürokratiyanın hüquqlarını təsbit etməklə onu bərqərar edir. Bürokratiya bütün təzahürlərində bazarın bölünməsinə və seqmentləşdirilməsinə ehtiyac duyur. Xüsusilə bu maliyyə bazarına aiddir. Bu bazarın inkişafdən qalması bürokratiyanın ikitərəfli vəzifəsini həll etməyə imkan verir:

- korporativ mülkiyyəti korporasiyanın əmlak kompleksinə inzibati nəzarət kimi qələmə vermək;

- korporasiyanın qeyri-həqiqi kapitalında pay sahiblərinin yaratdığı təhlükəni neytrallaşdırmaq.

Obyekt strukturunun elementləri və korporativ mülkiyyət subyektləri dəyişkən, dinamik xarakteristikalara aiddir. Onlar korporativ münasibətlərin təkamül prosesində bir-birinə təsir edir və dəyişilirlər. Onların bəzi sabit qarşılıqlı təsir formaları hər halda institutlaşdırılır və ictimai qanunverici, korporasiyadaxili normativ və ya mühafizəkar şəkildə qəbul olunur (şəkil 1.4.).

Bununla belə bu sahədə mühüm transformasiya irəliləyişləri miqyaslı sosial təhlükələrlə yüklənib. Əgər sosial-iqtisadi transformasiyaları nəzərə almasaq, onda korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı prosesi obyekt və subyekt strukturlarının bir-birinə dinamik təsirini və onların qarşılıqlı əlaqə formalarının ardıcıl dəyişilməsini şərtləşdirir.

İcraçı heyət	Mülkiyyət ("xalq kapitalizmi" elementləri) Mülkiyyət (opsionların verilməsi)		Əmək iştirakı
			Sosial iştirak
			Dividend iştirakı
Texnostruktur			Əmək iştirakı
			Ortaqlı iştirak
			Dividend iştirakı
Autsayder səhmdarlar	Maliyyə nəzarəti	Mülkiyyət	Dividend iştirakı
			Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi

Korporasiya inteqral subyekt kimi	Mülkiyyət		İnvestisiya iştirakı (bölüşdürülmə iş mənfəət)
	Həqiqi kapital	Qeyri- həqiqi kapital	Korporasiyanın yaratdığı dəyər

Şəkil 1.4. Azərbaycan iqtisadiyyatında korporativ mülkiyyətin subyekt və obyekt strukturlarının bəzi sabit qarşılıqlı əlaqə formaları.

Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı həm korporativ mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə münasibətləri mikrosisteminin inkişafında, həm də korporasiyanın bütün iqtisadi sisteminin inkişafında təyinedici rol oynadığı üçün, korporativ mülkiyyətin obyekt və subyekt strukturlarının qarşılıqlı təsirinin xarakteri korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının xarakterinə uyğun müəyyən edilir.

FƏSİL 2. KORPORATİV MÜLKİYYƏTİN TƏKRAR İSTEHSALINA DAİR SOSIAL-İQTİSADI MÜDAFİƏSİNİN MEXANİZMİ

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatında korporativ mülkiyyətin formalaşma xüsusiyyətləri

Korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiə mexanizminin formalaşması problemi iqtisadi ədəbiyyatda hələ indi işlənib hazırlanmağa başlayır, hərçənd onun ayrı-ayrı aspektləri artıq yerli və xarici mütəxəssislərin əsərlərində tədqiq edilib. Sözügedən aspektləri nəzərdən keçirək. İlk növbədə, mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsinə geniş yanaşmanı ayırd edək. Bu yanaşma artıq klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələrində rast gəlinir. C.Lokk mülkiyyətçinin tələbat kompleksinə və onun əmək potensialına əsaslanaraq xüsusi mülkiyyətin onun normal işləməsi üçün tələb olunan və kifayət olan təbii hüdudlarını müəyyən etməyə çalışır. C.Lokkda xüsusi mülkiyyətin hüdudları insanın öz tələbatlarını ödəmək üçün kifayət edən məhsulu əldə etmək məqsədi ilə öz əməyi ilə becərə biləcəyi torpaq sahəsinin ölçüsü ilə müəyyən edilir (43, s.23-26). C.Lokk ilk dəfə mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsinin gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və gəlirlərə müvafiq xərclərin yükünü digərinin üzərinə qoyma kimi bir aspektini ayırd edir. Pul yalnız mülkiyyəti realizə etmə imkanlarını genişləndirmir, həmçinin birinə mükafat kimi verilməli gəlirin digər birisinin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi kimi spesifik bir təhlükə yaradır. Mülkiyyət maddi baxımdan dəyişilməz qalaraq iqtisadi cəhətdən öz subyek-

tini tərk edir. Oxşar proses vergi yükünün digərinin üzərinə qoyulduğu zaman baş verir.

A.Smit mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsinin mühüm aspektlərindən birini, yəni dövlətin toxunulmazlığının zamini kimi rolunu qeyd edir: “Mülkiyyət olmaya-nadək dövlət də ola bilməz, çünki sonuncunun məqsədi məhz sərvəti qorumaq və varlıları kasıblardan müdafiə etməkdir” (55). Qeyd edək ki, A.Smit mülkiyyəti qorumaq zəruriliyini mövcud ictimai sarsıntılar (sosial-iqtisadi transformasiyalar) potensialı ilə əlaqələndirir. G.Heqel xüsusi mülkiyyət münasibətinin təhlili və spesifikasiyası prosesində onun ictimai işarələmə və müəyyən etmə mexanizmini ümumi şəkildə təsvir edir. Əslində, belə mexanizm mülkiyyət münasibətlərinin sadə müdafiəsini təmin edir və bunun üçün üç baza üsulundan istifadə edir:

- əmlakın fiziki zəbt edilməsi və öz əmlak kompleksini qoruyan ələ keçirmə subyektinin olması;

- əmlakın formalaşdırılması, ona müəyyən formanın verilməsi, mülkiyyət obyektinin öz tələbatlarına uyğunlaşdırılması;

- əmlakın işarələnməsi, ona elə bir “mülkiyyət nişanı”nın verilməsi ki, o digər insanlara əmlak münasibətləri faktının nəzərə alınması zəruriliyi barədə xəbər versin (17,s.73-78).

Sonra mülkiyyət münasibətlərinin inkişaf prosesi onun müdafiəsinin xüsusi hüquqi mexanizminin formalaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, qanun real mülkiyyət münasibətləri “ağacı”nda nə qədər mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə “budağı” yaranıbsa, bir o qədər də ictimaiyyət tərəfindən müdafiə olunmalı mülkiyyət hüqu-

qu qeyd edir. Müasir iqtisad elmində belə korrespondensiya öz ifadəsini mülkiyyət hüquqları nəzəriyyəsində tapıb. Həmin nəzəriyyə sözügedən hüquqları insanların arasında nemətlərin hərəkəti ilə bağlı və cəmiyyət tərəfindən (qanun, icra hakimiyyətinin inzibati sərəncamları, ənənə və s. ilə) təsdiq edilmiş davranış münasibətləri kimi müəyyən edir.

Mülkiyyət münasibətlərinin təkamülü, təbii inkişafı mülkiyyətin müdafiəsi probleminin qoyulmasının və həllinin çərçivəsini məhdudlaşdırır. Həqiqətdə, əgər eyni mülkiyyət formaları məcmusu ictimai təkrar istehsalda fəaliyyət göstərsə, onda bu məcmunun müdafiəsi mülkiyyət münasibətləri subyektləri arasında əlaqələri tənzimləyən ictimai hüquqi və ya mühafizəkar normaları müəyyən etmə və həyata keçirmə halını alır. Əgər mülkiyyət funksiyaları ictimai təkrar istehsalda mühüm dərəcədə şəklini dəyişdirirsə, qanunverici və ya ənənə bu dəyişikliyi hüquq normalarında və ya mühafizəkarlıqda nəzərə alır.

XX əsr sosial-iqtisadi transformasiyalar əsri kimi mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi probleminin digər aspektini yaratmışdır. Transformasiyalar ictimai təkrar istehsalın bütövlüyünü dağıdır və hazırda olan mülkiyyət formaları məcmusunun mövcudluğu üçün böyük təhlükə yaradırlar. Rusiya örnəyi səciyyəvidir. Burada XX əsr boyu mülkiyyət münasibətlərinə toxunan bir neçə dərin transformasiya dəyişiklikləri həyata keçirilmişdir:

- sosialist inqilabı. Bu inqilab xüsusi mülkiyyəti qanundan kənara qoymuş və bütün mülkiyyət münasibətləri kompleksini dərhal kollektivist əsaslarla (“hərbi kommünizm” siyasəti vasitəsi ilə) dəyişməyə cəhd göstərmişdir;

- kollektivist əsaslardan müvəqqəti uzaqlaşma. Bunun sayəsində ictimai təkrar istehsal prosesində xüsusi mülkiyyəti qaytarılmış, lakin onun fəaliyyət göstərmə və inkişaf arealını mühüm dərəcədə məhdudlaşdırmışdır (“yeni iqtisadi siyasət”);

- dövlət mülkiyyətinin hökmranlığının bərqərar olması və əsası “böyük dönüş” illərində qoyulmuş inzibati-komanda təsərrüfatçılıq sistemi yaratma prosesində xüsusi mülkiyyətin sıxışdırılıb çıxardılması;

- inzibati-komanda sistemini dəyişdirmək cəhdləri. Bu cəhdlər sosialist müəssisələrinin dövlətdən iqtisadi cəhətdən bir qədər ayrı olması faktının qəbul olunması, sosialist istehsalın “sahibi”nin axtarışı, fərdi əməyin, kooperativlərin və s. bərpası ilə ifadə olunmuşdur;

- Rusiya iqtisadiyyatının bazar islahatları prosesində inzibati-komanda sisteminin iflası və mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinin bərpası;

- Rusiyanın milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına sürətlə daxil olması və mülkiyyət münasibətləri kompleksinin müvafiq inteqrasiya islahatları, o cümlədən mülkiyyət hüququnun beynəlxalq qeydiyyat, mübadilə, konsolidasiya, bölgü, ödəmə standartlarının tətbiqi.

Mülkiyyətin sosial-iqtisadi transformasiya şəraitində müdafiəsi tamamilə başqa bir vəzifədir, nəinki mülkiyyətin iqtisadi sistemin təbii təkamülü şəraitində müdafiəsi. Söhbət mülkiyyət münasibətlərinə təhlükələrin miqyasından və sayından deyil, qeyd edilən problemin keyfiyyətcə yeni qoyulma və həll olunma şəraitindən gedir. Qeyd edək ki, transformasiyalarla zəngin olan tariximiz yerli iqtisadi ədəbiyyatda mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi prob-

ləminin işlənib hazırlanmasına səbəb olmuşdur və bu mənada biz qərb iqtisad elmini bir qədər qabaqlayırıq.

İşimizin məqsədini realizə etmək üçün mülkiyyət münasibətlərinin sosial-iqtisadi transformasiyalardan müdafiəsi probleminin işlənib hazırlanmasının bəzi mühüm aspektlərini ayırd edək:

- A.Çayanovun “möhkəm kənd təsərrüfatı istehsalçıları”nın (sosializm qurucularının terminologiyasında – qolçomaqların) yaradıcılıq potensialından və iqtisadi mədəniyyətindən xam torpaqların şumlanması üçün səmərəli istifadə variantını təklif etmək cəhdi (64);

- V.İ.Loskutov tərəfindən “həm-mülkiyyət” konsepsiyasının tənqid edilməsi. Bu konsepsiyanın tərəfdarları sosialist mülkiyyəti daxili strukturadan məhrum etməyə və müəssisələrin iqtisadi münfəridliyinin qəbul olunmasına və normativ təsbitinə zərurəti inkar etməyə çalışırdılar (44);

- mülkiyyətin nisbətini ictimai istehsalın müqəddiməsi və nəticəsi kimi tədqiq edən K.Xubiyevin mövqeyi.

K.Xubiyev mülkiyyət formasının (onunla birgə bütün iqtisadi münasibətlər sisteminin) yaranma və təşəkkül prosesini və onun normal təkrar istehsal prosesini dəqiq ayırır. Yeni mülkiyyət formasının təşəkkülü zəruri qeyri-iqtisadi müqəddimələrin (şəraitin) olmasını nəzərdə tutur, məsələn: əvvəlki mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə üsullarının zorla yox edilməsi prosesləri, istehsal vasitələrinin müəyyən subyektlərə məxsusluğu faktının ictimai qəbulu və s. Yeni yaranmaqda olan mülkiyyət forması özünün xüsusi təşəkkül şəraitinə ehtiyac duyur. Həmin şərait mülkiyyət formasının normal təkrar istehsalı prosesinə keçid zamanı aktuallığını itirir (62).

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi probleminin müxtəlif aspektləri sistem keyfiyyəti alıblar, çünki son onilliklərin sosial-iqtisadi transformasiyaların dərinliyi, sürəkliliyi və ziddiyyətinin bərabəri yoxdur. Zənnimizcə, müəyyən ölçü hüdudu keçilib, sonuncunun arxasında isə mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi problemi, məcazi mənada desək, bütün “qaməti” ilə durub özünə uyğun həll yollarını tələb etdi.

Q.Kleynerin, V.Deyneqanın, M.Durovanın mülkiyyətin müdafiəsi probleminin sistemli işlənilməsi hazırlanmasına verdiyi töhfəni qeyd edək. Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən müəlliflərin hər biri sözügedən problemin özünəməxsus qoyulma və təhlil üsulu tapmışdır.

Q.Kleyner mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi problemini onun təsbit etdiyi və məfhumla qeyd etdiyi “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” fenomeninin aradan qaldırılması ilə əlaqələndirir. O, müəssisənin sistem-integrasiya nəzəriyyəsini təklif edir. Bu nəzəriyyənin əsasında hər bir müəssisənin mülkiyyət və təsərrüfatçılıq subyekti kimi bütövlüyü, sistemliliyi barədə müddəa durur. Məlumdur ki, sistem transformasiyası böhranından çıxan Rusiya müəssisələrinin kəskin institusional problemlərindən biri onların bütövlüyünün pozulması, funksiyaların, struktur elementlərinin və daxili əlaqələrin dezintegrasiyasıdır.

Bazar transformasiyası nəticəsində dezintegrasiya olunmuş müəssisə yanlışı yığılmış Rubik kubikini xatırladır (34). Mülkiyyət hüquqlarının spesifikasiyasının aktuallığı, təchizatçılarla və ara məhsulun alıcıları ilə bir texnoloji zəncir çərçivəsində müqavilə əlaqələrinin müdafiəsi və saxlanması zəruriliyi Rusiya sənayesində integrasiya

meyllərini (determinasiya) müəyyən edirlər. Belə bir inteqrasiya zamanı yeni institusional bütövlük yaranır, sonuncu isə birliyə daxil olan təsərrüfat strukturlarının cəmiyyətinə daxil edilmir. Təsərrüfat reallığında sistemtörəmə prosesləri mürəkkəb və qeyri-xətti xarakter daşıyırlar, bu da özünü dəyişikliklər ritminin dəyişməsi, onların nəticələrinin təsərrüfat məkanını təşkil etmə formalarında təzahürünün variasiyalığı, həmçinin sistem daxili ziddiyyətlərin yığılması və mütəmadi həllində biruzə verir. Q.Kleyner faktiki olaraq transformasiyaya məruz qalan inteqrasiya, təbiətə sistem törəmələrinin sosial-iqtisadi müdafiəsinin zəruriliyini əsaslandırır. Mülkiyyət miqyaslı iqtisadi sistemlərin inkişaf prosesini tənzimləyən mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə mikrosistemi kimi belə müdafiəyə ilk növbədə ehtiyac duyur.

Q.Kleynerin mövqeyi sosial-iqtisadi transformasiya şəraitində geniş yayılmış “mülkiyyətin yenidən bölgüsü” fenomeninin mahiyyətini açmağa imkan verir. Öncə hökmranlıq edən mülkiyyət forması cəmiyyətdə öz mövqeyini sürətlə itirdiyi, onun əvəzləyən mülkiyyət formaları məcmusu təsərrüfat praktikasında faktiki bərqərar olmasından uzaq olduğu zaman əmlak münasibətlərində bir qədər boşluq əmələ gəlir, sonuncu isə hakimiyyət gücü ilə doldurulur. Təsadüfi deyil ki Rusiya bazar islahatlarının mərhum ideoloqu Y.Qaydar belə bir qənaətə gəlmişdir ki, mülkiyyətin yığılması əsasən hakimiyyət strukturlaşdığı, insanlar birliyini və onun fəaliyyətini təşkil etdiyi üçün mümkün olur (14).

Y.Qaydarın mülahizələrinə daha müəyyən forma vermək olar – sosial-iqtisadi transformasiya zamanı hakimiyyət inzibati resursundan və hüquqi normaların yaradı-

cısı mövqeyindən istifadə edərək yeni mülkiyyət formaları tətbiq edir. Lakin bu yolla tətbiq edilmiş formalar ad-dım-başı iqtisadi keçid münasibətləri subyektlərinin real təsərrüfat gücünün dəyişilməsi amili ilə rastlaşır. Qeyd edilən amil hakimiyyətin zorla qəbul etdirdiyi əmlak münasibətlərin formalarını qırır və özünə lazım olan mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə formaları təyin edir. Faktiki olaraq biz burada daha bir mülkiyyətin transformasiya dayanıqsızlığı və zəifliyi aspektini görürük, sonuncu isə bu münasibətin müvafiq müdafiə funksiyasını – hakimiyyətin inzi-bati və norma yaradıcı resurslarını keçid iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılıq subyektlərinin real iqtisadi gücü ilə uyğunlaşdırma funksiyasını şərtləşdirir. Belə bir uyğunlaşmanın olmaması transformasiya prosesini müvafiq şəkildə xaosa məruz qalmaqla mülkiyyəti hakimiyyətin girovuna və təsərrüfatçılıq subyektlərinin mübarizəsinin qənimətinə çevirir. Məhz belə xaoslaşmanı biz müasir Azərbaycanda müşahidə edirik. Q.Kleyner onu xarakterizə etmək üçün maraqlı bir obraz tapıb –müəssisəni ruhdan məhrum etmə.

“Müəssisənin ruhu” dedikdə vahid daxili təkrar olunmaz, müəssisənin fəaliyyətini fəal və məqsədayönlü edən, onun həmahəng fəaliyyət göstərmə və inkişaf etmə səyini təmin edən mənəvi mənbə nəzərdə tutulur (34). Mənəvi stimuldan məhrum edilmiş müəssisə istehsal amilləri, resurslar, infrastruktur elementlərinin sadə bir məcmusudur. Bu məcmu vahid təşkilədiçi mənbədən (əsas, başlanğıc) məhrumdur və sinergetik effekt almağa imkan vermir.

Əgər yuxarıda qeyd edilmiş müddəaları dəqiq iqtisadi nəzəriyyə dilinə çevirsək, işgüzar ruhun itirilməsini şəx-

si özəyin (mahyyətin), təşkilədiçi mənbənin (əsas, başlanğıc) itirilməsi kimi qiymətləndirmək olar. Belə mənbə kimi mənimləmə və özgəninkiləşdirmə mikrosistemi, yəni mülkiyyət çıxış edir. Mülkiyyətin sabitliyini və səmərali- liyini itirmə müəssisə üçün “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” fenomeninin hökmranlığı ilə, yəni əmlak kompleksinin fasiləsiz yenidən bölgüsü ilə nəticələnir.

M.Durova və Q.Kleynerin sosial-iqtisadi transformasiya şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi zəruriliyi barədə ideyalarını inkişaf etdirməyə və bununla yanaşı belə müdafiənin müasir Rusiya şəraitinə adekvat olan mexanizminin bütövlüyünü əsaslandırmaq üçün yeni imkanlar tapmağa çalışır.

İstənilən inqilabi cəmiyyəti yenidən qurma ilk növbədə mülkiyyət münasibətlərində əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsidir. Qeyd edilən transformasiya, mülkiyyət funksiyalarının təkrar istehsal prosesində uzunmüddətdə təşəkkül tapmamasına səbəb olur. Bu cəhətdən Azərbaycan iqtisadiyyatında da mülkiyyət münasibətlərinin özəlləşdirmə transformasiyası misalı səciyyəvidir – dinamik özəlləşdirmə demək olar ki bütün mülkiyyət funksiyalarının təkrar istehsal prosesində təşkilatlaşma problemlərinə səbəb olur.

Transformasiya zamanı mülkiyyət münasibətləri təhlükələrlə doludur. Bu təhlükələr hər hansı bir mülkiyyət funksiyalarının realizə olunmasına mane olurlar. Transformasiya prosesi bir sıra öncə yaranmış mülkiyyət formalarının puç edir və keyfiyyətcə yeni mülkiyyət formalarının təşəkkülünü təmin edir.

Yeni mülkiyyət formalarının təşəkkülünün əsas əlaməti kimi mülkiyyət (mənimləmə və özgəninkiləşdirmə)

münasibətinin özünü formalaşdıran ziddiyyətlərin qarşılıqlı təsirinin qeyri-sabitliyi çıxış edir. Transformasiya prosesləri qeyd edilən qarşılıqlı təsirdə mülkiyyətin özünün mövcudluğuna müxtəlif təhlükələri törədən uyğunsuzluqların yaranmasına səbəb olur. İlk növbədə belə təhlükələr investisiya risklərinin artımı və mülkiyyət obyektlərinin investisiyon cəlbliyinin azalması vasitəsi ilə biruzə verilir.

M.Durovanın mövqeyinin müsbət cəhəti şübhəsiz Rusiya iqtisadiyyatında müasir transformasiya prosesinin təbiətinin sərbəst izahıdır, hansı ki mülkiyyətə təhlükələri hərtərəfli qiymətləndirməyə və onun müdafiəsinin kompleks mexanizmini formalaşdırmağa imkan verir. Azərbaycanda isə iqtisadiyyatda baş verən transformasiya prosesinin mahiyyəti, zənnimizcə, ikitərəflidir, çünki:

- bir tərəfdən, o komanda-inzibati münasibətlər tipinin bazar islahatının zəruriliyi ilə şərtləşdirilir, bu isə öz ifadəsini mülkiyyət münasibətlərinə müvafiq olaraq hökmranlıq edən dövlət mülkiyyət formasının özəlləşdirmə islahatında, fərdi xüsusi mülkiyyət formasının bərpa-sında və korporativ mülkiyyət formasının təşəkkülündə tapır;

- digər tərəfdən isə, o əvvəlki avtarkiya inkişaf meyllərinin aradan qaldırılması ilə şərtləşdirilib, bu isə öz ifadəsini mülkiyyət münasibətlərinə müvafiq olaraq qlobal məkanda hökmranlıq edən təsərrüfatçılıq subyektlərinin (TMK, MSQ və s.) xeyri üçün mülkiyyət formalarının inteqrasiya islahatında tapır.

Transformasiya prosesinin qeyd edilən tərəfləri bir-biri ilə bağlıdır. Onların qarşılıqlı əlaqəsində aşağıdakı aspektlər ayırd edilməlidir:

- bazar islahatları 70-80-cı illərdə milli iqtisadiyyatın iqtisadi münfəridliyini qismən aradan qaldırmaq sayəsində xeyli dərəcədə sürətləndirilməsi və ona təsərrüfat təşkilinin spesifik bazar formalarının və fəaliyyət standartlarının tətbiq edilməsi;

- öz növbəsində bazar islahatları və xüsusilə də sürətləndirilmiş özəlləşdirmə milli iqtisadiyyatında endirilmiş qiymətlərə bir çox daha səmərəli obyektlərə mülkiyyət hüquqlarını əldə etməyi bacarmış “qlobal oyunçular”ın yayılması üçün yol açmışdır.

Transformasiya prosesinin iki bir-biri ilə bağlı tərəflərin ayırd edilməsi mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi mexanizmini əsaslandırarkən üç halın nəzərə alınmasına səbəb olur:

- problemin geniş şəkildə qoyuluşuna, yəni bütün mövcud mülkiyyət formalarının müdafiəsi mexanizminin əsaslandırılmasına tələbat. Hər hansı bir formaya və ya mülkiyyət formalarının seçilməsinə edilmiş aksent sadəcə transformasiya təhlükələrini digər müvafiq müdafiəsiz qalmış mülkiyyət formalarında cəmləşdirir;

- istər özəlləşdirmə, istər inteqrasiya xarakterli məhvedici təhlükələrin nəzərə alınmasına tələbat.

Bazar islahatlarının üzərində daim “dayanma”dan imtina etmək və transformasiya prosesinin iki sahəsinin dərin deformasiyaya, funksional mahiyyətin və mülkiyyət münasibətlərinin sistem keyfiyyətinin pozulmasına səbəb olduğunu tam şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Mənimləmə və özgəninkiləşdirmə mikrosisteminin destruksiyası bütün milli iqtisadiyyatın intizamsızlığı ilə və onun yad təkrar istehsal proseslərinin inkişafını təmin etmək üçün resurs məkanına çevrilməsi ilə nəticələnir;

- layihələşdirilən mülkiyyət münasibətlərini müdafiə mexanizminin mülkiyyətin öz təbii inkişafının normal trayektoriyasına qayıtması üçün şəraitin yaradılmasına strateji yönümlüyü. Sözügedən inkişaf milli iqtisadiyyatı münasibətlərinin bütün sisteminin geniş təkrar istehsal tələbatlarını ödəyir.

Qeyd edilən strateji istiqamət mülkiyyət münasibətlərinin xüsusi müdafiə mexanizminin formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu mexanizm həm artıq məlum olan, həm də sosial-iqtisadi transformasiyalar şəraitində yenidən yaranan təhlükələri neytrallaşdırmağa qadirdir.

Nəticədə mülkiyyət münasibətlərinin müdafiə mexanizminin elementləri aşağıdakı tərkibdə formalaşır:

- sosial-iqtisadi sistemin bütün münasibətlərinin inkişafının strateji planlaşdırılması , yəni mülkiyyətin bütün potensialının tamdəyərli realizə edilməsi;

- təkrar istehsal prosesinin üzərində hakimiyyət və mülkiyyət subyektlərinin sosial məsuliyyətini təmin edən ictimai nəzarət, mülkiyyət münasibətlərinin bürokratlaşdırılmasının mənfi nəticələrinin və “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” fenomeninin mövcudluğunu təmin edən şəraitin aradan qaldırılması;

- yad sosial-iqtisadi forma və institutların milli iqtisadiyyat mühitinə köçürülməsinin mütənasibliyi. Bu mütənasibliyə əməl etməmə Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar islahatları prosesində institutsional uyğunsuzluğun iri formalarının formalaşmasına təkan vermişdir ;

- iqtisadi münasibətlərin inhisarsızlaşdırılması, mülkiyyət münasibətlərinin potensialının tamdəyərli realizə olunmasına mane olan bazar məkanını seqmentləşdirmə-

nin aradan qaldırılması, həmçinin qarşılıqlı təsirin lazımı rəqabət mühitinin formalaşması;

- resurslarla təsərrüfat proseslərinin nəticələri arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması əsasında büdcələşdirmə, hansı ki mülkiyyətçilərin bu proseslərin həyata keçirilməsi amillərinin, resurslarının və xarici şəraitinin üzərində real nəzarətini təmin etməyə imkan verir;

- mülkiyyət münasibətlərinin auditi. Bu auditin məqsədi mülkiyyət münasibətlərinin geniş təkrar istehsal şəraitini iqtisadi informasiyanın uçotu, təhlili və doğruluğunu təsdiqləmə üsulları ilə təmin etməkdir.

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən elementlər istənilən halda təkrar istehsal prosesində mülkiyyətin əsas funksiyalarına uyğun gəlir. Lakin bir şey qeyri-müəyyən qalır – onlar necə bütöv mülkiyyətin müdafiə mexanizminə birləşirlər və sözü gedən mexanizmin tərkibində onların fəaliyyətinin subordinasiyasını və koordinasiyasını nə təmin edir. Bununla belə hələ qayıdacağımız mülkiyyət münasibətləri ideyasını ayırd edək.

Q.Kleyner və M.Tsurova transformasiya prosesləri şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin sosial-iqtisadi müdafiəsi probleminə geniş yanaşmanı realizə etdiyi halda, V.Deyneqa mülkiyyət münasibətlərini müdafiə mexanizminin əsaslandırılmasına daha dar, konkret yanaşmadan istifadə edir və onu korporativ mülkiyyət formasına dair tətbiq edir.

O korporativ mülkiyyətin korporasiyanın iqtisadi münasibətlər sisteminin bir genetik düsturu kimi xüsusilə bazar transformasiyası şəraitində zəifliyi müddəasına əsas-

lanır. Korporativ mülkiyyət iqtisadi münasibətlər formalarına aiddir, sonuncular isə öz mürəkkəbliyinə görə, müxtəlif funksiya və elementlərə malik olduğu üçün risk və təhlükə təkrar istehsalətmə qabiliyyəti yüksəkdir. V.Deyneqa qeyd edir ki, həqiqi və qeyri-həqiqi kapitalın ziddiyyəti korporativ hesabatların mövcud tənziqləmə şəraitində kəskinləşir. Qüvvədə olan hesabat standartları bütün korporativ biznesin dəyərinin deyil, mənfəətin müəyyən edilməsinə yönəlib. İqtisadi münasibətlərin ən yaxşı müdafiə yolu onların təkrar istehsal prosesində ardıcıl təkmilləşdirilməsidir. Mülkiyyət münasibətləri həmahəng sürətdə inkişaf etdiyi, onların potensialı məhsuldar qüvvələrin əldə edilmiş inkişaf səviyyəsinə uyğun olan mənimləmə və özgəninkiləşdirmə sistemində çevrildiyi və ona tələbat olduğu halda, onlar adekvat şəkildə müdafiə olunur. Və əksinə, mülkiyyət münasibətləri zərərli, məhdud olduqda, onların potensialına tələbat olmadıqda, onlar daha az müdafiə olunur. Biz korporativ mülkiyyətə bir qrup fərdin mülkiyyəti kimi yanaşmaqla, onun müdafiə səviyyəsini azaltmış və faktiki olaraq korporasiyanın əmlak kompleksinin “daxili özəlləşdirmə”sini və korporativ münasibətlər sisteminin “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” ilə əvəz olunmasını həvəsləndirmiş oluruq. Korporativ mülkiyyətin bütöv sosial-iqtisadi müdafiə mexanizminə ehtiyacın olması nəticəsi ilə, zənnimizcə, razılaşmamaq olmaz. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının institusional əsaslarının təhlili V.Deyneqaya belə mexanizmin üç əsas elementini aşağıdakı tərzdə müəyyən etməyə imkan verir.

- bütün korporativ münasibətlər sisteminin planlı inkişafı;
- korporasiyanın gəlirlərində və inkişaf prosesində korporativ münasibətlər subyektlərinin tarazlaşdırılmış iştirakı;
- korporativ mülkiyyətin auditi (24,s.212).

Yuxarıda qeyd edilən mövqelərin təhlilinin nəticələrini ümumiləşdirək, onların daha perspektivli nəzəri resurslarını ayırd edək və öncə əldə edilmiş nəticələri nəzərə almaqla korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiəsi mexanizmi ilə bağlı məsələyə dair öz mövqemizi xülasə edək. Birincisi, belə müdafiə mexanizminin əsaslandırılması korporativ mülkiyyətin Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar transformasiyası prosesində fond bazarın zəif inkişafı ilə əlaqələndirmək olar. Korporativ mülkiyyətin müdafiəsinin əsas məqsəd və vəzifələri onun əsas funksiyalarının təkrar istehsal prosesində transformasiya pozulması və bazar islahatları və milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatının tərkibinə inteqrasiyası zamanı onun sistem keyfiyyətinin pozulması ilə şərtləşdirilir. İkincisi, korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiə mexanizminin formalaşdırmasının metodoloji bazası kimi təkrar istehsal yanaşması çıxış edir, çünki əgər korporativ mülkiyyət münasibətlərinin funksional məzmunu, obyekt və subyekt strukturu tarazlaşdırılmışlarsa və onlar tənəzzüldən adekvat sürətdə müdafiə olunur . Bu halda bu mülkiyyət formasında olan potensiala tələbat var və o həqiqi və qeyri-həqiqi kapitalların səmərəli mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə mü-

nasibətləri, həmçinin korporasiyanın yaratdığı dəyər sisteminə çevrilib.

Əksinə, əgər korporativ mülkiyyət münasibətləri inkişaf prosesindən kənarlaşdırılıbsa, onların potensialına isə korporasiyanın təsərrüfat prosesinin tələbatı yoxdursa, onda onlar müdafiə olunmamışlar.

Üçüncüsü, təkcə yuxarıda qeyd edilən dəlillər deyil, həmçinin sonuncu onilliyin praktikasını korporativ mülkiyyətin ayrı-ayrı elementlərinin müdafiəsi üçün palliativ tədbirlərin görülməsinin qeyri-səmərəliliyini təsdiqləyir. Təkrar istehsalın funksional məzmununu, strukturunu, təkrar istehsal xüsusiyyətlərini və onun təkamülünün müasir mərhələsində yaranan təhlükələrin xarakterini nəzərə alaraq bütün korporativ münasibətlər sisteminin inkişaf özəyinin bütöv sosial-iqtisadi müdafiə mexanizmi formalaşdırılmalıdır.

Dördüncüsü, korporativ mülkiyyətin əsas təhlükəsi onun mahiyyətinə və funksional məzmununa adekvat və həqiqi və qeyri-həqiqi kapitalın hərəkətmə proseslərinin qarşılıqlı uzaqlaşdırmadan ibarət olduğu üçün, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, korporativ mülkiyyət münasibətlərinin sosial-iqtisadi mexanizminin əsas funksional elementləri korporativ mülkiyyətin inkişaf etdirən təkrar istehsal tipinin bütün fazalarında həqiqi və qeyri-həqiqi kapitalın arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqəni təmin edirlər (şəkil 2.1.).

Şəkil 2.1. Korporativ mülkiyyət münasibətlərinin sosial-iqtisadi müdafiə mexanizminin əsas funksional elementləri.

Qeyd edilən funksional elementlər korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal proseslərinin korporasiyanın bütün iqtisadi münasibətlər sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı şəkildə göstərilə bilər:

A. *İstehsal* fazasında – korporativ mülkiyyətin və korporasiyanın bütün münasibətlər sisteminin strateji yönümlü inkışaf planı. Belə planın konseptual əsası korporasiyanın strateji inkışaf prioritetləri ilə müəyyən edilib, onun əsas elementləri kimi isə çıxış edirlər:

- korporasiyanın planı ilə müəyyən edilmiş və perspektivə tərtib edilmiş maliyyə balansı;
- həqiqi kapitalın inkışafa dair investisiya proqramı;
- qeyri-həqiqi kapitalın emissiyaya dair inkışaf planı.

Korporativ mülkiyyətin strateji yönümlü inkişaf planında bütün mülkiyyət subyektlərinin maraqları nəzərə alınmalıdır, həmçinin onların korporasiyanın inkişaf prosesində konkret iştirakı müəyyən edilməlidir.

B. **Bölgü** fazasında - bütün korporativ mülkiyyət subyektlərinin tarazlaşdırılmış gəlirverici iştirakı. Həmin iştirak korporasiyanın bütün natamam təşkil olunmuş subyektlərindən üstün olan bir inteqral subyekt kimi prioritetlərini nəzərə almaqla formalaşdırılıb. İnteqral subyektin belə üstünlüyü olmasa, korporativ mülkiyyət səhmdarlar, menecerlər, kreditorlar və icraçı heyətin arasında bölgü predmetinə çevriləcək.

Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsi şəraitində, fikrimizcə, gəliryönümlü iştirakın tarazlığı nəzərdə tutur:

- texnostrukturun ümumi korporativ maliyyə nəticəsinin nail olunmasına töhfəsinin adekvat mükafatlandırılması;

- korporativ münasibətlər subyektlərinin yuxarı və aşağı təbəqələrin gəlirləri arasında təhlükəli uyğunsuzluğun icraçı heyət nümayəndələrinin korporasiyanın gəlirində sosial iştirakı əsasında aradan qaldırılması.

Onu da qeyd edək ki, sosial-iqtisadi transformasiya şəraitində yoxsulluq xüsusi institusional tələyə çevrilir. Bir tərəfdən, korporativ münasibətlər sisteminə dair bu o deməkdir ki, bu münasibətlərin subyektlərinin korporasiya sistemində öz funksiyalarına müvafiq həyat təzi sürmək imkanına malik olmamasıdır. Öz növbəsində, həyat təzinin qeyri-adekvatlığı qeyd edilən funksiyaların yerinə yetirilməsini pozur (56). Digər tərəfdən, gəlirverici iştirakı

kın tarazlığı korporativ gəlirin mühüm hissəsinin qeyri-qanuni bölgüsü fenomeninin aradan qaldırılmasının mütləq şərtlərindən biridir, çünki gəlirlərdə uyğunsuzluq nə qədər çox olsa, bir o qədər də mövcud tələbatları qeyri-qanuni olan “özünü təmin etmə”nin motivasiyası güclü olacaq.

C. **Mübadilə** fazasında – korporasiyanın həqiqi və qeyri-həqiqi kapital bazarlarının seqmentləşdirilməsinin aradan qaldırılması. Bir tərəfdən, korporasiyanın qeyri-həqiqi kapitalına maliyyə nəzarəti sistemi faktiki olaraq bütün həqiqi kapitalı və onun yaratdığı dəyər axınlarını korporasiyanın müəyyən səhmdar və ali menecer qruplarının nəzarət etdiyi seqmentlərə bölür. Digər tərəfdən, qeyri-həqiqi kapital bazar dövriyyəsində iştirak etmədiyi və yalnız maliyyə nəzarətinin qoyulması məqsədi ilə istifadə edildiyi üçün öz prosessual səciyyəsinə itirir, hərəkətsizləşir və korporasiyanın daxili mühiti ilə məhdudlaşdırılır. Qeyd edək ki, Azərbaycanda iqtisadiyyatda qeyri-həqiqi kapital, müəyyən dərəcədə korporativ biznes üzərində nəzarətin qoyulması üçün istifadə olunan “inzibati resurs” kimi qələmə verilir. Belə bir qələmə verməni xarakterizə etmək üçün “inzibati maliyyə” kateqoriya formasından istifadə etmək olar.

Zənnimizcə, korporativ mülkiyyətin adekvat müdafiəsi Azərbaycanın milli maliyyə bazarının sanasiyası və bərpası üzrə xüsusi dövlət proqramı realizə olunmadan təmin edilə bilməz, çünki korporativ mülkiyyət maliyyə bazarı münasibətləri vasitəsi ilə ifadə olunur .

Ç. **İstehlak** fazasında – bütün korporativ mülkiyyət subyektlərinin tarazlaşdırılmış inkişafının və ayrı-ayrı təkrar istehsal tsikllərinin arasında ardıcılığın (varisliyin)

təmin edilməsi. Korporativ mülkiyyətin mühüm müdafiə vasitəsi kimi korporativ münasibətlər subyektlərinin sosial inkişafı proqramı olmalıdır.

Bir çox faktiki olaraq müflis olmuş və ya müflisliyə yaxın milli səhmdar cəmiyyətlərin subyektləri “sağ qalma və ya müflisləşmə” vəziyyətinə salınıblar, bu da onları nəinki korporativ münasibətlər sistemində inkişaf etməyə, hətta adi qaydada öz funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan vermir. Belə bir bünövrədə müvafiq yoxsulluq submədəniyyəti, davranış modeli və onlarla yanaşı bütün korporasiyanın təkrar istehsal prosesi üçün məhdudiyətləri formalaşdırır və möhkəmləndirir.

2.2. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının sosial-iqtisadi mexanizminin əsas ünsürləri

Korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiəsi mexanizmi probleminin ayrı-ayrı məsələlərinin istər ölkəmizdə, istərsə də xarici ölkələrdə mütəxəssislər tərəfindən tədqiq olunmasına baxmayaraq demək olar ki, bütünlükdə sözügedən problem iqtisadi ədəbiyyatlarda yeni tədqiq olunmağa başlanılan problem kimi qeyd oluna bilər. Burada problemin araşdırılması zamanı tədqiqat aspekti kimi aşağıdakıları göstərmək olar.

İlk növbədə mülkiyyətin qorunması məsələsinə daha geniş aspektdə yanaşılır və bu zaman daha çox klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələrində rast gəlinən yanaşma xüsusi olaraq seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, C.Lokk bir zamanlar mülkiyyətin təbii hüdudları kimi, mülkiyyətçinin tələb kompleksini və onun əmək poten-

sialına əsaslanaraq tam olaraq fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri və tələb olunan münasibətlər kompleksini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Başqa sözlə desək C.Lokkda xüsusi mülkiyyətin hüdudları insanın məhsul əldə etmək və tələbatını ödəmək üçün öz zəhməti ilə becərə biləcəyi torpağın həcmi ilə müəyyənləşdirilirdi (43). Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, C.Lokk ilk dəfə olaraq mülkiyyət münasibətlərinin qorunmasına gəlirlərin təkrar bölgüsü, gəlirlərə müvafiq öhdəliklərin müəyyən olunması baxımından da yanaşmışdır. Bu yanaşmada pul təkcə mülkiyyətin reallaşdırılması üçün şərait yaratmır, eyni zamanda gəlirlərin təkrar bölgüsündə özünəməxsus təhlükələrdə yaradır. Burada bir şəxsin digər şəxsin xeyrinə mükafatlandırılması baş verir. Mülkiyyət maddi baxımdan dəyişilməz olaraq qalsa da iqtisadi cəhətdən öz subyektindən uzaqlaşır. Bənzər proseslər vergi yükünün yenidən müəyyənləşdirilməsi zamanı da baş verir. A.Smit mülkiyyət münasibətlərinin qorunmasının bir cəhətinə diqqət çəkərək, daha sonra bütün fikrini dövlətin mülkiyyətin toxunulmazlığının qorunmasının təminatçısı kimi çıxış etməsinə yönəlmişdir. Burada əsas postulat ondan ibarətdir ki, “mülkiyyətin mövcud olmadığı zamana kimi dövlət də yaranmamışdır, dövlətin yaranmasında əsas məqsəd sərvətin və ümumiyyətlə varlıqların yoxsullardan qorunmasının təmin olunmasıdır”. A.Smit mülkiyyətin qorunması zərurətini cəmiyyətdə baş verə biləcək potensial təlatümlərə (sosial iqtisadi transformasiyalar) uyğun müəyyənləşdirməyə çalışırdı. G.Hegel təhlil prosesi zamanı xüsusi mülkiyyətin ictimai təyinatı və tanınması spesifikasına (özünəməxsusluğuna) diqqəti yönəltməyə çalışmışdır. Mahiyyət etibarı ilə müva-

fiq prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən mexanizm qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsinin üç əsas (baza, təməl) üsulundan istifadə etməklə xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin sadə müdafiəsini təşkil edir:

- əşyanın fiziki olaraq mənimsənilməsi (zəbt olunması), özünün əmlak kompleksini qoruyan sahib olma subyektinin mövcudluğu;

- hər hansı bir maddi obyektin, əşyanın tələbatlara müvafiq mülkiyyət obyekti forması alması;

- hər hansı bir maddi obyektin və ya əşyanın digər insanlarla mülkiyyət münasibətlərində onların nəzərə alınmasının vacibliyi barədə məlumat verən müəyyən mülkiyyət əlamətlərinin yaranması (18). Sonrakı mərhələdə mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı zamanı, mülkiyyətin qorunmasının xüsusi hüquqi mexanizmlərinin formalaşması prosesi baş vermişdir. Qeyd edək ki, qanun mülkiyyət hüququnun qorunmasının ictimai təminatını real mülkiyyət münasibətlərində, yəni mülkiyyətin mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi münasibətləri sisteminə müvafiq qeydə alır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda belə şərhlər mülkiyyət hüququ nəzəriyyəsi kimi öz təcəssümünü tapmışdır. Burada rifahın inkişafı naminə hüquqların, insanlar arasında davranışların müəyyən olunması cəmiyyət tərəfindən verilən hökm (qanun, icraedici hakimiyyət orqanlarının sərəncamı, adət-ənənələr və s.) kimi şərh olunur. Təkamül mülkiyyət münasibətlərinin təbii inkişaf forması kimi mülkiyyətin qorunması probleminin qoyuluşu və həlli çərçivəsini məhdudlaşdırır. Əgər mülkiyyət formalarının hər hansı bir məcmusu ictimai təkrar istehsalda fəaliyyət göstərsə, onda qeyd olunan mülkiyyət formaları məc-

musunun qorunması mülkiyyət subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən ictimai hüquqi normalar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əgər ictimai təkrar istehsalda mülkiyyət funksiyaları kifayət qədər dəyişikliyə məruz qalarsa, qanunvericilikdə və adət ənənələrdə bu dəyişikliklər nəzərə alınaraq hüquqi normalarda da dəyişikliklər edilir.

XX əsr sosial-iqtisadi transformasiyalar əsri kimi, mülkiyyət münasibətlərinin qorunmasına fərqli yanaşmaların özünü büruzə verməsinə səbəb olmuşdur. Transformasiyalar ictimai təkrar istehsalın bütövlüyünü aradan qaldırır və mövcud olan bütün mülkiyyət formaları məcmusu üçün təhlükə yaradır. Nümunə üçün XX əsrdə dəfələrlə dərin transformasiya proseslərini yaşayan Rusiyada mülkiyyət münasibətlərinin də ciddi təsirə məruz qalması faktlarını göstərmək olar:

- sosialist inqilabı, xüsusi mülkiyyəti qanundan kənar elan etdi və bir anda kollektiv əsaslar üzərində mülkiyyət münasibətlərinin yaradılmasına cəhdlər edildi (hərbi kommunizm).

- daha sonra kollektiv mülkiyyət əsaslarından müvəqqəti olaraq əl çəkildi və xüsusi mülkiyyətin məhdud arealda fəaliyyəti və inkişafı çərçivəsində ictimai təkrar istehsala tətbiq edildi (“Yeni İqtisadi Siyasət”);

- mülkiyyət münasibətlərinin növbəti mərhələsində dövlət mülkiyyətinin hökmranlığının təmin olunması və inzibati-amirlik təsərrüfat sisteminin yaradılması şəraitində xüsusi mülkiyyətin bütün istiqamətlərdə sıxışdırılması prosesi baş verdi;

- transformasiya prosesinin növbəti mərhələsində inzibati amirlik sistemində islahatların aparılmasına cəhdlər edildi, sosialist dövlət müəssisələrinin iqtisadi özünə-

məxsusluğu qəbul edilərək, sosialist müəssisələrinin yeni sahibinin axtarılması kontekstində fərdi əməyin, kooperativlərin və s. dirçəldilməsi kimi istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirildi;

- inzibati-amirlik sisteminin çöküşü və milli iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidi şəraitində mülkiyyət çox növlüyünün bərpası baş verdi (hətta bəzi hallarda formal da olsa);

- Respublikamızda sosial-iqtisadi transformasiya prosesinin təzahürləri kimi, Azərbaycan Milli İqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminin tərkibinə daxil olması, müvafiq olaraq mülkiyyət münasibətləri kompleksinin inteqrasiya dəyişikliklərinə məruz qalması baş vermiş, qeydiyyat, mübadilə, konsolidasiya, bölgü münasibətləri və mülkiyyət hüquqlarının təmin olunmasında beynəlxalq standartlarının tətbiq olunması özünü büruzə verməkdədir.

Sosial-iqtisadi transformasiyalar şəraitində mülkiyyətin qorunması və iqtisadi sistemin təkamül prosesi zəminində mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı bir qədər fərqli məqsədlər daşıyır. Burada diqqətəlayiq incəliklər mülkiyyət münasibətlərində yaranacaq təhlükələrin həddləri və kəmiyyətində, qeyd olunan problemin yeni şəraitdə həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində özünü büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya tarixinin transformasiya prosesləri ilə zəngin olması və tarixi araşdıran tədqiqatçılarda mülkiyyət hüququnun qorunması problemləri ilə əlaqədar qərb iqtisadçı alimlərinə nisbətən daha çox təcrübə əldə etmələrinə şərait yaratmışdır. Bu baxımdan bəzi analitiklər hesab edirlər ki, rus iqtisad elmi bu sahədə qərb iqtisad elmini xeyli qabaqlayır. Sözügedən tədqiqat-

çılar hesab edirlər ki, sosial-iqtisadi transformasiyalar şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin qorunması probleminin reallaşdırılması üçün məsələnin bir neçə əhəmiyyətli aspektlərinin (cəhətlərinin) xüsusi olaraq seçilməsinə tələb var. Problemin həlli ilə əlaqədar bir sıra diqqətəlayiq fikirlər qeyd oluna bilər:

-A.Çayanovun yaradıcı potensialın və iqtisadi mədəniyyətin məhsuldar istifadə olunması cəhdi “güclü kənd təsərrüfatı istehsalçılarından” (sosializm quruculuğu terminologiyasında- qolçomaqlar) xam torpaqlarda təsərrüfat həyatının canlandırılması məqsədləri ilə istifadə olunması fikri;

-N.Kolesov və onun ardıcılları həm mülkiyyətçilik konsepsiyasını tənqid edirdilər, burada birinci növbədə sosialist mülkiyyətinin daxili quruluşu inkar edilərək hər bir müəssisənin iqtisadi özünəməxsusluğuna diqqət çəkirdi;

- mülkiyyət nisbətlərini ictimai istehsalın nəticəsi kimi dəyərləndirən K.Xubiyev mülkiyyət formalarının yaranması və inkişafı prosesi ilə (müvafiq olaraq sistemin iqtisadi münasibətləri formalaşır) onun təkrar istehsalı prosesi arasında dəqiq fərqlər müəyyənləşdirir. Yeni mülkiyyət formasının yaranması bir sıra qeyri-iqtisadi eh-timallara (şərait) əsaslanır: Əvvəlki mənimsənilmə və özgəninkiləşdirmə üsullarının zor gücünə süqutu prosesi, istehsal vasitələrinin müəyyən subyektlərə məxsus olması faktının ictimaiyyət tərəfindən tanınması və s.

Mülkiyyət formasının yaranması özünəməxsus xüsusi yaranış şəraitini tələb edir və o, öz aktuallığını normal təkrar istehsal prosesinə keçid zamanı əsaslandırır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda mülkiyyət münasibətlərinin qorunması problemi sistemin keyfiyyətinə uyğunlaşmışdır, çünki son on illiklərdə sosial-iqtisadi transformasiya proseslərinin dərinliyi, davamiyyəti və ziddiyyətliliyi heç nə ilə müqayisə edilə bilməz (tayı bərabəri yoxdur). Belə hesab olunur ki, mülkiyyət münasibətlərinin qorunması ilə əlaqədar müəyyən tədbirlər sistemi həyata keçirilmiş və bu münasibətlərin tam olaraq tələb olunan səviyyədə inkişaf etməsi adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsini də tələb etmişdir (62).

Q.Kleyner, V.Deyneq, V.Durovoyun mülkiyyət münasibətlərinin qorunması problemlərinin işlənilməsində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən hər bir müəllifin sözügedən problemin təhlili və dəyərləndirilməsində öz yanaşmaları və üsulları olmuşdur. Q.Kleyner mülkiyyət münasibətlərinin qorunması probleminə daha çox diqqəti yönəldir və problemin həllini bir anlayış olaraq fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı anlayışından irəli gələn məsələlərin həll olunması ilə əlaqələndirir. O, müəssisələrin sistemli-inteqrasiyası nəzəriyyəsini irəli sürür və bu nəzəriyyənin əsasında hər müəssisənin mülkiyyət və təsərrüfat subyekti kimi sistemliliyi, tamlığı və bütövlüyünün dərk olunmasının dayandığını iddia edir. Məlumdur ki, sistemin transformasiyası böhranından çıxan milli müəssisələrin ən kəskin institutional problemlərindən biri, burada bütövlük və tamlığın aradan qaldırılması, funksiyaların, struktur elementlərin, daxili əlaqələrin dezinteqrasiyasıdır. Müəssisələrin bazar münasibətləri əsasında dezinteqrasiyası yanlış yığılmış *Rubik kubikə* bənzədilir. Mülkiyyət hüququnun spesifik-

ləşdirilməsinin aktuallığı, tədarükçü və alıcılar arasında kontrakt əlaqələrinin bir texnoloji zəncilər sistemində dəstəklənməsinin zəruriliyi, Azərbaycan sənayesinin inteqrasiya prosesini determinləşdirir. Belə inteqrasiya prosesində təsərrüfat strukturlarının birləşməsi məcmusu kimi çıxış etməyən lakin eyni zamanda müəyyən birlik kimi formalaşan institusional bütövlük yaranır. Sistemin yaranması prosesinin təsərrüfat reallığı mürəkkəb və əyri inkişaf xətləli olub, öz təzahürlərini formalaşma prosesində ritm dəyişikliklərində büruzə verir, təsərrüfatçılıq məkanında müxtəlif təşkilat formalarının özündə sistem daxili ziddiyyətləri əks etdirən dalğavari təzahürləri ilə diqqəti cəlb edir (32).

Cənab Kleyner faktiki olaraq öz təbiətlərinə görə inteqrasiya və sistem dəyişiklikləri, həmçinin transformasiya zamanı dayanıqlı təsisatların qorunmasını təklif edir. Burada mülkiyyət mənimsənilmə və özgəninkiləşdirmə mikrosistemi olub, iri həcmli iqtisadi sistemlərin inkişaf prosesini tənzimləyir və məhz onun ilk növbədə müdafiə olunmasına ehtiyac vardır. Q.Kleynerin mövqeyi sosial-iqtisadi transformasiya prosesləri zamanı geniş yayılmış mülkiyyətin həddləri fenomeninin mahiyyətinin dərk olunmasına imkan yaradır. Belə bir şəraitdə hakim mülkiyyət forması çox böyük sürətlə cəmiyyətdə öz mövqeyini itirir, onu əvəz edən mülkiyyət formaları məcmusu isə hələ təsərrüfat praktikasında öz təsdiqini tapmamış, mülkiyyət münasibətlərindəki yaranmış boşalmalar hakimiyyətin gücü vasitəsi ilə doldurulur. Təsadüfi deyil ki, Rusiyada bazar dəyişiklikləri nəzəriyyəsinin ideoloqu E.Qaydar belə bir qənaətə gəlmişdir ki, mülkiyyət yığımı

ona görə mümkündür ki, hakimiyyətin özü insan birliyinin və onun fəaliyyətini strukturlaşdırır .

E.Qaydarın fikrinə daha aydın və müəyyənləşmiş bir forma vermək olar - sosial-iqtisadi transformasiya şəraitində hakimiyyət özünün inzibati resursları vasitəsi ilə hüquqi normaların yaradıcısının mövqeyini qoruyub saxlayaraq, yeni mülkiyyət formalarının tətbiqini həyata keçirir. Lakin belə üsullarla mülkiyyət formalarının tətbiq edilməsi keçid dövründə təsərrüfat qüvvələrinin, iqtisadi münasibətlərin subyektlərin dəyişilməsi faktları ilə müşayiət olunur və bütün bunlar isə öz növbəsində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən faktor rolunu oynayırlar. Hər nə qədər paradoksal olsa da, sözügedən faktor hakimiyyət tərəfindən diktə edilən mülkiyyət münasibətlərini dağdır, özünə münasib mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə formalarını bərqərar edir.

Faktiki olaraq burada biz bir daha mülkiyyətin transformasiyası prosesində qeyri sabitliyin müxtəlif təzahür formaları ilə qarşı-qarşıyıyıq. Bu isə öz növbəsində mülkiyyət münasibətlərinin münasib müdafiəsi sisteminin yaranmasını şərtləndirir: keçid dövrü şəraitində təsərrüfat subyektlərinin, fəaliyyət göstərən inzibati və hakimiyyətin normalar yaradan resurslarının razılıqlar əsasında birgə fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir (14).

Lakin bəzən belə razılıqların əldə olunmaması transformasiya prosesinin qarmaqarışlılığı zamanı mülkiyyəti hakimiyyətin girovuna, təsərrüfat subyektləri arasında mübarizə aparan tərəflərin qənimətinə çevirir. Məhz bu cür qarmaqarışlılığı müasir Azərbaycanda biz müşahidə edirik. Q.Kleyner mövcud vəziyyətin obrazlı ifadəsini ver-

mişdir və transformasiya prosesi zamanı baş verən prosesləri müəssisənin öz ruhunu itirməsi kimi dəyərləndirmişdir. Burada müəssisənin ruhu dedikdə müəssisəyə fəallıq və məqsədyönlü fəaliyyət motivləri verən, onun ahəngdar fəaliyyət cəhdlərini və inkişafını təmin edən daxili, təkrar olunmaz mənəvi başlanğıc başa düşülür. Öz ruhundan məhrum olan müəssisə sinergetik effektlərindən və vahid təşkilədiçi əsaslarından məhrum olan istehsal faktorları, resurslar və infrastruktur elementləri məcmusu kimi çıxış edir.

Yuxarıda deyilənləri dəqiq iqtisadi dil ilə ifadə etsək, burada ruhun itirilməsi dedikdə təşkilatı başlanğıcın, müəssisə özəyinin itirilməsi başa düşülür. Belə başlanğıc amili kimi mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə mikrosistemi, yəni mülkiyyət çıxış edir. Mülkiyyət sabitliyi və səmərəliliyinin itirilməsi müəssisələrdə fiziki şəxslər fenomenini hegemonluğuna, əmlak kompleksinin fasiləsiz olaraq bölgüsünə səbəb olur. Sosial-iqtisadi transformasiyalar şəraitində Q.Kleynerin ideyalarını inkişaf etdirməyə çalışan M.Çurova belə bir müdafiənin bütövlüyü mexanizminin əsaslandırılmasına yönələn yeni ideyalar irəli sürməyə çalışmışdır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda bəzi analitiklər hesab edirlər ki, bu ideyalar müasir Azərbaycanda mülkiyyətin institusional situasiyasını özündə əks etdirir və dövrün tələbləri ilə həmahəngdir. Şübhəsiz cəmiyyətin istənilən inqilabi, köklü dəyişikliklərə məruz qalması birinci növbədə mülkiyyət münasibətlərində dəyişikliklərin edilməsi ilə nəticələnir. Göstərilmiş transformasiya prosesi uzun müddətdə mülkiyyət funksiyalarını fəaliyyətsizləşdirir. Bu baxımdan müasir Azərbaycanda özəlləşdirmə-mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyası

diqqəti cəlb edir (34). Q.Kleyner hesab edir ki, dinamik transformasiya prosesi uzun müddət ərzində mülkiyyətin özünün fəaliyyət funksiyalarını itirməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Transformasiya prosesində mülkiyyət münasibətləri müəyyən çətinliklərlə, mülkiyyətin təkrar istehsalda hər hansı bir funksiyasının reallaşdırılmasına əngəl olan əks təsirlərlə qarşı-qarşıyadır. Transformasiya prosesi əvvəllər mövcud olmuş mülkiyyət formalarının ləğv olunmasına və yeni mülkiyyət formalarının yaranmasına səbəb olur. Yeni mülkiyyət formalarının yaranmasında ilkin əlamətlər kimi mülkiyyət münasibətlərini-mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə münasibətlərini formalaşdıran əksliklərin qeyri-sabit qarşılıqlı təsiri çıxış edir. Transformasiya prosesində sözügedən qarşılıqlı təsir prosesləri zamanı müəyyən qırılmalar da müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində mülkiyyətin özünün mövcudluğu üçün təhlükəyə çevrilir. Belə təhlükələr birinci növbədə investisiya risklərinin artmasında, mülkiyyət obyektlərinin investisiya cəlbediciliyini itirməsində özünü büruzə verir. Şübhəsiz S.Y.Barsukovanın mövqeyində ən diqqətəlayiq məqam müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında transformasiya prosesinin mahiyyətinin şərh olunmasıdır (11). O, öz şərhlərində mülkiyyətin qarşılaşacağı təhlükələri hərtərəfli təhlil edərək, onun kompleks müdafiəsi mexanizmini təklif etmişdir və belə hesab edir ki, son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən transformasiya prosesinin ikili mahiyyəti vardır:

- bu bir tərəfdən transformasiya prosesi zamanı inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid ilə əlaqədardır və eyni zamanda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə, fərdi özəl mülkiyyətin yeni-

dən bərpasına, korporativ mülkiyyətin yaranmasına səbəb olur;

-digər tərəfdən analitiklər hesab edirlər ki, Azərbaycanın dünya bazarına, qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası zamanı əvvəlki avtarkiya tendensiyalarının aradan qaldırılmasına cəhd etməsinə baxmayaraq, mülkiyyət münasibətləri, mülkiyyət formalarının inteqrasiya proseslərinə uyğun dəyişilməsi qlobal təsərrüfat məkanında hökmranlıq edən təsərrüfat subyektlərinin maraqlarına uyğun gerçəkləşdirilir (Trans Milli Korporasiyalar, Maliyyə-Sənaye Qrupları və s.).

Transformasiya prosesinin sözügedən tərəfləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və burada iki aspekti xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

-bazar iqtisadiyyatına uyğun dəyişikliklər ötən əsrin 70-80-ci illərində milli iqtisadiyyatda aparılan bəzi spesifik özünəməxsusluqların aradan qaldırılması ilə, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində spesifik təsərrüfat formaları və fəaliyyət standartlarının tətbiqi ilə sürətləndirilmişdir.

-Eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun dəyişikliklər və xüsusən də özəlləşdirmə Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal oyunçular tərəfindən ekspansiyasına əlverişli şərait yaratmışdır. Həmin oyunçular öz dəyərindən çox aşağı məbləğlər ödəməklə daha səmərəli fəaliyyət göstərən və gəlir gətirən obyektlərin mülkiyyətçisinə çevrilmişlər.

Transformasiya prosesinin bir-biri ilə çulğalaşmış iki cəhəti mülkiyyətin transformasiya prosesində daha səmərəli qorunması üçün üç mühüm şəraitə diqqət yetirilməsini vacib edir;

-problemin daha geniş anlamda qoyuluşuna ehtiyacın olması, yeni mövcud bütün mülkiyyət formalarının qorunması mexanizminin mövcudluğunun əsaslandırılması. Hər hansı bir mülkiyyət forması üzərində xüsusi vurğu, transformasiya prosesində digər mülkiyyət formalarını riskli vəziyyətə salır və digər mülkiyyət formaları qeyri-adekvat müdafiə mexanizmləri ilə qorunurlar.

-özəlləşdirmə və inteqrasiya xarakterli proseslərin dağıdıcı təsirlərinin diqqətə alınmasına ehtiyac vardır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində “silsiləlikdən“ əl çəkməli, transformasiya prosesinin hər iki qolunun dərin deformasiyalara məruz qalması, sistemin funksional məzmununun dəyişilməsi, eyni zamanda mülkiyyət münasibətlərinin keyfiyyətinin də dəyişilməsinə səbəb olur.

Mənimsəmə (özəlləşdirmə) və özgəninkiləşdirmə mikrosisteminin dəyişilməsi, bütünlükdə milli iqtisadiyyatda da dəyişikliklərlə müşayiət olunur və burada ən dağıdıcı olan milli iqtisadiyyatın resurs məkanının xarici dövlətlərin təkrar istehsal proseslərinin təminatçısına çevrilməsi göstərilə bilər.

-mülkiyyət münasibətlərinin müdafiəsi mexanizminin planlaşdırılan strateji məqsədyönlülüyü mülkiyyətin daha normal inkişaf məcrasına yönəldilməsinin təmin olunması, bütün Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadi sisteminin geniş təkrar istehsal sisteminin inkişafının təmin olunmasıdır.

Yuxarıda adı çəkilən mülkiyyət münasibətlərinin xüsusi qorunması mexanizmi sosial-iqtisadi transformasiya prosesi zamanı artıq məlum olan və heç məlum olmayan yeni təhlükələrin aradan qaldırılmasına imkan yaradır.

Bütün bunların nəticəsində mülkiyyət münasibətlərinin qorunmasının aşağıdakı formaları meydana çıxır.

-sosial-iqtisadi sistemin bütün münasibətlərinin strateji planlaşdırılması, mülkiyyət potensialının tam olaraq reallaşdırılması;

- təkrar istehsal prosesi üzərində ictimai nəzarət eyni zamanda hakimiyyət və mülkiyyət subyektlərinin sosial məsuliyyətini artırır, “fiziki şəxslər fenomenini” təmin edən mülkiyyət münasibətlərinin bürokratikləşdirilməsinin neqativ təsirlərinin qarşısını alar;

-ölkə üçün yad sayılan sosial-iqtisadi forma və institutların milli iqtisadiyyatla uzlaşdırılması və əks təqdirdə sözügedən uzlaşma əldə olunmasa bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində Azərbaycanda olduqca böyük hədudlarda institusional uyğunsuzluqlar müşahidə oluna bilər;

-mülkiyyət münasibətlərinin potensialının tam reallaşdırılmasına əngəl törədən iqtisadi münasibətlərdə inhisarlaşmanın ləğv olunması, bazar məkanının seqmentləşdirilməsinin aradan qaldırılması, həmçinin qarşılıqlı təsir mühitinin yaranmasına şərait yaradan rəqabət mühitinin formalaşması;

-mülkiyyətçilərə faktorlar, resurslar və sözügedən proseslərin həyata keçirilməsinin xarici şəraitinə nəzarət etməyə imkan yaradan təsərrüfat proseslərinin nəticələrinə uyğun büdcələşmə;

-mülkiyyət münasibətlərinin auditinin təşkilinin əsas məqsədi mühasibat və uçot vasitələri ilə mülkiyyət münasibətlərinin geniş təkrar istehsalı şəraitində iqtisadi informasiyanın düzgünlüyü və həqiqiliyinin təhlil və təsdiq olunmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən elementlər bu və ya digər hallarda təkrar istehsal prosesində mülkiyyətin əsas funksiyaları ilə eyni şərh olunsalar da, lakin hələdə məlum deyil, bütün bunlar mülkiyyətin qorunması mexanizmi ilə bir bütöv halında necə çıxış edirlər və bu mexanizmin tərkibində subordinasiya və koordinasiya nisbətləri necə təmin olunur.

Lakin deyilənlərlə yanaşı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, biz audit ideyasını xüsusi olaraq ayırmaqla onun üzərində qayıdacağıq. Əgər Q.Kleyner və M.Çurova transformasiya prosesləri şəraitində mülkiyyət münasibətlərinə geniş məzmununda yanaşırlarsa, onlardan fərqli olaraq V.Deyenqa mülkiyyət münasibətlərinin qorunması mexanizmlərinə daha dar anlam verir və bütün bunları ancaq korporativ mülkiyyət formasına aid edir.

Burada əsas kimi iqtisadi münasibətlərin genetik formulu kimi, korporativ mülkiyyətin, korporasiyaların bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid şəraitində daha həssas və qorunmağa ehtiyacı olduğu fikri irəli sürülür.

Korporativ mülkiyyət elə bir iqtisadi münasibətlər sisteminə aid edilir ki, burada o, özünün mürəkkəbliyi, funksiya və elementlərin rəngarəngliyi ilə əlaqədar daha çox risk və təhlükələrə meyillidir.

Deyneq qeyd edir ki, korporativ hesabatın tənzimlənməsi şəraitində həqiqi (real) və fiktiv (qeyri-real) kapitalın qarşılıqlı getdikcə kəskinləşir. Mövcud hesabat standartları bütün korporativ biznesin dəyərinin müəyyənləşdirilməsinə deyil, mənfəətin müəyyən olunmasına xidmət edir .

İqtisadi münasibətlərin ən yaxşı qorunması üsulu onların təkrar istehsal prosesində davamlı olaraq təkmilləşdirilməsidir. Mülkiyyət münasibətləri ahəngdar inkişaf edilərsə deməli onların adekvat müdafiəsi təmin olunmuşdur, lakin eyni zamanda məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə və potensialına uyğun mənimsəmə və özgəninkiləşdirmə” sisteminin də yaradılmasına ehtiyac var. Bunun əksinə olaraq mülkiyyət münasibətlərinin qorunması yaxşı təşkil olunmursa bu zaman mövcud potensiala tələb yaranmır. Korporativ mülkiyyətə xüsusi şəxs qrupuna məxsus mülkiyyət kimi yanaşsaq, biz onun müdafiə olunması səviyyəsini azaldar və faktiki olaraq daxili özəlləşdirməni, korporasiyaların mülkiyyət kompleksini mükafatlandırır və nəticədə korporativ münasibətlərin əvəzedicisi kimi “fiziki şəxslərin iqtisadiyyatı” fenomeni çıxış etməyə başlayar. Kooperativ mülkiyyətin bir bütöv halında fəaliyyət göstərən sosial-iqtisadi müdafiə sisteminin mövcudluğuna ehtiyacının olması fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Kooperativ mülkiyyətin təkrar istehsalının korporativ əsaslarının təhlili nəticəsində V.Deyneq bu mexanizmin üç əsas elementinin müəyyənləşdirilməsinə çalışır:

- kooperativ münasibətlər sisteminin planlı inkişafı;
- korporasiyaların inkişafı prosesində və gəlirlərin bölgüsündə korporativ subyektlərinin balanslaşdırılmış iştirakının təmin olunması;
- korporativ mülkiyyətin auditi.

Yuxarıda göstərilən nəzəri mövqeləri ümumiləşdirsək, daha çox perspektivli nəzəri resursları ayırısaq bunun nəticəsində əvvəllər alınmış göstəricilər nəzərə alınmaqla

bizə məxsus korporativ mülkiyyətin iqtisadi maraqlarının qorunması mexanizmini formalaşdırma bilərik.

Birincisi belə bir müdafiə mexanizminin əsaslandırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə transformasiyası, kooperativ mülkiyyətin deqradasiyası şəraitində ədalətli olar. Burada müdafiənin əsas məqsəd və vəzifələri transformasiya prosesində korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal prosesində əsas funksiyalarını, onun sistem keyfiyyətlərinin Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və bazar münasibətləri şəraitində baş verən dəyişikliklər nəticəsində itirməsinin qarşısının alınmasına xidmət edir (26).

İkincisi- korporativ mülkiyyətin qorunmasının formalaşdırılmasının metodoloji bazası təkrar istehsalın təşkili-nə olan yanaşma, korporativ mülkiyyətin obyekt və subyektlərinin inkişaf etməkdə olan təkrar istehsalda iştirakının balanslaşdırılmış strukturunun müəyyənləşdirilməsi əsasında formalaşır.

Belə olduqda mövcud mülkiyyət formasına sərf olunmuş potensiala tələbat yaranır və sözügedən potensial həqiqi və saxta kapitalın, korporasiya tərəfindən yaradılmış dəyərin mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi sistemə cəlb edilir. Bunun əksinə olaraq korporativ mülkiyyət inkişaf prosesindən təcrid olunsa, onun potensialına korporasiyaların təsərrüfatında tələbat yaranmasa, bu halda korporativ mülkiyyət müdafiə olunmamış hesab olunur.

Üçüncüsü təkcə yuxarıda göstərilən arqumentlər deyil, eyni zamanda son on illiyin praktikasını korporativ mülkiyyətin ayrı-ayrı elementlərinin müdafiəsinə yönəldil-

miş palliativ (yarımçıq) tədbirlərin qeyri-səmərəli olduğunu sübut edir. Özünün funksional məzmunundan, strukturdan və təkrar istehsalın xüsusiyyətlərindən, müasir təkamül prosesi dövründə təhlükələrin xarakterindən asılı olaraq korporativ münasibətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün daha səmərəli sosial-iqtisadi müdafiə mexanizminin özəyinin formalaşdırılması tələb olunur.

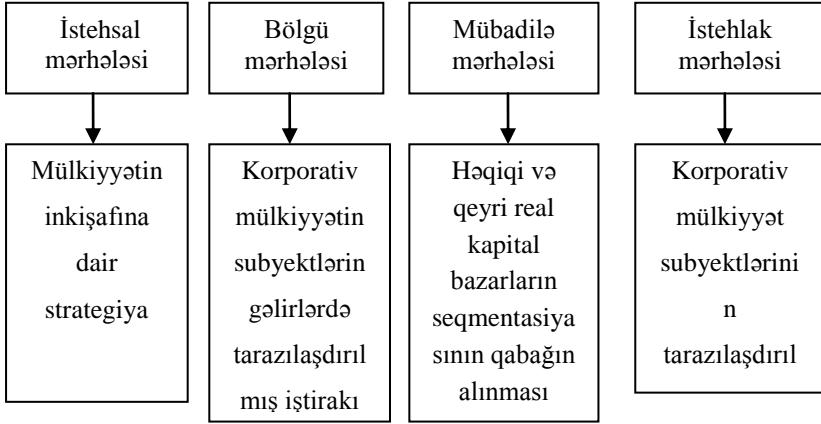
Dördüncüsü korporativ mülkiyyət üçün əsas təhlükə onun təbiəti, funksional məzmunu adekvat olduğuna görə həqiqi və yalançı (saxta) kapitalın mənimsənilməsi və özgəninkiləşdirilməsi prosesinin hərəkətindən ibarətdir və buradan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiəsi mexanizminin əsas funksional elementləri həqiqi (real) və fiktiv (qeyri-real) kapital arasında korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının bütün mərhələlərində səmərəli qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasına xidmət edir (şəkil. 2.1).

İstehsal fazası (bütün koordinasiya sistemində mülkiyyətin inkişaf etdirilməsinin strateji planı)

bölgü fazası (korporativ mülkiyyətin bütün subyektlərinin gəlir bölgüsündə tarazlaşdırılmış iştirakı)

mübadilə fazası (həqiqi (real) və fiktiv (saxta, əsil-siz, şişirdilmiş, qeyri-real) kapital bazarlarının seqmentləşdirilməsinin aradan qaldırılması)

istehlak fazası (korporativ mülkiyyətin bütün subyektlərinin tarazlı (balanslaşdırılmış) inkişafı)

Şəkil 2.2. Korporativ mülkiyyət münasibətlərinin sosial-iqtisadi müdafiəsi mexanizminin əsas funksional elementləri

Göstərilmiş funksional elementlərin korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı və korporasiyada iqtisadi münasibətlərin bütün sistemində iştirakı aşağıdakı kimi təqdim olunmuşlar:

A. İstehsal fazasında- korporativ mülkiyyətin və korporasiyada bütün münasibətlər sisteminin strateji inkişaf təmayüllü planı kimi çıxış edir.

Sözügedən planın nəzəri əsasları korporasiyanın strateji inkişafının prioritet məsələləri ilə müəyyənləşir və burada inkişaf planının əsas elementləri kimi aşağıdakılar göstərilə bilər:

- qəbul edilmiş plan çərçivəsində perspektivdə nəzərdə tutulmuş korporasiyanın maliyyə planı;
- həqiqi (real) kapitalın inkişaf etdirilməsinin investisiya proqramı;

- fiktiv (qeyri- real) kapitalın inkişaf etdirilməsinin emissiya planı.

Korporativ mülkiyyətin inkişaf etdirilməsinin strateji planında bütün mülkiyyət subyektlərinin maraqları nəzərə alınmalı, onların korporasiyanın inkişaf prosesində konkret iştirak etməsi məsələləri müəyyənləşdirilməlidir.

B. Bölgü fazasında - korporativ mülkiyyət subyektlərinin gəlirlərin bölüşdürülməsində tarazlı iştirakının təmin olunması, inteqral subyektin bütün xüsusi subyektləri üzərində korporasiya maraqlarının prioritet kimi formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Korporativ mülkiyyətin inteqral subyekt üzərində üstün hegemonluq prinsipləri olmasa, korporativ mülkiyyət səhmdarlar, menecerlər, kreditorlar, icraedici heyət arasında bölgü predmetinə çevrilə bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində tarazlaşdırılmış gəlir bölgüsü dedikdə aşağıdakı mənzərə nəzərdə tutulur:

- ümumi korporativ maliyyə nəticələrinə nail olmaq üçün texnostrukturun səylərinə münasib mükafatlandırmanın həyata keçirilməsi;

- korporasiyada yuxarı və aşağı rənlərdəki subyektlərin gəlirləri arasında təhlükəli olan kəskin gəlir fərqlərinin yaranmasının qarşısının alınması, eyni zamanda icraedici heyətin də korporasiyanın gəlirlərinin bölgüsündə sosial iştirakının genişləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial iqtisadi transformasiyalar şəraitində yoxsulluq institusional tələ kimi çıxış edir, bir tərəfdən bu korporativ münasibətlər sisteminə tətbiq olunarkən, bu o anlama gəlir ki, sözügedən münasibətlər sisteminin subyektləri korporasiyadakı funksiyalarına

uyğun həyat tərzii ilə təmin olunurlar. Qeyri-adekvat həyat tərzii isə öz növbəsində göstərilmiş funksiyaların normal reallaşdırılmasına əngəl olur, digər tərəfdən gəlirlərin bölgüsündə tarazlaşdırılmış iştirak prinsipi özü-özlüyündə korporativ gəlirin əhəmiyyətli hissəsinin qeyri-legitim bölgüsü fenomeninin qarşısını alır. Burada gəlirlər arasında fərqlər nə qədər böyükdürsə, mövcud tələbatların bir o qədər qeyri legitim ödənilməsinin motivləşdirilməsi güclüdür.

C. Mübadilə fazasında-korporasiyanın həqiqi (real) və fiktiv (qeyri-real) kapitalları arasında seqmentləşdirilmənin aradan qaldırılması müşahidə olunur, digər tərəfdən isə korporasiyanın fiktiv (qeyri real) kapitalı üzərində nəzarət sistemi faktiki olaraq bütün həqiqi kapitalın bölgüsünü, ayrı-ayrı səhmdarlar və korporasiyanın ali menecerləri tərəfindən nəzarət edilən və burada yaradılmış dəyər axınının seqmentləri üzərində korporasiyanın nəzarətini gerçəkləşdirir (57). Digər tərəfdən yalançı kapital bazar dövrüyəsində iştirak etmədiyindən ancaq maliyyə nəzarətini gerçəkləşdirmək üçün istifadə olunur, özünün prosesual xarakterini itirir, hərəkətsizləşir, korporasiyanın daxili mühitində lokallaşır. Təqdim edilən monoqrafiyada korporativ biznes üzərində nəzarətin yaradılması məqsədi ilə yalançı kapitalın “inzibati resurs” kimi təqdim olunmasının nəticələri təsvir olunmuşdur. Belə məlumatların xarakterizə olunması üçün kateqoriya forması kimi “İnzibati maliyyə” –ni istifadə etmək olar.

Hesab edirlər ki, korporativ mülkiyyətin münasib qorunması və Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi xüsusi sağlamlaşdırıcı dövlət proqramları

olmadan mümkün deyil, çünki korporativ mülkiyyət maliyyə bazarındaki münasibətlərdə vasitəçi kimi çıxış edir.

D. İstehlak fazasında-bütün korporativ mülkiyyət subyektlərinin tarazlaşdırılmış inkişafının təmin olunması və təkrar istehsalın ayrı-ayrı silsiləsi arasında əlaqələrin yaradılması nəzərdə tutulur. Korporativ mülkiyyətin qorunmasında əhəmiyyətli vasitə kimi korporativ münasibətlər subyektlərinin sosial müdafiəsi proqramının işlənilib hazırlanmasıdır. Ölkəmizdəki müflis olmuş və müflis olmaq ərəfəsində olan korporasiyaların subyektləri mövcud olmaq uğrunda ciddi mübarizə aparırlar, bu isə öz növbəsində korporativ münasibətləri sistemində onların nəinki inkişaf etməsi üçün, eyni zamanda onların elementar funksiyalarını yerinə yetirməsinə əngəllər törədir. Bu əsaslar üzərində isə yoxsulluq submədəniyyəti, davranış modeli, bütün korporasiyada təkrar istehsalın məhdudlaşdırılması və s. formalaşır.

2.3. Korporativ mülkiyyətin və idarəetmənin səmərəliliyinə dair təhlil mexanizmləri

Beynəlxalq təcrübənin təhlili nəticəsində, korporasiyaların muzdlu rəislərinin işlərinin qiymətləndirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, korporativ münasibətlər sistemində başlıca məsələ maraqların qorunması səviyyəsinin təyin olunmasıdır. Tərəfimizdən müəyyən olunmuşdur ki, alim və mütəxəssislər münasib qiymətləndirmə üsullarının işlənilib hazırlanması üçün xeyli işlər görmüşlər (iqtibas ver). Həmin üsullardan birində əsas kimi mülkiyyətçilərin maraqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin müqayisə edilməsi tətbiq olunur və bütün bunlar isə müxtəlif ölkə-

lərdə korporativ idarəetmənin şəraitlər məcmusu kimi dəyərləndirilir. Korporasiyada mülkiyyətçilərin maraqlarının qorunmasının daxili (direktorlar Şurasının işi, müzdü müəssisə rəhbərlərinin əməyinin iqtisadi stimullaşdırılması) və xarici (korporativ qanunvericiliyin inkişaf etməsi, fond bazarı, müflislik institutu, müzdü rəislər institutu) mexanizmlərinin səmərəliliyi qiymətləndirilir.

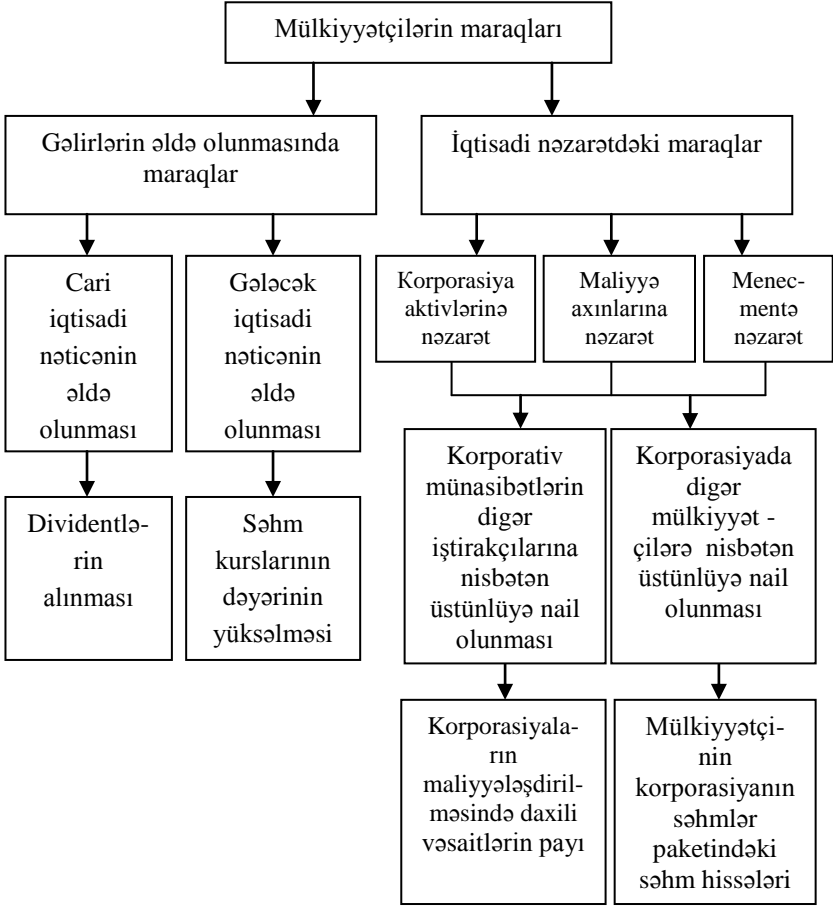
Tədqiqatçıların digər qrupu belə bir qənaətə gəlmişlər ki, korporasiyaların səhmlərini almış mülkiyyətçilərin maraqları, ilk növbədə, səhmlərin alınmasına sərf etdikləri vəsaitlərin müqabilində daha yüksək mənfəətlərin əldə olunmasına nail olmaqdır (61). Bu halda korporasiyaların maliyyə-təsərrüfat modelində mənfəət və zərərlərin balansı öz əksini tapmaqla yanaşı bütün bunlar mülkiyyətçilərin maraqlarının qorunması səviyyəsindən xəbər verir. Müvafiq olaraq göstəricilər nə qədər yüksəkdirsə, korporasiyanı müzdü idarə edənlər bir o, qədər yaxşı çalışaraq mülkiyyətçilərin maraqlarına xidmət etmiş olurlar. Müasir korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mülkiyyətçilərin maliyyə maraqlarının daha səmərəli qorunması üsulları qismində korporasiyaların bazar qiymətləri ilə dəyərləndirilməsi, korporasiyaların bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərini əks etdirən və onların müflisləşməsinin proqnozlaşdırılması üsulları çıxış edir. Lakin hesab edirik ki, yuxarıda bəzəndə danışılan üsullarda müəyyən çatışmazlıqlar var və bu səbəbdən də həmin üsulların Azərbaycan şəraitində tətbiq olunması ehtimalı xeyli azalmış olur.

Birincisi qeyd etmək lazımdır ki, həmin üsullar bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf etdiyi cəmiyyətlərdə korporasiyaların təcrübələrinə əsasən, səmərəli korporativ

idarəetmə mexanizmlərinin fəaliyyət göstərdiyi kooperasiyaların təcrübəsinə əsasən işlənilib hazırlanmışdır. Rusiyanın keçid dövrü iqtisadiyyatı, korporativ münasibətlər infrastrukturunun yoxluğu şəraitində (fond bazarı, müflisləşmə institutu, muzzdu işçilər institutu) korporativ münasibətlərin yaradılması mexanizmlərinin stimullaşdırılmasına ehtiyac vardır və eyni zamanda direktorlar Şurası kimi diqqəti cəlb edən korporasiya menecerlərinin fəaliyyətinə nəzarət edilməsinin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adı çəkilən təsisatların fəaliyyəti xarici ölkələrdəki korporativ idarə etmə qanunlarına tabedir. Digər tərəfdən bütün bunlar dövlətin Direktorlar Şurasında daha çox təmsil olunması ilə də əlaqədardır. İkincisi yuxarıda göstərilən üsullardan, xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə Azərbaycan iqtisadiyyatında korporativ idarəetmənin qiymətləndirilməsi üçün aparılan dəyərləndirmələr bütünlükdə respublikamızda korporativ idarəetmənin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə, korporativ idarəetmə şəraitini təhlil etməyə imkan yaradır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq konkret korporasiyalarda korporativ idarə etmənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün kifayət deyil.

Üçüncüsü korporativ idarəetmənin səmərəliliyi, onun bazar dəyərləri əsasında aparılması fond bazarının normal və səmərəli fəaliyyət göstərməsi şəraitində, korporasiya aksiyalarının səhmlərinin likvidliyinin təmin olunması şəraitində mümkündür. Milli iqtisadiyyatda ancaq bir neçə korporasiyaların səhmlərinin dəyəri əsasında bütünlükdə korporasiyaların bazar dəyəri haqqında mühakimə yürütmək mümkündürmü? Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həll edilməsi üçün təsnifat metodunu istifadə etmək olar, bizim tərəfimizdən “sistemyaradan” konsepsiya, mülkiyyətçilə-

rin maraqlarının qorunmasını təmin edən konsepsiya hazırlanmışdır və sözügedən konsepsiya şəkil 2.3-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 2.3. “Mülkiyyətçi maraqlarının qorunması” anlayışının məzmun və strukturunun nəzərdən keçirilməsi üçün təklif olunan yanaşma.

Şəkildən də görüldüyü kimi korporasiya mülkiyyətçisinin maraqlarını gəlirlərin əldə olunması və iqtisadi nəzarət maraqlarına ayırmaq olar. Burada eyni zamanda şəkildən də görünür ki, iki başlıca məqsədin çulğalaşması baş vermişdir. Gəlirlərin əldə olunması dedikdə cari və ya perspektivdə gəlirlərin əldə olunması maraqları başa düşülür. İqtisadi nəzarətin bərqərar olunması marağı dedikdə korporasiyanın müxtəlif resurslarının, xüsusən də korporasiya münasibətlərinin digər iştirakçıları və digər mülkiyyətçiləri üzərində nəzarət başa düşülür. Yuxarıda adı çəkilən maraqların kəmiyyət göstəriciləri göstəricilər sistemində öz əksini tapmışdır. Şəkildən də görüldüyü kimi birinci qrupa daxil edilən maraqlarda əsas yeri korporasiyaların səhmlərinin dəyərinin və dividend ödənişlərinin həcmnin artması tutur. İkinci qrupa daxil olan maraqlarda korporasiyaların maliyyələşdirilməsində öz vəsaitlərinin payı, muxtariyyət göstəriciləri, korporasiyanın səhmdar kapitalında, səhm mülkiyyətçisinə səs vermə hüququ verən mülkiyyətçi payı daxildir. Bizim tərəfimizdən təqdim edilən yanaşmanın məntiqi baxımdan məzmununu daha ətraflı şərh edək. Gəlir kateqoriyasından başlayaq. Burada gəlir dedikdə mülkiyyətçinin korporasiyada iştirak etməsi ilə əlaqədar əldə etdiyi gəlir başa düşülür. Burada gəlir öz ifadəsini mülkiyyətçiyə məxsus səhmlərin qiymətinin artmasında və ya sərf etmiş kapital müqabilində aldığı dividendlərdə tapır. Burada gəlir anlayışı sadəcə gəlir kimi deyil, analogi korporasiyaların mülkiyyətçiləri ilə eyni şəraitdə mülkiyyətçinin səhmlərə sərf etdiyi vəsaitlərdən artıq əldə etdiyi vəsait (gəlir) nəzərdə tutulur. Bütün bunlar əsasında isə aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar, tədqiq edilən korporasiyada mülkiyyətçinin gəliri nə qədər

yüksəkdirsə, həmin korporasiyanın menecerləri bir o qədər səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Bizim fikrimizcə korporativ idarəetmənin qiymətləndirilməsində bu yanaşmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, menecerlərin, peşəkar maddəli idarəetmə işçiləri kimi gördüyü işlərin səmərəliliyi özündə peşəkarlıq səviyyəsini və mülkiyyətçilərin maraqlarına uyğun hərəkət etmək istəklərini birləşdirir. Mülkiyyətçinin gəlirlərin əldə olunması baxımından maraqlarının qorunması üçün korporativ idarəetmənin səmərəliliyini qiymətləndirməsi zamanı korporasiyada iştirak edən mülkiyyətçinin digər analogi korporasiyalarda iştirakı müqabilində əldə edə biləcəyi gəlirlə, iştirak etdiyi korporasiyadan əldə etdiyi gəlir müqayisə olunur. Beləliklə korporasiya mülkiyyətçisinin müəyyən vaxt ərzində mütləq gəliri aşağıdakı formul ilə ifadə olunur:

$$G = Q_1 + (P_1 + P_0) \quad (2.1.)$$

$$D_{a\delta c} = Q_1 + (P_1 - P_0) \quad (2.2.)$$

G – mülkiyyətçinin Gəliri

Q_1 – müəyyən vaxt ərzində mülkiyyətçinin səhm paketləri əvəzinə əldə etdiyi dividendin ümumi məbləği [0;1];

P_0 – korporasiyanın səhm paketinin satın alınması zamanı dəyəri

P_1 – korporasiyanın səhm paketlərinin həqiqi bazar qiymətləri (dəyəri).

Divident ödənişlərinin məbləği səhm mülkiyyətçisinə məxsus bir səhm üçün nəzərdə tutulan ödənişlər əsasında müəyyənləşdirilir. Səhmlər üçün ödənilən dividendlərin məbləği korporasiyanın dividend siyasətinə əsasən müəy-

yənləşdirilir və bunun əsasında fəaliyyət mexanizminin istiqamətləri yəni burada ya səhmdarlara mənfəət ödənişlərinin edilməsi, ya da istehsala təkrar investisiya yatırımlarının yatırılması qərarı qəbul edilir. Lakin müvafiq qərarın qəbul olunmasına bir sıra faktorlar təsir edir: vergi öhdəlikləri şəraitində dividend gəlirlərindəki və kapital artımındakı fərqlər, korporasiyalar üçün mümkün maliyyələşdirmə mənbələrinin dəyəri, mülkiyyətçinin gələcək yoxsa, cari gəlirlərə üstünlük verməsi. Korporasiyalar bir qayda olaraq dividendlərin ödənilməsində üç yanaşmadan birinə üstünlük verirlər:

- səhmlər üçün ödənilən dividendlərin daimi və ya sabit olaraq artması;
- daimi ödəniş əmsalları;
- müntəzəm, lakin aşağı məbləğlərdə daimi dividend və üstəgəl mükafatların ödənilməsi;

Birinci yanaşmada korporasiyaların direktorları bir qayda olaraq korporasiyaların illik gəlirlərindən asılı olmayaraq aşağı məbləğlərdə dividend ödənişlərindən imtina edirlər. Bu zaman korporasiyalar səhmlər üçün müəyyən olunmuş illik dividend məbləği müəyyən edir, qəbul edilmiş qərarı dəstəkləyir və ancaq gələcəkdə korporasiya gəlirlərinin artacağına heç bir şübhə qalmadığı zaman korporasiya səhmləri üçün nəzərdə tutulmuş dividendlərin məbləğində artım edilə bilər. Belə olan halda sabit və daima artan illik dividend ödənişlərinin saxlanması zamanı ödənişlər əmsalı daima müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Bəzən elə hallarda ola bilər ki, korporasiyalar dividend ödənişlərinə çəkdiyi xərcləri tam çıxara bilmirlər. Birinci yanaşmanın öz üstünlüyü var və bu da onunla əlaqədardır ki, birincisi “informasiya məzmunu” nəzəriyyəsinə”

görə dividend ödənişlərindəki tərəddüdlər səhmlərin qiymətlərindəki tərəddüdlərə müvafiq olaraq səhmlərin tələb olan mənfəətliliyi normasının yüksəlməsinə təsir göstərə bilər.

Birincisi cari istehlak üçün dividendləri istifadə edən mülkiyyətçilər müntəzəm ödənişlərin edilməsində maraqlıdırlar, bu səbəbdən də əks təqdirdə səhmlərə tələb azala bilər. Daha sonra isə qeyd etmək lazımdır ki, ikinci yanaşmada mövqelər sabit dividend siyasəti - listing siyasətinin¹ tələblərinə uyğundur. Bəzi korporasiyalarda dividend ödənişləri mənfəətin qeydə alınmış faizlərinə bərabər sayılmasına üstünlük verilir. Çünki mənfəətdə müəyyən tərəddüdlər ola bilər, buna müvafiq olaraq dividend ödənişlərində də tərəddüdlər yaranır, bütün bunlar isə öz növbəsində səhmlərin dəyər kursuna neqativ təsir göstərə bilər.

Üçüncü yanaşmada aşağı məbləğlərdə lakin daimi və üstəgəl mükafatların ödənilməsi nəzərdə tutulur və bu yanaşma bundan əvvəl sözügedən iki yanaşmalar arasında kompromis variant kimi də dəyərləndirilə bilər. Üçüncü yanaşma sabit gəlir artımları olmayan korporasiyalar üçün əlverişli hesab olunur. Bu zaman korporasiyalar az gəlirlə işlədikləri zamanı çox az məbləğlərdə dividend ödənişləri etmək imkanı qazanırlar və həmin vaxt ola bilsin ki, təkrar investisiya yatırımları üçün çox böyük vəsaitlər tələb olunsun və ancaq vəsaitlərdə müəyyən xərclərdən əlavə

¹ Listing – fond birjasında rəsmi olaraq ticarətə buraxılmaq üçün qiymətli kağızın ekspertizasıdır

müəyyən artım və artıqlıqlar müşahidə edildikdə mükafat kimi səhmdarlara dividend ödənişləri ilə birlikdə mükafatlar da verilə bilər. Beləliklə dividend ödənişləri dinamika-sına əsasən investorlar hər hansı bir korporasiyanın dividend siyasəti barəsində müəyyən fikrə gələ bilər və buna müvafiq olaraq onlara sərf edən korporasiyaların səhmlərini əldə etməyə çalışırlar. Deyilənlərlə yanaşı mülkiyyətçilər üçün korporasiyaların dividendlərin ödənilməsi vaxtlarını, qiymətli kağızların sahiblərinin qeydiyyatı alınması vaxtı, dividendin itirilməsi vaxtı, faktiki ödəniş vaxtlarını bəyan etmələri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bütün faktorları nəzərə alaraq dividendlər formasında gəlir funksiyasını aşağıdakı formul əsasında müəyyənləşdirmək olar.

$$D_{\text{divident}} = f(XG; \Theta; t_{\text{ö.v. b.}}; t_q; t_d; t_f) \quad (2.3.)$$

burada D_{divident} – dividend gəliridir

XG korporasiyanın xalis gəliri

Θ dividend ödənişləri əmsalı

t ödəniş vaxtının bəyanı

t_q qiymətli kağız sahiblərinin qeydiyyatı vaxtı

t_d dividend hüququnun itirilməsi vaxtı

t_f faktiki ödəniş vaxtı

Göstərilən formul dividend gəlirinin nəzəri modeli kimi çıxış edir və praktiki hesablamalar üçün mürəkkəbdir və bu səbəbdən də dividend gəlirlərinin sonrakı araşdırması zamanı dividend gəliri kimi mülkiyyətçiyə məxsus səhmlərin payına düşən ödənişlər çıxış edəcəkdir. Formulda mülkiyyətçinin digər mütləq gəlirinin hesablanması qismində səhmlərin dəyərlərinin kurslarındakı artım çıxış edir. Səhmlərin dəyər kurslarının səviyyəsini izah edən bir neçə nəzəriyyə mövcuddur. Lakin onların içərisində biri-birindən köklü surətdə fərqlənən iki nəzə-

riyyə daha çox seçilir. Birinci nəzəriyyədə iddia olunur ki, səhmlərin bazar qiymətinə şirkətlərin dəyəri bilavasitə təsir edir. Səhmlərin qiymətinin şirkətin dəyərindən asılı olduğu zaman, Şirkətin dəyəri də öz növbəsində proqnozlaşdırılmış gəlirlər əsasında müəyyənləşdirilir:

$$P = f(d_1, d_2, d_3, \dots, d_n) \quad (2.4.) \text{ burada}$$

P – səhmlərin dəyər kursu

$d_1, d_2, d_3, \dots, d_n$ – gəlirlərin proqnozu, i – dövrlər üzrə, $i \in [1; n]$.

Digər nəzəriyyədə korporasiyaların səhmlərinin dəyəri formalaşması spekulyativ faktorlarla əlaqələndirilir, korporasiyanın gözlədiyi mənfəət ancaq faktorlardan biri kimi dəyərləndirilir. Bu zaman səhmlərin dəyər kursu qiymətli kağızın bazarda tələb və təklifinə əsasən formalaşır.

$$P = f(D; S) \quad (2.5.)$$

burada

D – korporasiyanın səhmlərinə olan tələb;

S – korporasiyanın səhmlərinin təklifidir.

Hər iki nəzəriyyənin müddəaları praktikada tətbiq olunmaqdadır. Birincisi tələb və təklifin təsirləri ilə səhmlərin dəyər kursunda uzun müddətli dəyişiklikləri, ikincisi isə gündəlik dəyişiklikləri izah edir². Əgər dividendlərin məbləği cari iqtisadi səmərəlilikdirsə, səhmlərin dəyər kursundakı artım perspektiv iqtisadi artım kimi çıxış edir.

² İndiki dövrdə araşdırmalarda vurğu mərkəzi səhmlərin dəyər kursundakı hərəkət dəyişikliyi anının müəyyənləşdirilməsinə, yaxud da tarazlaşdırılmış investisiya portfellerinin formalaşdırılması istiqamətinə doğru meyl etməkdədir.

Yəni bütün bunlar şərti olub, ancaq korporasiya mülkiyyətçisinə məxsus səhm paketlərinin satışı zamanı qeydə alınır. Bir qayda olaraq səhm paketlərinin satışı bəzi maliyyə itkilərinə səbəb olur, bu isə öz növbəsində faktiki artım göstəricilərin azalmasına səbəb olur.

Faktiki artım göstəricilərinin azalmasına təsir edən səbəblər aşağıdakılardır :

- səhm paketinin satışından komissiyon ödənişlərinin edilməsi;

- tələb və təklif qanunun təsiri, səhm paketləri təklif artması eyni zamanda səhmlərin qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur;

- vergi ödənişləri, səhmlərin dəyər kurslarındakı artım eyni zamanda vergi öhdəliklərinin müəyyən olunması anı kimi də çıxış edir.

Bütün bunlara görə də iqtisadi səmərəlilik hesablanılarkən korporasiya mülkiyyətçisinə məxsus səhm paketlərinin R_{likv} likvidliyinə düzəliş və əlavələr edilməlidir. Müvafiq olaraq 2.1. formulu aşağıdakı görkəmi almış olur.

$$G_{mütləq} = Q_1 + R_{likv} * (P_1 - P_0) \quad (2.6)$$

Mütləq gəlirlilik göstəricisinə nail olunması müxtəlif səhm paketlərinə mənsub mülkiyyətçilərin gəlirlərinin müqayisə olunması ehtimalını aradan qaldırır. Əldə olunmuş məbləği korporasiya səhmlərinin satın alınması dəyəri kimi müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

$$G_{nisbi} = Q_1 / P_0 + R_{likv} * (P_1 - P_0) / P_0 \quad (2.7)$$

Sonunda əldə olunmuş formula müxtəlif korporasiyaların mülkiyyətçilərinin gəlirlərini müqayisə etməyə imkan yaradır və müvafiq olaraq korporativ idarəetmənin də səmərəliliyini qiymətləndirmək mümkündür. Lakin biz hesab edirik ki, yuxarıda göstərilmiş hesablamalar müxtəlif iqtisadi şəraitlərdə fəaliyyət göstərən müxtəlif sahələrin korporasiyaları (burada göstəricilərdəki fərqlər iqtisadi risklərin dərəcəsi, mənfəət norması və s.) arasında müqayisələrin aparılmasına imkan vermir. Bu səbəbdən də hesablamalarda düzəlişlər edilməlidir, düzəlişlər isə sahə üzrə orta dividend norması və sahənin gəlirliyinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində aparılmalıdır (2.7.). Əgər korporasiya çoxsahəlidirsə bu zaman sahələr üzrə düzəlişlərlə orta gəlirlilik əmsallarının götürülməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir, çünki burada korporasiya ayrı-ayrı sahələrin gəlir normalarına əsasən, sözügedən sahədə korporasiyanın gerçəkləşdirdiyi satış göstəricilərinə əsasən hesablamalar aparılır. Bütün yuxarıda deyilmiş fikirlər əsasında korporasiyanın gəlirlərindən mülkiyyətçinin mənfəət əldə etməsi və maraqlarının qorunması formulu aşağıdakı formanı almış olur:

$$+ (-)K_{\text{gəlir}} = Q_1 / P_0 - D_{\text{d.ort}} + R_{\text{ликв}} * (P_1 - P_0) / P_0 - D_{\text{к.дәйәр}}$$

(2.8.), burada

$K_{\text{gəlir}}$ – gəlirlərin əldə olunmasında mülkiyyətçilərin maraqlarının qorunması göstəricisi;

$D_{\text{d.ort}}$ – iqtisadiyyatın sahələri üzrə dividend ödənişlərinin orta faizləri;

$D_{\text{к.дәйәр}}$ – korporasiyaların sahələr üzrə səhmlərinin dəyərlərinin kurslarının artımının orta gəliri.

Deyilənlərlə yanaşı mülkiyyətçilərin gəlirlərinin əldə olunması maraqlarının formalarında da müəyyən fərqlər ola bilər. Bəzi mülkiyyətçilər mənfəətin dividend formasına, bəziləri isə səhmlərin kurslarının artması formasına üstünlük verirlər. Qeyd edildiyi kimi burada korporasiya mülkiyyətçilərinin etdikləri seçimdəki fərqlərə vergi öhdəlikləri dərəcəsi, vergi öhdəliklərinin müəyyən olunması anındakı fərqlər (kurslardakı fərqlərə əsasən gəlir artımı satış anından hesablanır) və mülkiyyətçinin istehlaka, yoxsa yığma meylli olması təsir göstərir. Beləliklə seçim zamanı yuxarıda göstərilənlərin nəzərə alınması üçün dividend formasında gəlirlər (a_1) və səhmlərin dəyər kursundakı artım b_1 formasında gəlir artımları nəzərə alınmalıdır

$$D_{k.dəyər} + (-)K_{gəlir} = a_1 * Q_1 / P_0 - D_{d.ort} + b_1 * R_{likv} * (P_1 - P_0) / P_0 - D_{k.dəyər} \quad (2.9.)$$

Belə ki,

$$\begin{cases} a_1 + b_1 = 1, \\ b_1 = 1 - a_1 \end{cases}$$

Müvafiq olaraq

$$D_{k.dəyər} K_{gəlir} = a_1 * Q_1 / P_0 - D_{d.ort} + (1 - a_1) * R_{likv} * (P_1 - P_0) / P_0 - D_{k.dəyər} \quad (2.10)$$

Və ya ümumi formada:

$$K_{gəlir} = +(-) K_1 + (-) K_2 \quad (2.11), \quad \text{burada}$$

K_1 - mülkiyyətçilərin maraqlarının cari gəlirlərdə təmin olunması göstəricisi.

K_2 - mülkiyyətçinin maraqlarının perspektiv gəlirlərdə təmin olunması səmərəliliyi.

Hesab edirik ki, sonuncu formula korporasiya mülkiyyətçilərinin maraqlarının qorunması baxımından korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin kifayət qədər və hərtərəfli qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

Ancaq şəkil 2.1. –də göstəriləni kimi gəlirlərin əldə olunması marağı ilə yanaşı, mülkiyyətçilərin korporasiya üzərində iqtisadi nəzarətin necə təşkil olunmasında da maraqlıdırlar. Mülkiyyətçilərin bu maraqları korporasiyaların aktivləri, maliyyə axınları və korporasiyanın menecmenti üzərində nəzarət olunmasında özünü büruzə verir. Burada korporasiya aktivləri üzərində nəzarət dedikdə aktivlərin satışı, icarəyə verilməsi, girov qoyulması, aktivlər üzərində məhdudiyətlərin qoyulması və s. kimi əməliyyatların keçirilməsinə nəzarət olunması başa düşülür. Maliyyə axınları üzərində nəzarət maliyyə siyasətinin müəyyənlişməsinə, maliyyə vasitələrinin hərəkəti haqqında informasiya əldə olunmasına xidmət edir. Menecmentə nəzarət dedikdə, mülkiyyətçi korporasiyanın ali idarə etmə orqanlarında vəzifə tutmağa çalışırlar. Beləliklə, korporasiyaların fəaliyyətinə mülkiyyətçilərin nəzarət etməsi onların iqtisadi maraqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Korporasiyanın menecment və maliyyə axınları üzərində mülkiyyətçinin nəzarət etməsi korporasiyanın tərəf müqabillərini seçmək imkanı verir, məqsədyönlü siyasətin istiqamətini müəyyənləşdirir və müvafiq olaraq öz məqsədlərinə uyğun korporasiya gəlirlərinin idarə olunmasında iştirak etmiş olur. Korporasiyanın aktivləri üzərində nəzarət mülkiyyətçilərə səhmlərin satışından əlavə gəlirlərin əldə olunmasına, əmlakın icarəyə verilməsi və korporasiya aktivləri üzərində digər əməliyyatların həyata

keçirilməsi imkanını verir. Bunun əksinə olaraq nəzarət olmadığı zaman nəzarət etmə imkanı olan mülkiyyətçinin müvafiq imkanı olmayan mülkiyyətçini istismar etməsi müşahidə olunur. İqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi nəzarət etmə prinsipləri baxımından mülkiyyətçinin maraqlarının təmin olunması səviyyəsini iki mövqedən qiymətləndirmək mümkündür. Birincisi-korporasiya mülkiyyətçiləri və korporativ münasibətlər iştirakçıları arasında nəzarət etmək səlahiyyətlərinin bölgüsünün təşkili baxımından. İkincisi, hər hansı bir korporasiya daxilində mülkiyyətçi qrupu daxilində nəzarət etmək hüquqlarının bölgüsü baxımından. Belə ki, korporativ münasibətlərdə tərəf kimi mülkiyyətçilərlə yanaşı digər iştirakçılar da mövcuddur. Bu isə öz növbəsində bəzən mülkiyyətçilərin maraqlarına ziyan vurulması faktlarının təzahür etməsi ilə də özünü büruzə verə bilər. Korporativ münasibətlərdə bu və ya digər tərəflərin maraqlarının təmin olunması üçün iştirakçı tərəflər korporasiyaların maliyyələşdirilməsi prosesində bilavasitə iştirak imkanı əldə etməlidirlər. Məsələn korporasiyanın kredit balansında bank vəsaitlərinin əhəmiyyətli dərəcədə olması mülkiyyətçilərin xeyrinə bir sıra fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini, məsələn aktivlərin satışını mümkün edir. Beləliklə mülkiyyətçinin korporasiya üzərində nəzarət etmək hüququnun hüdudları onun korporasiyanın maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edən səhmdar kapitalla sahib olmasına proporsional olaraq müəyyənləşdirilir

$$K_3 = MK/B \quad (2.12), \text{ burada}$$

K_3 – korporativ münasibət iştirakçıları ilə müqayisədə mülkiyyətçinin hüquqlarının qorunmasının səmərəlilik göstəriciləri;

MK – korporasiyanın özünə məxsus olan kapitalın məcmusu

B – valyuta balansı.

Ancaq korporasiya üzərində nəzarət etmək hüququ olan maliyyə investorlarından başqa korporativ münasibətlərdə qeyri maliyyə investorları da iştirak edirlər. Məsələn, Həmkarlar İttifaqı mülkiyyətçilərin iş yerlərinin ixtisar etmələri qərarlarını məhdudlaşdırma bilirlər. Dövlət korporasiyanın fəaliyyət sferasını məhdudlaşdırma bilər, milliləşdirmə proqramı həyata keçirə bilər. Deməli korporasiyalar üzərində qeyri maliyyə investorlarının korporasiya üzərində nəzarət etmək səviyyəsinə müəyyən düzəlişlər edilməlidir.

$$K_3 = c * MK / B \quad (2.13)$$

Yuxarıda göstərilmiş göstəricilərin mülkiyyətçilərin maraqlarının qorunmasında səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması üçün burada Sahənin Muxtariyyət Əmsalı (SMA) göstəriciləri baxımından düzəlişlər edilməlidir.

$$+(-) K_3 = c * MK / BB - SMA \quad (2.14)$$

Korporasiyanın digər mülkiyyətçiləri ilə müqayisədə korporasiya mülkiyyətçilərinin maraqlarının qorunması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi hər hansı bir mülkiyyətçinin səhmdar kapitalındakı payını da müəyyənləşdirməyə imkan verir.

$$K_4 = P_{\text{nomin}} / SK \quad (2.15),$$

burada

K_4 – Korporasiyanın digər mülkiyyətçiləri ilə müqayisədə korporasiya mülkiyyətçilərinin maraqlarının qorunması səviyyəsinin göstəriciləri;

P_{nomin} – mülkiyyətçiyə məxsus səhm paketinin nominal dəyəri;

SK – səs vermək hüququ verən səhmlər içərisində korporasiyanın səhmdar kapitalının həcmi. Burada sözügedən göstəricidən korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin hesablanılmasında istifadə edilməsi üçün müəyyən əlavələrə ehtiyac vardır. Yəni korporasiyanın səhmdar kapitalında ancaq müəyyən payı əldə etməklə səs vermək və nəzarət etmək hüququ qazanılmış olur.

$$+(-)K_4 = P_{nomin} / SK - P_{nəzar} / SK \quad (2.16)$$

Beləliklə bütün mülkiyyətçi qruplarının maraqlarının qorunması səviyyəsinin sintetik göstəricisi aşağıdakı kimi formullaşdırıla bilər.

$$K_{int} = a_1 * Q_1 / P_0 - D_{d.ort} - + (1 - a_1) * R_{likv} * (P_1 - P_0) / P_0 - D_{k.dəyər} + c * MK / B - SMA + P_{nomin} / AK - P_{nəz} / SK \quad (2.17), \text{ burada}$$

K_{int} – mülkiyyətçinin maraqlarının qorunmasının inteqral göstəricisi və ya ümumi formada

$$K_{int} = (-) K_1 + (-) K_2 - (-) K_3 + (-) K_4 \quad (2.18)$$

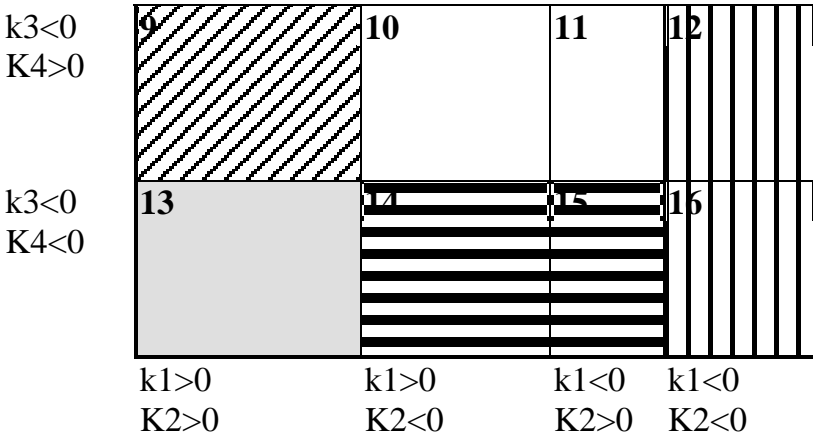
Yuxarıda göstərilmiş formulun iqtisadi mahiyyəti üzərində bir qədər daha ətraflı dayanaq. Mülkiyyətçilərin ayrı-ayrı maraqlarının müdafiəsi göstəriciləri orta göstəricilərlə ümumiləşdirilir, bu isə o deməkdir ki, konkret korporasiya mülkiyyətçisinin maraqları orta göstəricilər səviyyəsində müdafiə olunursa müvafiq olaraq inteqral göstərici sıfıra bərabər olur. Beləliklə, K_{int} müsbətdirsə onda korporativ idarəetmənin səviyyəsi orta hesabla iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri ilə müqayisədə yüksəkdir. Bu mənfii olduqda isə müvafiq olaraq demək mümkündür ki, korporativ idarəetmənin səviyyəsi aşağıdır. K_{int} əhəmiyyəti, səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə korporativ idarəetmənin də

səviyyəsi bir o qədər yüksəkdir. Digər tərəfdən korporativ idarəetmənin səmərəlilik modelinin praktiki baxımdan tətbiqi üçün, ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin maraqlarının qorunmasının səmərəlilik göstəricilərini ayrı-ayrılıqda istifadə etmək olar. Verilmiş göstəricilər sonradan iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin orta göstəriciləri üzrə ümumiləşdirilir və bütün bunlara müvafiq aşağıdakı sistem diqqəti cəlb edir:

$$\left\{ \begin{array}{l} > 0 \text{ mülkiyyətçi maraqlarının nəzərdən keçirilmiş sahədə digər sahələrə nisbətən daha çox qorunması} \\ K_i = \\ < 0 \text{ mülkiyyətçi maraqlarının nəzərdən keçirilmiş sahədə digər sahələrə nisbətən daha az qorunması} \end{array} \right.$$

Mülkiyyətçilərin hüquqlarının qorunmasının ayrı-ayrı variantlarının uzlaşdırılması ilə aşağıdakı qəlib yaranmış olur (şəkil.2.4).

$k_3 > 0$ $K_4 > 0$	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
$k_3 > 0$ $K_4 < 0$	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40

Şəkil 2.4. Korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi qəlibi

Absis oxu ətrafında mülkiyyətçilərin iqtisadi maraqlarının qorunması göstəriciləri (cari və perspektiv gəlirlərdə), ordinat oxu ətrafında mülkiyyətçilərin siyasi maraqlarının qorunması göstəriciləri (digər mülkiyyətçi və korporativ münasibətlərin iştirakçıları üzərində üstünlüklər) əks olunmuşdur. Yuxarıda göstərilən qəlibin praktiki olaraq tətbiqi məsələsi üzərində bir qədər ətraflı dayanaq. Bizim məntiqi mühakimələrimizdən görünür ki, siyasi, iqtisadi maraqların müdafiəsi göstəricilərin nəticələrinin əmsallarının hesablanması və onların qəlibdə yerləşdirilməsi konkret korporasiyada korporativ idarəetmənin səmərəliliyi onun qəlibin nüvəsindəki mövqeyinə əsasən müəyyənləşdirilə bilər. Əgər maraqların qorunmasının səmərəlilik göstəriciləri 1,2,3,5,9 – özəklərə düşürsə- bu korporativ idarəetmənin yüksək səviyyədə olması deməkdir. dörd (özək 2,3,5,9) bəzən 5 özək (özək 1) – o

deməkdir ki, mülkiyyətçilərin maraqları iqtisadiyyatın sahələri üzrə orta göstəricilərdən yüksək səviyyədə qorunur. Maraqların səmərəli qorunması göstəriciləri 6, 7, 10, 11-ci özəklərə düşürsə, bu o deməkdir ki, gəlirlərin alınması və iqtisadi nəzarətin qoyulmasında mülkiyyətçi maraqların biri üzrə iqtisadi maraqları iqtisadiyyatın sahələri üzrə orta göstəricidən yüksək, ikincisi üzrə isə aşağıdır. Bu səbəbdən də korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin tam müəyyən olunması üçün əlavə olaraq korporativ idarəetmənin inteqral göstəricisi də qiymətləndirilməlidir. Əgər göstəricilər sıfırdan yuxarıdırsa, bu zaman korporativ idarəetmənin səmərəlilik səviyyəsi yaxşı qiymətləndirilir, əgər sıfırdan aşağıdırsa səmərəlilik göstəricisi kafi hesab olunur.

13-cü Özək gəlirlərin əldə olunması maraqların qorunmasında orta səviyyədən yüksək, iqtisadi nəzarətin təmin olunması maraqlarının qorunmasında isə orta səviyyədən aşağı hesab olunur. Sözügedən səviyyə korporativ idarəetmədə kafi-məqbul səviyyə hesab olunur, çünki bu zaman bir tərəfdən mülkiyyətçi nisbətən daha yüksək gəlirlərlə təmin olunur, lakin digər tərəfdən iqtisadi nəzarətdə korporasiya mülkiyyətçilərinin maraqları daha zəif qorunduğundan sonradan mülkiyyətçinin iqtisadi maraqları zərər görəcekdir. Beləliklə, mülkiyyətçi portfelində bu elementin əvəzedicisini axtarmaq və gəlir göstəricilərinin izlənməsi tələb olunur. Göstəricilərin 14, 15-ci özəklərə düşdüyü halda mülkiyyətçilərin gəlir əldə etmələrinin yekun göstəricilərini yenidən nəzərdən keçirmək tələb olunur. Əgər bu göstərici sahənin orta göstəricilərindən yüksəkdirsə onda korporativ idarəetmənin səmərəlilik gös-

tərciləri məqbul sayılır və bundan əvvəl göstərilən özlərlə eyni şərait hökm sürür və yuxarıda deyilən tövsiyələr bu özlək üçün də aid edilə bilər. Əgər korporasiya mülkiyyətçilərinin gəlirləri sahə üzrə orta gəlir göstəricilərindən aşağıdırsa, bu zaman korporativ idarəetmənin səmərəlilik göstəricisi qeyri-qənaətbəxş sayılır və bu aktivdən xilas olmaq tələb olunur. Göstəricilərin 4, 8, 12, 16-cı özləklərə düşməsi (qeyri-məqbul səmərəlilik) o deməkdir ki, gəlirlərin əldə olunmasında mülkiyyətçi maraqları orta səviyyədən xeyli aşağı səviyyədədir. Bu isə öz növbəsində iki faktordan hər hansı biri ilə izah oluna bilər. Birincisi o deməkdir ki, mülkiyyətçinin korporasiya üzərində nəzarət etmək hüquqları pozulmuşdur. Çünki korporasiyaların işinə iqtisadi nəzarət hüququnun pozulması öz növbəsində korporasiya mülkiyyətçisinin gəlirlərin əldə olunması hüququnun pozulmasına gətirib çıxarır (8,12,16-cı özləklər üçün xarakterikdir). İkincisi isə o deməkdir ki, baxmayaraq ki, korporasiya mülkiyyətçisi korporasiyanın idarə olunmasına iqtisadi nəzarət hüququ orta səviyyədən yüksəkdir, lakin korporasiya bütünlükdə ziyanla çalışır. Bu isə öz növbəsində yenə də korporativ idarəetməni qeyri-qənaətbəxş qiymətləndirməyə əsas verir və həmin korporasiyanın səhmlərindən xilas olmaq tövsiyə olunur. Beləliklə mülkiyyətçi hüquqlarının qorunması baxımından korporativ idarə etmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi modeli, digər üsullarla müqayisədə mülkiyyətçiyə əlavə informasiya əldə etməsinə imkan yaradır. İkincisi-mülkiyyətçilərin gəlir hüquqlarının qorunması ilə yanaşı sözügedən model iqtisadi nəzarətdə maraqların təmin olunması, korporativ idarəetmənin ümumi səmərəlilik göstəriciləri bərsində də məlumatlar verir. Qeyd etmək lazımdır ki,

mülkiyyətçinin gəlir əldə etməsi maraqları iki elementə bölünür: bu cari iqtisadi nəticəyə olan marağ, digəri isə perspektiv iqtisadi nəticəyə olan maraqdır. Beləliklə korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin, korporativ mülkiyyətçinin maraqlarının qorunması səviyyəsinin bazar qiymətləri əsasında təhlili zamanı, mülkiyyətçi perspektiv iqtisadi nəticələr barəsində əlavə informasiya əldə etmiş olur, bu informasiyalara müvafiq o, cari, yoxsa perspektiv iqtisadi nəticələrə müvafiq korporasiyalar arasında seçim etmək hüququ qazanır. Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, bu model hər bir mülkiyyətçinin ayrılıqda götürüldükdə maraqlarının qorunması səviyyəsini nəzərə almağa imkan verir. Modelin tətbiq olunması məhdudiyyətləri qismində ölkəmizdəki korporasiyaların bazar qiymətləri ilə dəyər ölçüləri barədə kifayət qədər informasiyanın əldə olunması ilə bağlıdır.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda müasir korporativ idarəetmənin mexanizmləri tədricən təkmilləşdirilməyə doğru gedir. Bu məsələnin ölkədə müsbət trendlərin əldə olunmasına dair korporativ mülkiyyət subyektlərinin mövcud idarəçilik və maliyyə göstəricilərini təhlil edək.

Təhlilimizi Azərbaycan bank sektorunun aparıcı nümayəndələri AGBank, Bankstandard, Muganbank, Unibank və Bank of Baku kimi bankların misalında aparaq (bax. Cədvəl 2.1).

«AGBank» ASC-nin korporativ idarəetmənin göstəriciləri ³

	2007	2008	2009	2010	2011
Nizamnamə kapitalı (min.manat)	12000	21.860	21.860	318.943	249.505
Cəmi aktivlər (min.manat)	156.9	206.788	237.682	249.505	318.943
Cəmi öhdəliklər (min.manat)	138.434	176.651	206.991	213.977	277.945
Ödənilmiş dividendlər (min.manat)	1.381	1.917	2.456	1.000	1.000
Bankın səhmdarlarına aid olan mənfəət/dividend (min manat)	3,417	3.876	3.473	8,351	12,273
Dövrüyyədə olan adi səhmlərin orta sayı (min ədədlə)	5,136	6.955	7.500	7,515	9,964

³ Cədvəl ASC «Azərbaynk» 2007-2011 illərdə olan Səhmdar Kapitalında Dəyişikliklər Haqqında İllik Hesabatların məlumatları əsasında tərtib edilib.

Səhmlərin emissiyasından əldə edilən vəsaitlər (min.manat)	3.000	9.860	-	1.442	3.558
---	-------	-------	---	-------	-------

Cədvəldə görüldüyü kimi, “AGBank”ın korporativ idarəetməsini əks etdirən göstəricilər artım dinamikasına malikdirlər. Belə ki, bankların səhmdarlarına aid olan mənfəət 2007-2011-ci illərdə təqribən 3.6 dəfə artaraq 12.273 000 manata çatmışdır. Korporativ idarəetmənin uğurlarından birisi kimi, bankın səhmlərinə görə alınan mükafatı da saymaq olar. 2008-2009-cü illər müddətində bu göstərici nə az, nə çox təxminən 3 dəfə artıb. Bu da ona dəlalət edir ki, AGBankın səhmləri öz nominal dəyərindən xeyli baha satılmışdır. Hərçənd, 2011-ci ildə bankın nizamnamə kapitalı bir qədər azaldı, lakin eyni zamanda dövriyyədə olan adi səhmlərin orta sayı artımı davam etmişdir.

AGBankın nizamnamə kapitalı 10,000 min adi səhmdən ibarətdir. Hər bir səhmin nominal dəyəri 2 manat təşkil edir. 2011-ci ildə 721 min adi səhm nominal dəyər ilə buraxılmışdır⁴. Adi səhmdarların elan edilən dividendləri almaq və Bankın illik və ümumi yığıncaqlarına hər bir səhmə görə bir səs vermək hüququna malikdir. Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş mənfəətin bölüşdürülməsi və digər ödənişlər üçün əsası Bankın mühasibatlıq hesabatları təşkil edir. Xalis aktivlərin məbləği

⁴ <http://www.agbank.az/files/uploader/agg%20ifrs.pdf>

səhmdar kapitalın məbləğindən az olduğu hallarda dividendlərin ödənilməsinə yol verilmir. 2010-cu və 2011-ci illərdə Bank dividend ödəməmişdir.

Digər təhlil edilmiş bank “Bank Standard” bankıdır. Bu banka dair göstəricilər cədvəl 2.2-də əks edilib.

Cədvəl 2.2

“BANK STANDARD” kommersiya bankın maliyyə göstəriciləri⁵

	2007	2008	2009	2010	2011
Nizamnamə kapitalı (min.manat)	50.000	64.560	64.560	75.000	75.000
Cəmi aktivlər (min.manat)	610.538	585.292	513.329	468.692	689.379
Cəmi öhdəliklər (min.manat)	534.617	512.820	435.336	469.874	619.446
Ödənilmiş dividendlər (min.manat)	-	2.891	1.030	1.030	1.045
Bankın səhmdarlarına aid olan mənfəət/dividend (min manat)	-	2.517	11.050	44.200	45.810
Dövriyyədə olan adi səhmlərin orta sayı (min ədədlə)	-	534.78 3	645.60 0	671.700	671.700

⁵ Cədvəl Bank Standard Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin 2007-2011-ci illərdə Konsolidasiya Edilmiş Maliyyə Hesabatların əsasında tərtib edilib.

Səhmlərin emissiyasınd an əldə edilən vəsaitlər (min.manat)	-	14.560	14.740	10.440	11.230
--	---	--------	--------	--------	--------

Cədvəlldən göründüyü kimi, korporativ idarəedilməsi digər banklarla müqayisədə bir o qədər səmərəli təşkil edilməyib. Belə ki, 2007-2011-ci illər müddətində Səhmlərin emissiyasından əldə edilən vəsaitlər əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır 2007-ci ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 2011-ci ildə 77 % təşkil etmişdir. Nizamnamə kapitalın və sadə səhmlərin orta sayının həcmində 2011-ci ildə sabitləşmə müşahidə olunmuşdur. Lakin eyni zamanda müəyyən müsbət cəhətlər də müşahidə olunur. Məsələn, Bankın aktivləri 2010-2011-ci illərdə ötən illər ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə (47%) artmışdır.

Son zamanlar baş vermiş qlobal hadisələrin beynəlxalq maliyyə institutlarından yeni borc vəsaitlərinin əldə edilməsi və ya mövcud borcların müddətinin uzadılması qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi və hər hansı cari borclar üzrə faizlərin artmasına baxmayaraq, “Bank Standart”ın rəhbərliyi, mövcud vəziyyəti fəal şəkildə idarə edir və aşağıdakı amilləri nəzərə alaraq, Bankın bütün öhdəliklərini vaxtılı-vaxtında yerinə yetirməsi üçün kifayət qədər maliyyə resursları əldə edəcəyini nəzərdə tutur. Belə ki, davam etməkdə olan marketinq söyləri və rəqabət şəraitinə uyğun məhsul çeşidinin buraxılması sayəsində 31 dekabr 2010-cu il tarixində tamamlanan il ər-

zində depozit portfelinin həcmində 93% artım olmuşdur. 2011-ci ildə Bankın likvidliyini artıran bir neşə tədbirlər həyata keçirilmişdir:

1. 2011-ci ilin birinci rübündə Bank rezident və qeyri-rezident maliyyə təşkilatlarından 15,000 ABŞ dolları və 6,000 min AZN məbləğində borc vəsaiti cəlb etmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından (ARMB) cəlb edilmiş 15,000 min AZN məbləğində borc öhdəliklərinin ödəmə müddəti daha 12 ay artırılmışdır.

3. 2011-ci ilin birinci rübündə Bank 73,152 min AZN məbləğində əlavə fərdi depozitlər cəlb etmişdir.

4. ARMB Bankın likvidliyinin gücləndirilməsi üçün ona davamlı dəstək göstərmişdir.

Bu tədbirlərin bir hissəsi kimi, ARMB 31 dekabr 2008-ci və 2009-cu il tarixlərində tamamlanan illər ərzində məcburi ehtiyat normasını 12%-dən 0.5%-dək və yenedən maliyyələşdirmə dərəcəsini 15%-dən 3%-dək tədricən azaltmışdır. Məcburi ehtiyat norması 2011-ci il ərzində dəyişməmişdir.

Apardığımız təhlilimizin növbəti obyektini “Muğan Bank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. Bu cəmiyyətin korporativ idarəetməsinə aid göstəricilər cədvəl 2.3-də əks edilib.

Cədvəl 2.3**“MuğanBank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin
korporativ idarəetmənin göstəriciləri⁶**

	2007	2008	2009	2010	2011
Nizamnamə kapitalı (min.manat)	11.000	12.000	19.000	20.000	22.250
Cəmi aktivlər (min.manat)	80.257	100.727	148.419	205.561	239.387
Cəmi öhdəliklər (min.manat)	66.616	84.760	127.493	181.852	209.536
Bankın səhmdarları na aid olan mənfəət/dividend (min manat)	804	1.236	1.000	2.249	6.055
Dövriyyədə olan adi səhmlərin orta sayı (min ədədlə)	46.737	56.438	83.278	98.668	108.875
Səhmlərin emissiyasında əldə edilən vəsaitlər (min.manat)	5.000	35.000	5.000	5.000	11.250

⁶ Cədvəl “MuğanBank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin 2007-2011-ci illərdə Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına Uyğun Hazırlanmış Maliyyə Hesabatları və Müstəqil Auditorların Rəyin əsasında tərtib edilib.

Cədvəl № 2.3-dən göründüyü kimi “MuganBank”ın nizamnamə kapitalı 2007-2008-ci illər ərzində ilbəil artırdı. Eyni zamanda Səhmdarlara ayrılan dividendlərdə udmadan artırdı. Bu müsbət trend bu dövrdə bankın korporativ mülkiyyətinin optimal idarəedilməsi barədə məlumat verir. Göstərilən müddət üzrə səhmlərin emissiyasından əldə edilən vəsaitlərin qeyri-bərabər paylaşması Bankın idarəetmə heyətinin bazarda tələbə uyğun və çevik hərəkət edilməsinə dəlalət edir.

Qeyd edək ki, “MuganBank”da adi səhmlər kapital bölümündə təsnifləşdirilir. Adi səhmlərin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar olan birbaşa əlavə xərclər bütün vergi təsirləri istisna olmaqla kapitalın azaldılması kimi uçota alınır. Bu səhmlər üzrə ödənilən dividendlər kapital bölümündə elan olduğu dövrdə azalma kimi təqdim edilir. Hesabat tarixindən sonra elan edilmiş dividendlər 10 saylı Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartına “Hesabat tarixindən sonra baş vermiş hadisələr” (“BMUS 10”) standartına müvafiq olaraq maliyyə hesabatlarında açıqlanır.

Təhlilimizi “Unibank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin misalında davam etdik. Bu bankın korporativ fəaliyyətinə dair göstəricilər cədvəl 2.4-də verilib.

Cədvəl 2.4.

“Unibank” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin korporativ idarəetmənin göstəriciləri⁷

	2007	2008	2009	2010	2011
Nizamnamə kapitalı (min.manat)	15.000	15.000	30.000	44.919	44.919
Cəmi aktivlər (min.manat)	386,740	418.995	362.001	370.048	462.060
Cəmi öhdəliklər (min.manat)	350,186	375.293	322.807	328.472	413.373
Bankın səhmdarları na aid olan mənfəət/dividend (min manat)	3.770	6.663	1.084	9.418	7.885
Dövriyyədə olan adi səhmlərin orta sayı (min ədədlə)	5.750	7.500	11.875	20.796	20.796
Səhmlərin emissiyasından əldə edilən vəsaitlər (min.manat)	8.400	7.176	6.000	11.592	-

⁷ Cədvəl “UNIBANK” Kommersiya bankının 2007-2011 –ci illərdə konsolidə edilmiş Maliyyə Hesabatları əsasında tərtib edilib.

Cədvəldən görüldüyü kimi, “UNİBANK” bankı nisbətən sabit inkişaf edib. Bankın səhmdarlarına aid olan mənfəət göstəricisinə görə bank ən kritik dövrü 2009-cu ildə keçmişdir. Bu da təbiidir, çünki bu göstərici səviyyəsi, həmin ildə dünya maliyyə-iqtisadi böhranının hökm sürdüyü zamanda müşahidə edilir. Lakin, digər göstəricilərə görə “UNİBANK” müsbət dinamika nümayiş edib. Belə ki, dövriyyədə olan adi səhmlərin orta sayı 2011-ci ildə 2007-ci illə müqayisədə 3.6 dəfə artıb. Baxmayaraq ki, 2007-2009-cü illərdə səhmlərin emissiyasından əldə edilən vəsaitlərin orta ənmə dinamikası təqribən 25% təşkil etmişdir, artıq 2010-cü ildə, 2007-ci illə müqayisədə 38%-li kəskin artım müşahidə olunmuşdur.

Tədqiqat göstərdi ki, Bankın rəhbərliyi illik konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarını fasiləsiz fəaliyyət prinsipinə əsasən hazırlamışdır. Belə bir mülahizədən istifadə edərkən rəhbərlik mövcud planları, əməliyyatların gəlirliliyini və mövcud olan xarici maliyyə resurslarından istifadəni nəzərə almışdır. Bankın 31 dekabr 2011-ci il tarixindən gələcək 12 ay üzrə gözlənilən 31,627 min manat məbləğində məcmu likvidlik çatışmazlığı olmuşdur (2010-cü il üzrə isə 46,438 min manat). Eyni zamanda Bankın rəhbərliyi, zərurət halında Bankın 20 milyon manat məbləğində əlavə istiqrazlar yerləşdirməsi, eləcə də, yerli və xarici banklararası kredit bazarlarından 20 milyon manatdan artıq əlavə vəsait cəlb etmə imkanına malik olmasını qeyd etmişdir.

Azərbaycan bank sektorunun aparıcı nümayəndələrindən biri də “Bank of Baku” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir. Bu bankın göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə əks edilib.

Cədvəl 2.5.**“BANK OF BAKU” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin
korporativ idarəetmənin göstəriciləri⁸**

	2007	2008	2009	2010	2011
Nizamnamə kapitalı (min.manat)	6.800	6.800	6.800	12.852	26.180
Cəmi aktivlər (min.manat)	151.997	180.022	182.779	239.927	307.297
Cəmi öhdəliklər (min.manat)	131.578	152.110	149.919	239.927	307.297
Bankın səhmdarlarına aid olan mənfəət/dividend (min manat)	269	269	269	1.413	1.413
Dövrüyyədə olan adi səhmlərin orta sayı (min ədədlə)	3.400	3.400	3.400	3.400	3.400
Səhmlərin emissiyasında əldə edilən vəsaitlər (min.manat)	6.800	6.800	6.800	11.250	13.328

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2010-2011-ci illərdə “Bank of Baku”-da nizamnamə kapitalın kəskin artımı

⁸ Cədvəl “BANK OF BAKU” Kommersiya bankının 2007-2011 –ci illərdə konsolidə edilmiş Maliyyə Hesabatları əsasında tərtib edilib.

müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2007-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə Bankın nizamnamə kapitalı 3.85 dəfə artaraq 26.180 min manat təşkil etmişdir. Buda Bankın korporativ idarəetmə üsullarının əhəmiyyətli dərəcədə islah olunması ilə bağlıdır. Təbii, bu prosesi sürətləndirən amillərdən biri də dünya maliyyə-iqtisadi böhranının sona doğru cərəyan etməsi çıxış etmişdir. Bu dövrdə, bankın kommertiya fəaliyyətinin səmərəli qurulması nəticəsində onun aktivləri, xüsusən 2011-ci ildə 2007-ci illə müqayisədə əhəmiyyətli səviyyədə - 2 dəfə artmışdır. Bu da öz növbəsində Bankın səhmdarlarına aid olan mənfəətin göstərilən dövrdə artmasına gətirmişdir. Eyni zamanda qeyd edək ki, korporativ idarəetmənin səmərəli təşkil olunmasını “BANK OF BAKU”-da göstərilən müddətdə dövriyyədə olan adi səhmlərin orta sayı dəyilməz qalmışdır. Yəni Bank öz yeni maliyyə uğurlarına yeni səhm paketini emissiya etməmiş nail olmuşdur. Bu da “BANK OF BAKU”-nun qiymətli kağızlarının, həmçinin səhmlərinin, yüksək likvidli olmasına dəlalət edir.

Qeyd edək ki, 31 dekabr 2011-ci və 2010-cu illər üzrə bitən illərdə Bank təminat kimi saxladığı girova sahib olmaqla qeyri-maliyyə aktivlərini almışdır. 31 dekabr 2011-ci və 2010-cu illər üzrə 104 min və 87 min manat məbləğində olan bu aktivlər digər aktivlərə daxil edilmişdir. Tədqiqat göstərdi ki, Bankın siyasəti müsadirə edilmiş əmlakı müvafiq qaydada silməkdən ibarətdir. Eyni zamanda qazanılmış gəlirlərdən ödənilməmiş iddianı azaltmaq və ya ödəmək üçün istifadə edir. Ümumiyyətlə, “Bank of Baku” biznes istifadəsi üçün müsadirə edilmiş əmlakdan istifadə etmir.

FƏSİL 3. KORPORATİV MÜLKİYYƏTƏ AUDİTİN METODOLOJİ YANAŞMALARI

3.1. Audit nəzəriyyəsinin və metodologiyasının təkamülü

Bu işdə biz auditin korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiəsi mexanizmində funksional imkanları bərəsində bəzi təsəvvürlər yaratmış olduq. Lakin hesab edirik ki, audit nəzəriyyəsinin və metodologiyasının təkamülü prosesinin bir daha nəzərdən keçirilməsi baxımından sözügedən təsəvvürlərin bir qədər dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus iqtisadi ədəbiyyatlarında audit problemləri ilə əlaqədar aparılan araşdırmalarda sırf tətbiqi xarakterli tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Lakin auditin metodologiyası və nəzəriyyəsi ilə əlaqədar tədqiqat işlərinə az rast gəlmək olur. Bundan fərqli olaraq bir çox qərb ölkələrində auditin tətbiqi və nəzəri metodoloji məsələləri ilə əlaqədar aparılan tədqiqatların məzmununda müəyyən tarazlıq gözlənilir. Rusiya tədqiqatçılarının əksəriyyəti audit problemlərinin tədqiqi ilə əlaqədar yanaşmalardakı fərqlərin mövcudluğundan danışıraq bunu onunla izah edirlər ki, bir çox ölkələrdən fərqli olaraq Rusiyada audit elmi, bir elm kimi formalaşması prosesində öz çərçivəsindən hələ də kənara çıxmamışdır. Həmin tədqiqatçılarda səhv və yanlışlıqlarından irəli gələn təcrübənin mənimsənilməsi gerçəkliyi, bütünlükdə audit nəzəriyyəsinin və metodologiyasının qavranılması prosesini üstələyir. Lakin bir əhəmiyyətli məsələyə xüsusi olaraq diqqət yetirmək la-

zımdır ki, toplanılmış əhəmiyyətli praktiki təcrübə sübuta yetirir ki, çox zaman faydasız nəzəri mühakimələrdən praktikada əldə olunmuş biliklər daha dəyərlidir. Lakin bütün bunlarla yanaşı eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar rus iqtisadi ədəbiyyatlarında audit nəzəriyyəsi və metodologiyası problemlərinə xüsusi yer ayrılmaqdadır (39). Ümumiyyətlə audit nəzəriyyəsi və metodologiyasının təkamülü prosesi mühasibat uçotu nəzəriyyəsi və metodologiyasının təkamülü prosesi ilə çulğalanmış vəziyyətdə baş vermişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq auditin metodologiyası və nəzəriyyəsində aşağıdakı dönəmləri qeyd etmək mümkündür:

A. Uçot (qeydiyyat) və auditin yaranması mərhələsi və bu mərhələ üçün xarakterik olanlar:

- təsərrüfat prosesinin elementar idarə olunması funksiyasının təşəkkülü zamanı uçotun özünə və qeydiyyat məlumatlarının yoxlanılması və təsdiqlənməsinə yaranan tələbat;

- uçot və auditin ayrı-ayrılıqda yaranması ehtimallarının mövcudluğu;

- uçot və auditin iqtisadi fəaliyyətin xüsusi növü kimi dini və hakimiyyət funksiyalarının məcmusundan ayrılması üçün edilən ilk lokal cəhdlər

- uçot və qeydiyyatların aparılmasına ehtiyac insan cəmiyyətinin ən qədim dövrlərindən yaranmağa başlamışdır. Çünki:

1. insanların birgə zəhmət və səylərlə əldə etdikləri hər hansı bir əmlakın bölgüsü və bölgünün nəticələrinin informasiya kimi qeydə alınması zərurəti hiss olunmuş;

2. şaquli xətt boyunca hakimiyyət münasibətlərinin (rəhbərlik-tabeçilik) yaranması idarə etmə qərarları və onların icrasının xüsusi informasiya formasında qeydə alınmasının təşkil olunmasını tələb edirdi;

3. üfüqi xətt boyunca təsərrüfat məsələlərində mübahisə və ziddiyyətlərin yaranması (cəmiyyətin hüquq və imkanlarına görə bərabər hüquqlu üzvləri arasında) qeydiyyatların aparılması və onun doğru olmasının təsdiqlənməsini vacib məsələ halına gətirirdi.

Y.Sokolov və A.Terexov hesab edirlər ki, tarixi qeydiyyat –nəzarətdən törənmişdir və idarəetmənin əhəmiyyətli funksiyasıdır. Çünki (uçotsuz) qeydiyyatsız hər hansı bir idarəetmə öz məzmunu uyğun mahiyyət daşıdır. Qeydiyyatsız hər hansı bir idarəetmə cəfəngiyata çevrilir⁹. Bütün bu deyilənlərə ən azı bir də onu əlavə etmək olar ki, uçot-nəzarətdən törənmişdir, yaranış isə mülkiyyət münasibətlərinin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı müstəvisində, yəni təsərrüfat münasibətləri üfzündə, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişaf trayektoriyasında baş vermişdir.

Uçota olan ehtiyacı təkcə hakimiyyət və idarə etmə tələbləri baxımından əsaslandırmaq hakimiyyət və mülkiyyət tələblərinin uyğunsuzluqlarına əsasən mühakimə yürütmək demək olardı (68).

B. İqtisadi fəaliyyətin xüsusi növü kimi uçot və auditin sistem keyfiyyətlərinin formalaşması mərhələlərində –uçot və auditin təməl sisteminin yaradılması və sözügedən sistemin fundamental elementləri aşağıdakılardır:

⁹ Bax yenə orada, s.10.

- mülkiyyətin obyekt və subyekt quruluşunu müəy-yənləşdirən inventar siyahısının tutulması;
- ikiqat qeydiyyat siyahıları;
- qeydiyyat (uçot) məlumatlarının balansı
- əyintilərə nəzarət;
- qeydiyyatların gerçəkliyin təsdiq edilməsi funk-siyası;
- mülkiyyət komplekslərinin idarə olunmasının yox-lanılması ilə əlaqədar hesablamaların yoxlanılması funk-siyası və s.

Mülkiyyət subyektı və obyektlərinin quruluşunun siyahıya alınmasının ilk nümunəsi ingilis “Məhşər kitabı” (“Domesday book”) hesab edilir. Sözügedən kitabın yaranması isə XI əsrdə normanların ölkəni işğal etdikdən sonra mülkiyyət münasibətlərinin feodal qanunlarına əsasən tənzimlənməsinə yaranan ehtiyacla əlaqədardır. “Məhşər kitabında” bütün ölkə ərazisində torpaq mülkiyyətinin bölgüsü və yaşayan insanların siyahısı öz əksini tapmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, torpaq bölgüsü və statuslar haqqında informasiyaya hakimiyət və mülkiyyət subyektlərinin ehtiyacı var idi. Güman etmək olar ki, “Məhşər Kitabı” Böyük Britaniyanın təsərrüfat həyatının sürətlə inkişaf etməsinə təsir etmiş, ingilis biznesinə rəqabətdə əlverişli şərait yaratmışdır. “Məhşər kitabının” tarixi sənəd kimi meydana çıxması ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərədə feodal qayda-qanunlarının möhkəmlənməsində Vilhelmin 1086-cı ildə keçirdiyi torpaq siyahıya alınmasının mühüm rolu olmuşdur. Bu siyahıya alınma nəticələri perqament üzərində qeyd olunmuş xalq içərisində “Məhşər kitabı” adını aldı. Bu kitabın tərtib olunması üçün məlumat verən adamlar cəzalandırılmaq qorxusu ilə

heç nəyi gizlətmədən “qiyamət günündəki” kimi ancaq doğru danışmalı idilər. Düzünü danışmayanlar üçün isə kilsə təliminə görə dünyanın varlığı bitməli, qiyamət qopmalı idi. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlardakı bəzi fikirlərdən fərqli olaraq ənənəvi tarixi ədəbiyyatlarda bu tarixi uçot sənədi ilə əlaqədar bildirilir, siyahıyaalma İngiltərədə kəndliləri təhkimli vəziyyətə salınmasını sürətləndirdi.

Daha sonra ikiqat qeydiyyat sisteminin auditdəki roluna yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ikiqat qeydiyyatların aparılması uçot sisteminin təməl elementi kimi auditin ümumi uçot funksiyalarından fərqli olan xüsusi funksiyalarının seçilməsinə imkan yaratmışdır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda auditin uçot əsasında təşəkkül tapması xarakterik məsələ kimi diqqəti cəlb edir və bu gerçəklik öz mahiyyətini ikili ad altında “mühasib-auditor” anlayışında əks etdirir (10).

Adi mühasib ancaq uçotun aparılması funksiyasını yerinə yetirirsə, mühasibdən fərqli olaraq auditora mühasibat uçotu qeydiyyatları və hesablamlarını azad yoxlamaq səlahiyyətləri verilmişdir.

Təsərrüfat həyatının ictimailəşdirilməsi iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı subyektlərinə uçot və qeydiyyatların, hesabların müstəqil yoxlanılması səlahiyyətinin verilməsini də zəruri etmişdir. Bütün bunlar isə öz növbəsində qeyd olunmuş hesabların yoxlanılması zamanı əldə olunmuş informasiyanın açıq aşkar düzgün olması ilə əlaqədar məlumat verilməsi məsələsini gündəmə gətirdi.

Y.Sokolov və A. Terexov qeyd edirlər ki, ikiqat qeydiyyatların aparılmasına XII-XIII əsrlərdən, İntibah ərəfəsi və Çingiz xan fəthləri dövründən etibarən başlanıl-

mışdır. Məsələnin belə təzadlı qoyuluşunun dərin mənası vardır. Qərbin və Şərqi sosial-iqtisadi sistemlərində ikiqat qeydiyyat və onun əsasında müstəqil audit funksiyalarının ayrılmasının müxtəlif inkişaf formaları olmuşdur. Bütün bunları isə öz növbəsində biz təkamül prosesinin növbəti mərhələsi kimi də dəyərləndirə bilərik.

Uçot və auditin sistem keyfiyyətlərinin kristallaşması dedikdə iqtisadi fəaliyyətin xüsusi və çulğalamış növü kimi formalaşması prosesinin başa çatması, kamillik dövrü üçün xarakterik əlamətlərin özünü büruzə verməsi (uçot standartları və audit, universal metodiki yanaşmalar və s.) başa düşülür. Müasir audit nəzəriyyəsində müvafiq kristallaşma prosesi qərb təsərrüfatçılıq praktikasının nəzəri və praktiki cəhətdən inkişafı ilə əlaqələndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Y.Sokolov və A. Terexovun yanaşmasında da iki qat qeydiyyatların aparılması uçot və audit nəzəriyyəsində sözügedən sahələrin iqtisad elminin müstəqil sahəsi kimi formalaşmağa başlamasında dönüş anı kimi qiymətləndirmişdir: “İki qat qeydiyyatların aparılması uçot və audit praktikasında təkcə sıçrayışların baş verməsi kimi qiymətləndirilməməlidir. Eyni zamanda iki qat qeydiyyatları qərbi Avropa orta əsrlər sxolastikasının lüzumsuz icadlarından biri kimi də qiymətləndirmək olmaz. Bütün bunların əsasında uçot və auditin nəzəri və praktiki məsələlərinin bir qədər fərqli məcralarda nəzərdən keçirilməsinə başlandı. Lakin sonradan formalaşmaqda olan praktikanı özünə tabe edən və istiqamətləndirən nəzəriyyə inkişaf etdi.

Qeyd edək ki, məhz avropa təsərrüfatçılığı məcrasında audit nəzəriyyəsinin təməl postulatları yaranaraq inkişaf etməyə başladı:

Buraya aşağıdakılar daxildir:

- auditorun peşəkar mühakimələri əsasında təqdim edilən informasiyaya vicdanlı yanaşma tələbi;

- təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar təqdim olunmuş informasiyanın düzgün olmasını sübuta yetirən faktların tələb olunması;

- əhəmiyyətlik prinsipi, normadan artıq müəyyən olunmuş və təqdim olunmuş informasiyanın düzgün olması ilə əlaqədar auditor məsuliyyətinin məhdudlaşdırılması. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiyanın həcmindəki son hədd konkret olaraq hər bir şəraitə müvafiq, audit işləri sifariş verən şəxsin kapitalının təkrar istehsal şəraitindən asılı olaraq, digər tərəfdən isə seçilmiş informasiyanın auditor tərəfindən yoxlamaq imkanlarına əsasən müəyyənləşdirilir. Qərb ölkələrində metodiki yanaşmalara və texnologiyalara uyğun olan institusional mühit təbii yollarla standart uçot və auditin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Qanunauyğun olaraq belə bir sual yaranır-nə üçün? Hesab edirik ki, suala tutarlı cavab almaq üçün müasir institusional özəklərin tədqiqat resursları olduqca yararlı ola bilər. İnstitusional qəlib (özək) dedikdə sabit, tarixən formalaşmış təməl institutlar sistemi, sistemin bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərini, iqtisadi, siyasi, ideoloji yarım sistemlərini tənzimləyən sosial-iqtisadi sistem başa düşülür. Lakin burada müəyyənedici rolunu oynayan ən qədim dövrlərdən dövrümüzdə kimi cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində mövcud olan təməl institutlardan söhbət gedir. Bütün bunlar ictimai təşkilatçılığın onurğa sütununun təşkil edir və ona cəmiyyətin digər yarım sistemləri birləşir. Onurğa sütununun bütünlükdə sosial münasibət

və əlaqələrin dağılmasına imkan vermir (65). İnstitusional qəliblər (özəklər) nəzəriyyəsinin ardıcılıları hesab edirlər ki, bütün ictimai –təsərrüfat həyatının təşkil olunması formasının əsasında iki qəlib X qəlib və ya Y –qəlib dayanır. Eyni zamanda həmin qəlibləri yaradan təməl institutlar iqtisadi, siyasi və ideoloji funksiyaları yerinə yetirmələrinə asılı olaraq üç böyük qrupda birləşirlər.

X qəlib əsasında fəaliyyət göstərən sosial –iqtisadi sistem üçün aşağıdakı təməl institutların mövcud olması xarakterikdir:

- iqtisadi sferada redistributiv iqtisadiyyatın institutlarına, iqtisadi münasibətlərin bütün axınına, bütün əmətlərin və pulların axınına nəzarət edilir və xüsusi hakimiyyət mərkəzinin vasitəçiliyi ilə hər bir subyektin icbari qaydada səlahiyyətləri müəyyənləşdirilir. Belə bir mərkəzi hətta xəyali olaraq mücərrədləşdirmək və hər hansı bir işdə qərar tutmaq qeyri mümkündür. Sözügedən mərkəz özündə hakimiyyət institutunun mülkiyyət institutu üzərində hökmranlığını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir sistemin auditə ehtiyacı yoxdur. Çünki həmin sistem üçün müstəqil və vicdanlı hakimlər deyil sadıq qulluqçular tələb olunur.

X –qəlib mühitində iki qat qeydiyyat, mühasibat ekspertizası, mənfəətin qeydiyyatı ideyası yaranmış olsa da, həmin şəraitdə onların reallaşdırılması qeyri mümkündür;

- siyasi sfera üçün - güclü və şaquli dövlət hakimiyyəti, yəni məzmununa görə institutların mərkəzləşdirilmiş forması, siyasi quruluşuna görə unitar forması, xarakterikdir.

X-qəlibi çərçivəsində vətəndaş cəmiyyətinin institutları təzyiq altında olub, sosial-iqtisadi sistemin ən ucqar guşəsində qərarlaşmış olur;

-ideoloji sferada- kollektivçilik ideologiyasının institutları “ümumi”, müştərək” dəyərlərin təmin olunmasına, ictimai maraqların şəxsi maraqlardan üstün olmasına xidmət edir. Burada şəxsiyyət nəhəng ictimai planların reallaşdırılması alətinə çevrilir. İnstituonal qəliblər nəzəriyyəsinin ardıcilları belə bir qənaətə gəlmişlər ki, X qəlib bir sıra Asiya, Latın Amerikasını ölkələri üçün xarakterikdir. Azərbaycan reallıqlarına münasibətə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada mövcud vəziyyət süni olaraq sadələşdirilir, bir sıra obyektiv faktorlar diqqətdən kənar qalır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Ölkənin tarixi-coğrafi mövqeyi, şərq ilə qərbin qovuşduğu məkanda yerləşməsi, yəni daima iki tip institusional təşkilatların özünəməxsus qarşılıqlı təsiri;

- Son üç yüz il ərzində sosial-iqtisadi sistemdə islahatların həyata keçirilməsi cəhdləri və islahatların əks təsir gücləri vasitəsi ilə əngəllənməsi, yəni islahatlar Y qəlib elementlərinin möhkəmlənməsi üçün həyata keçirilirdisə, bunun əksinə olan prosesdə X qəlinim əsasında sistemin bütövlüyünün yenidən bərpa olunması prosesi baş vermişdir.

Y-qəlibinin tərkibinə aşağıdakı təməl institutlar qrupu daxil olmuşdur:

- iqtisadi sferada - rəqabət mühitində sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən ənənəvi bazar iqtisadiyyatı institutları bərqərar olur, əmtəə və pulun səmərəli hərəkəti baş verir.

Y-qəlibində statusları təsdiq edən, davranış normaları və bütün təsərrüfat subyektləri arasında münasibətlərdə vasitəçi və hökmranlıq edən hakimiyyət mərkəzi tələb olunmur. Burada daxili mühit liberallaşdırılmışdır, hakimiyyət və mülkiyyət alternativ elementləri kimi lakin birbirinə heç təzyiq göstərməyən ictimai-təsərrüfat münasibətlərinin iki üsulu kimi mövcud olurlar. Güman olunur ki, Y qəlib əsasında iki qat qeydiyyat sosial-iqtisadi sistemin nəzəri cəhətdən rəqabət məzmunlu quruluşunu, hakimiyyət və mülkiyyət arasında tarazlığı, təsərrüfat subyektlərinin bərabər imkanlarını özündə əks etdirir. Lakin eyni zamanda iki qat qeydiyyat ideyasının formalaşması xüsusiyyətlərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Mücərrəd ideyalar praktikanı çox bir uzun müddət ərzində qabaqlaya bilər, latent (gizli) vəziyyətdə mövcud ola bilər və uzun müddət reallaşdırılmasına heç bir tələb hiss olunmaz. Lakin bunun əksinə olaraq sözügedən ideyaya ictimaiyyət tərəfindən böyük tələb yarana bilər, bu isə öz növbəsində kapitalın hərəkəti və mülkiyyətçinin bu hərəkəti qeydiyyata alması tələbatını reallaşdırması üçün uçot və qeydiyyat alətlərindən istifadə etmək zərurətindən yarana bilər;

Siyasi sferada - federativ dövlət quruluşu institutları diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Y-qəlibində hakimiyyət bölgüsü bütün səviyyələrdə, yəni federal, regional, yerli səviyyələrdə bərabər olaraq həyata keçirilmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti institutları dövlət orqanları ilə müştərək fəaliyyət göstərir, bir-birini tamamlayaraq, əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına cəhd edirlər;

-ideoloji sferada (mühitdə)- özündə ayrı-ayrı şəxslərin maraq və dəyərlərini əks etdirən fərdi ideologiya institutlarının, fərdiyyətçiliyin ictimai əsaslar üzərində üs-

tünlüyü diqqəti cəlb edir. Müvafiq olaraq kollektiv təsisatlara məxsus dəyərlər burada şəxsiyyət dəyərlərinə tabe və asılı vəziyyətdədir.

İnstitusional qəliblər nəzəriyyəsinin ardıcılıları hesab edirlər ki, Y qəlib Qərbi Avropa, Mərkəzi Avropa və ABŞ-ın ictimai quruluşunu xarakterizə etməyə imkan yaradır.

X qəlib və ya Y qəlib əsasında sosial iqtisadi sistemlərin formalaşması o, demək deyil ki, bu sistemlərin hər birində əks qəliblərdə mövcud olan hər hansı bir tamamlayıcı institutlar (təməl institutlarla birlikdə) mövcud deyil. XX əsrin ortalarından başlayaraq ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində bazar iqtisadiyyatı institutları iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, gəlirlərin təkrar bölgüsündə iştirak edən dövlət institutları ilə birlikdə fəaliyyət göstərir. Bütün bunların əsasında demək mümkündür ki, X qəlib əsasında inkişaf edən sosial-iqtisadi sistemlərdə də bazar elementləri mövcuddur. Son on illiklərdəki sosial iqtisadi dəyişikliklər X və Y qəlibləri əsasında qarışıq institusional strukturları olan sistemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Təməl institutlar hər zaman tamamlayıcı institutlar üzərində hegemonduqlar, tamamlayıcı institutlar qəlibin daxilində instituonal dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb ola bilmirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təməl və tamamlayıcı institutlarının səmərəli əlaqələndirilməsi problemi hər zaman gündəmdə olsa da, sosial iqtisadi transformasiya prosesləri zamanı öz kəskinliyi ilə seçilir. Sözügedən problemin optimal həlli islahatlar siyasətinin strateji məqsədi kimi çıxış edir.

Müəllif N. Tixonova ilə bir məsələdə razılaşımaq olar ki, o, liberal-isləhatçıların səhvləri kimi qeyd edirdi ki, isləhatçılar Rusiyada təməl institutları kənardan gətirilmiş institutlarla əvəz etməyə çalışır, yaxud milli təsərrüfatçılıq sisteminin hüdudları ilə uzlaşmayan institutlarla ölkədə mövcud olan ənənəvi təməl institutlarını sıxışdırmaq istəyirlər. Hər iki halda ölkənin tarixən özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri diqqətdən kənar qalır. Halbuki, Rusiya Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşir (56). Audit sferasında Y qəlibdə formalaşan yanaşmaların, standartların, texnologiyaların ötürülməsi diqqəti cəlb edir, bütün bunlar isə öz növbəsində ziddiyyətli nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Bir tərəfdən bir qəlibdən digər qəlibə ötürülmüş elementlər korporativ münasibətlərin və korporativ mədəniyyətin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkil olunmasına, ölkənin korporasiyalarının fəaliyyətləri haqqında informasiyanın təsdiq olunmasına, yəni korporativ sektorun bütün maraqlı tərəflər üçün, xüsusən də potensial investorlar üçün fəaliyyətinin şəffaflığının təmin olunmasına xidmət edir. Digər tərəfdən bu elementlər X qəlibinə düşərək, oradakı hakim institutların, dövlət hakimiyyətinin tələblərinə uyğun transformasiya prosesinə məruz qalır. Sözügedən ziddiyyətlərin nəticəsində idarəetmə formalarında müxtəliflik müşahidə olunur - burada korporativ mülkiyyətin cəmiyyət üçün gizli saxlanılmasına xidmət edən auditor ("Cib") firmalarından tutmuş dövlət nəzarət mexanizminin aləti kimi çıxış edən auditor firmaları yaranmış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün hallarda yanaşmaların, standartların, texnologiyaların və s. bir sistemdən digərinə ötürülməsi auditor informasiyasının istehlakçısı olan tərəflər üçün əlavə transaksiya xərclərinin çəkilməsi,

eyni zamanda investisiya və digər risklərinin kəmiyyəti və həddlərinin artması nəticəsində mümkün olur. **Y qəlibinin** rəqabətli mühitində formalaşan audit elementlərinin ötürülməsinin qeyri münasibliyi gerçək həyatda auditor informasiyasının təsdiqi ilə əlaqədar həqiqətəbənzərlikdən fərqli bir şeyə çevrilir. Yəni auditor informasiyası zahirən gerçəkliyə bənzəsə də ictimai səmərəliliyə neqativ təsir göstərir. Sözügedən və geniş yayılmış formalar içərisində sifarişli audit və inzibati audit xüsusi olaraq qeyd etmək olar və onun nəticələri sifarişçi tərəfindən diktə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, inzibati auditin nəticələri dövlət hakimiyyətinin idarə etmə orqanları tərəfindən diktə olunur.

Şaxələnmiş uçot və audit sisteminin əsasında ictimai təsərrüfat fəaliyyəti sahələrinin obyektiv diferensiallaşması, kooperasiyası, inteqrasiyası və birləşdirilməsi prosesi dayanır, burada mülkiyyət formaları, texnoloji proseslər, təsərrüfat kompleksləri, bazar subyektləri və şaquli xətt boyunca dövlət hakimiyyəti arasında fərqlər daima artmaqdadır.

Bir tərəfdən uçotun diferensiallaşması, onun sahələrin obyektiv inkişaf şəraitinə bağlılığı uçot sisteminin bölünməsinə, uçot ixtisası üzrə peşə həddlərində ixtisaslaşmanın dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Uçot işçisinə və auditora sahənin spesifik xüsusiyyətlərinə görə tələb nə qədər yüksəkdirsə onların müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti növləri sahəsində çalışmaq imkanları bir o qədər məhdudlaşır və bunun nəticəsində müxtəlif sahələrin şaxələnmiş uçot və audit sahələrində əngəllər daha keçilməz olur. Mülkiyyət formaları, texnoloji proseslər, təşkilati struktur-

lar və maraqlar arasında artan fərqlər uçot və auditi müxtəlif seqmentlərə bölür, müxtəlif metodların, yanaşmaların, tələb və qiymətləndirmələrin formalaşmasına səbəb olur.

Hər hansı bir sahədə uçot və audit bir nə qədər müddət ərzində mövcuddursa, bir o, qədər o sahədə auditin daxili diferensiallaşması prosesi dərinləşmiş olur. Lakin diferensiallaşma prosesinin müəyyən hədləri mövcuddur. Yəni diferensiallaşma uçot və audit sisteminin tamamilə bölünməsinə, kəskin peşə fərqlərinin yaranmasına səbəb ola bilməz. Uçot və auditin vəhdəti təsərrüfat prosesinin birliyi ilə, məsrəf və nəticələrin adekvat əks olunması tələbi ilə, uçot materiallarının həqiqətə uyğunluğuna inamın yaranması ehtiyac ilə əlaqədardır. Uçot və auditi bələrkən biz bütün təsərrüfat həyatını bölmüş oluruq, bunun nəticəsində iş ictimai istehsal prosesində əldə olunmuş bütün nailiyyətləri məhv edirik.

İstənilən fəaliyyətdə diferensiallaşma birinci növbədə onun nə qədər inteqrasiyaya məruz qalması ilə əlaqədardır. Əgər bütün bu deyilənləri unudaraq nəticə çıxarsaq deyə bilərik ki, vahid mühasibat uçotu və audit elminə rast gəlmək qeyri mümkündür, ancaq kənd təsərrüfatının, sənayenin, xidmət sahəsinin, tikintinin uçot və auditləri bərsində bir-biri ilə uzlaşmayan fərdi elmi informasiyalar məcmusu mövcuddur. Lakin ağac budağı kimi çoxlu şaxələrin olması o demək deyil ki, onun gövdəsi yoxdur. Yəni köklərin şaxələnməsi budaqlar arasında qarşılıqlı əlaqə yaradan, onların inkişafını təmin edən və zənginləşdirən gövdənin gizlənməsinə səbəb olur. Lakin bir məsələ də var ki, iqtisadi fəaliyyətin digər növlərindən fərqli olaraq mühasibat uçotu və auditdə müxtəlif budaqların güclü

inteqrasiya prosesi də müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində audit və uçotun təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrində qarşılıqlı ictimai əlaqələri təmin edən inteqrasiya yaratmaq funksiyası və imkanları ilə əlaqədardır. Hesab edirlər ki, belə funksiya uçot və audit prosesində təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin dəyər mahiyyətlərinin əks olunması ilə də əlaqədardır. Qeyd olunmuş inteqrasiya funksiyası barəsində hələ XIX əsrdə J.T.Krippa müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür. O, hesab edirdi ki, müxtəlif müəssisələrə eyni adam rəhbərlik edə bilməz, çünki burada ayrı-ayrı istehsal proseslərinin idarə olunmasını təşkil etmək üçün texnoloji biliklər tələb olunur. Lakin mühasib müəssisə rəhbərlərinin təsərrüfat fəaliyyətlərinin nəticələrini öyrənir və maliyyə-nəzəriyyəsi baxımından müvafiq nəticələrin əldə olunmasına imkan yaranan biliklər bütün müəssisələr üçün eyni ola bilər .

Uçot və auditin müxtəlif qollarının rəqabət mühitində qarşılıqlı təsiri (milli, transmilli, idarə, sahə, korporativ, regional və s.), sabit rəngarəngliyin bərqərar olmasına, yəni getdikcə artan müxtəlif şaxələr arasında təşkilati və metodoloji əlaqələri gücləndirən gövdənin yaranmasına ehtiyac yaradır.

Auditin nəzəriyyə və praktikasını təşkilati cəhətdən kapital hərəkətinin mürəkkəbliyi və çox şaxəliliyi ilə seçilən təsərrüfat sisteminin korporativ sektorunun yaranması prosesində, həqiqi və qeyri real kapitalın qarşılıqlı təsiri zamanı formalaşdırılır. V. Podolski bu məsələ ilə əlaqədar çox yerində olaraq söyləmişdir ki, müstəqil mühasib-auditor peşəsi XIX əsrdə Avropanın səhmdar cəmiyyətlərində yaranmışdır. Bu isə öz növbəsində səhmdar cəmiyyəti

yətinin maliyyə vəziyyəti ilə əlaqədar obyektiv hesabatların verilməsi tələbatı ilə əlaqədardır. Obyektiv məlumatları isə şirkətdən asılı olmayan mütəxəssis verə bilərdi (10, s.17).

Korporativ kapitalın çiçəklənməsi auditin inkişafına yeni güclü təkan verdi. Bir tərəfdən səhmdar cəmiyyətlər çox böyük pul kütləsini birləşdirərək öz maya dəyərini uzun müddətdə çıxara bilən iri layihələrə çox böyük yatırımların yatırılmasını təşkil edə bildilər. Bununla da istehsalın yeni ictimailəşdirilməsi tələblərinə uyğun gəlməyən xüsusi mülkiyyətin dar çərçivəsi aradan qaldırılmış olurdu. Digər tərəfdən səhmdar cəmiyyətlərin inkişafı ilə investor riskləri xeyli artdı. Bir çox səhmdarlar korporasiyalarda hesabatların hazırlanması üçün auditorların təsdiq olunmuş hesabatlarına ehtiyac hiss etməyə başladılar.

F.Brodel hesab edir ki, veksəl, diskont kimi maliyyə alətləri kapitalist təsərrüfatının yaranmasına iki qat qeydiyyat sistemindən daha çox təsir etmişdir (12). Belə qiymətləndirməni bir tərəfli qiymətləndirmə adlandırmaq olar. Korporativ təsərrüfatçılığın sektorunun dərinliklərində yaranmış maliyyə institutları bir tərəfdən iki qat qeydiyyat sisteminə əsaslanır, digər tərəfdən həmin sistemin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq üçün yeni maliyyə mühiti şəraitində əlavə imkanlar axtarırdılar.

Korporativ mülkiyyət formasının inkişafı ilə mühasibat sistemi yetkin forma almağa başladı və onunda əsasını kapitalın hesablanması təşkil edirdi. Müasir institusionalizmin sələflərindən olan V.Zombart hesablama sistemini quraraq ideal təsərrüfat sisteminin mənzərəsini təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. V.Zombartın əsas arqumentlərini gətirək:

a) Hesablama sistemləri kapital dövriyyəsinin məğzini açmağa imkan verir: əməliyyat hesabları, zərər və mənfəətin hesablanması vasitəsi ilə kapitalın hesablanması bütün sistemin kənar uclarının üzərinə çıxarılarq həmin sistemin qurulmasına xidmət edir

b) Uçot (qeydiyyat) təsərrüfat proseslərini bilavasitə idarə etməyə imkan yaradır, yəni müşahidələr yolu ilə, vasitəli şəkildə informasiyanın hesab və qeydlər sisteminə əks olunması ilə;

c) Hesablama planlarının köməyi ilə istənilən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək olar;

d) Uçot sistemi təsərrüfatı əmlak və müəssisəyə vəsait sərf edən mülkiyyətçidən ayırmağa imkan yaradır.

V.Zombart tərəfindən təqdim olunan arqumentlər özündə müəyyən sadələşdirmələri əks etdirir, burada bazar iqtisadiyyatı münasibətləri mücərrədləşdirilir. Bütün bunları korporasiyalara tətbiq edərək konkretləşdirək:

- uçot sistemi kapitalın hərəkəti prosesinin real olaraq əksidir, buna görə də korporativ kapitalın hərəkətinin xarakteri korporativ uçotun özünəməxsusluğunu əsaslandırır;

- korporasiyalarda qeydiyyat sistemi korporasiyaların mülkiyyəti və maraqları arasında həddləri müəyyənləşdirərək, korporasiyanın özünü səhmdarların və korporativ münasibətlərin digər iştirakçılarının mülkiyyət və maraqların inteqral subyekti kimi təqdim edir;

- korporasiyalarda təsərrüfat proseslərini idarə etmək vasitəli xarakter daşıyır, yəni idarəetmə hesablamalar da əks olunan informasiyaya əsaslanır, burada informasiyanın istifadə olunmasının yüksək riskliliyini şərt-

ləndirir və müvafiq olaraq korporasiyanın səmərəli və sabit inkişaf etməsi üçün auditin rolunu bir daha artırır.

Korporativ kapitalın inkişaf etdirilməsi müasir, yetkin formada auditin problemlərinin müəyyənləşdirən dörd şəxsin maraqlarının qarşıdurmasını ön plana çıxarmışdır:

1. korporasiyanın inteqral subyekt kimi özünün marağı (bu maraqlar hər şeydən öncə korporasiyanın inkişafına nəzarət edən iri səhmdar qrupların təmsalında sima qazanmışdır);

2. korporasiyanın inkişafına nəzarət etmək imkanı olmayan səhmdarların maraqları (adi səhmdarların maraqları);

3. korporativ menecmentin maraqları;

4. korporasiya kreditorlarının maraqları.

İndi isə, uçot və auditin təkamül ilə əlaqədar tarixi prosesin təhlili zamanı əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirək.

Sözgedən ümumiləşdirmələr tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun bizi aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir:

- uçot və auditin müxtəlif inkişaf mərhələlərinin birini əvəz etməsi iqtisadi fəaliyyətin bu mürəkkəb və çulğalamış növünün davamlı mürəkkəbləşməsi və daxili strukturlaşması ilə əlaqədardır;

- təkamül prosesi zamanı iki fərqli təmayüllü proseslərdə birləşmə, uzlaşma, çulğalaşma baş verir: yəni uçot və auditin şaxələnməsi baş verir;

- ümumi gövdənin yaranması, uçot və auditin sistem keyfiyyətlərindən xəbər verir.

Analoji şaxələnmə və vahid gövdənin yaranması prosesi digər iqtisad elmlərində də müşahidə edilməkdə-

dir. Analitiklər bu prosesdə keçmiş və yeni yaranmış şaxələrdə müəyyən ayrılma və xüsusiləşmə tendensiyalarının müşahidə olunmasından çəkinirlər və bunu onunla əsaslandırırırlar ki, bütün bunların nəticəsində elmi yanaşmada sistemiklik aradan qalxa bilər, elmi biliklərin ayrı-ayrı qolları arasında səmərəli qarşılıqlı təsir zərər görür. Mütəxəssislərin bu qayğılarını çox haqlı olaraq pozitivist mövqe kimi xarakterizə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfədir ki, belə bir şey baş verir. Tarixi inkişaf prosesinin dönüş mərhələlərində, yəni elmin həmin vaxta kimi həddindən artıq hadisə və faktlarla qarşılaşması pozitiv təmayüllərin inkişafına növbəti təkanı vermiş olur. Əvvəlki elmi yanaşma və təsəvvürlərin qeyri səmərəliliyi, hadisələrin yeni kritik təzahür formaları kütləsinə münasibətin bildirilməsi zamanı əvvəllər əldə olunmuş elmi biliklərin elementlərinin, prinsiplərin, metodologiyaların bir daha yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac yaranır və bu zaman görünən odur ki, təkzibedilməz elmi dünyagörüşü sistemi dağılmalı olur. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində fizika elmi atomun daxili strukturuna aid yeni hadisələrlə qarşı-qarşıya idi və bunun nəticəsində fizika elmində əvvəllər mövcud olmuş bir çox təsəvvürlər yenisi ilə əvəz olundu. Fizika elmində ənənəvi elmi dünyagörüşü sistemində yaranan böhran bəzi alimləri fiziki materiyanın yox olması qənaətinə gəlməyə vadar etmişdi. Metodoloji aspektdə materiyanın yoxluğunu qəbul etmək fizika elmi sahəsində bir çox elmi nəticələrdən imtina etmək olardı. Elmi araşdırmalarda yeni şaxə və qolların, istiqamətlərin yaranması müvəqqəti də olsa elmi araşdırmalarda əsas

gövdənin bir qədər diqqətdən kənar qalmasına səbəb olur.

XXI əsrin əvvəllərində iqtisadiyyat elmində sistem böhranı yaşanır. Virtual iqtisadi əlaqələrin gür inkişaf etməsi, şəbəkə prinsipi əsasında təsərrüfat həyatının yenidən qurulması, müasir maliyyə sisteminin hökmranlığı şəraitində hakimiyyətin proseslərə gizli müdaxiləsi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən “iqtisadi materiyanın yox olması” kimi qavranılır. İqtisad elminin bir çox sahələrinə aid özəl elmi bilik və informasiyalardan, məsələn elmi dövriyyədə olan mülkiyyət, işçi qüvvəsi, təkrar istehsal və s.- dən imtina edilməkdədir. Obrazlı sözlərlə ifadə etsək demək mümkündür ki, bir çox tədqiqatçıların baxışlarından iqtisad elminin ümumi gövdəsi yox olub getməkdədir. Bu isə onunla əlaqədardır ki, müasir audit, menecment, kontroliinq və s. kimi elmlərə onların üzərində dayanan ümum iqtisad elminə və iqtisadi nəzəriyyəyə ehtiyacları yoxdur. Bununla da həqiqətin xüsusi elmlərin vermiş olduğu pozitiv biliklərdən, ibarət olduğunu iddia edən pozitivist yanaşmalar öz təsdiqini tapır. Pozitiv yanaşmada elmi araşdırmalarda ümumi dünyagörüşə, ümumiləşdirmələrə ehtiyac hiss olunmur, əldə olunmuş xüsusi nəticələrdə pərakəndəlik hökm sürür. Məhz burada ictimai istehsalın ümumi qanunlarının öyrənilməsi məqsədini daşıyan siyasi iqtisad elmini pozitivistlərin qəbul etməməklərinin səbəblərini axtarmaq olar. Siyasi iqtisadın dünyagörüşlü xarakter daşması pozitivistlərin hər bir iqtisadi təzahür və hadisələri müəyyən elm sahəsi öyrənməlidir iddiası ilə ziddiyyət təşkil edir. İqtisad elminin xüsusi sahələrinin konkret elmi nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və iqtisad elminin ümumi gövdəsinin yaranmasını pozitivistlər olduq-

ca mənasız hesab edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elmi araşdırmaların bütün istiqamət və qollarında gec-tez çox böyük, iri həcmli problemlərin ayrıca təcrid olunmuş vəziyyətdə öyrənilməsinin qeyri mümkün olduğu gerçəkliyi üzə çıxır. Elmi biliklərin böhranı zamanı meydana çıxan pozitivist düşüncələr təsərrüfat həyatının müxtəlif ictimai sahələrinin inteqrasiyası zamanı inkar olunur. İqtisadiyyat elminin ayrı-ayrı istiqamətləri bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilməzlər. Öz növbəsində həmin elmi istiqamətlərin qarşılıqlı təsiri zamanı geniş elmi dünyagörüşü formalaşır, yəni iqtisad elminin əsas gövdəsi yaranır. Korporativ mülkiyyət haqqında təsəvvürlərin bir-birindən təcrid olunması, yəni korporativ idarəetmə kateqoriyasından, uçot, maliyyə, audit və s. -nin təcrid olunmuş vəziyyətdə tədqiq olunması sonunda bu tədqiqatların öz mənasını itirməsinə səbəb olur, yəni korporativ münasibətlər və korporativ təsərrüfatçılıq nəzəriyyəsinə faydalı heç nə verməyən anlayışlar “heroqliflərinə çevrilir. Eyni zamanda korporativ uçot, audit, korporativ maliyyə və s. sahəsində aparılmış təcrid olunmuş elmi araşdırmalar korporasiyalar haqqında sistemləşdirilmiş elmi biliklər verə bilməzlər. Bu bilik özü-özlüyündə korporativ mülkiyyət haqqında sistem yaradan əsas rolunda çıxış edir. Müasir dövrdə transformasiyalar prosesi zamanı, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidlə, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya ilə əlaqədar iqtisad elminin inkişafına çox böyük təkan verilmişdir.

V. Deyneq və A.Yermolenko haqlı olaraq qeyd edirlər ki, inzibati-amirlik sistemi dağılıqdan sonra Rusiyada siyasi iqtisad elmi əvvəlki dövrlərdə hakimiyyətə xidmət

etməsinin və ideologiyanın təsiri altında olmasının cəzasını çəkir. Öz məzmununa uyğun olaraq dərk olunan siyasi iqtisad söz birləşməsinə və siyasi iqtisad elmini kütləvi surətdə iqtisadi nəzəriyyə, faktiki olaraq iqtisadiyyat əvəz etməyə başladı. Bundan sonra Ekonomikus anlayışının məzmunu üzərində dayanmaq yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Ekonomikus ümumi dünyagörüşü rolu oynayan və iqtisad elmlərinin əldə etdikləri nəticələri ümumiləşdirən bir çox elmlər kimi ümumfəlsəfi elm kimi iddialı deyil. Bu elmin ardıcılıları lap əvvəllərdən iqtisadi araşdırmaların ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə əldə olunmuş elmi nəticələrinin bir elmdə ümumiləşdirilməsi və ümumi dünyagörüşü mövqeyindən məsələlərə yanaşmaları inkar edirlər. Klassiklərin problemə münasibət bildirərkən öz iddiaları var idi. Eyni zamanda tarixi məktəb, neoklassik məktəbin nümayəndələrinin məsələyə öz münasibətləri var idi. Hesab edirik ki, bütün bunları heç kimin ümumiləşdirməyə haqqı yoxdur (25). Yuxarıdakı mövqələrlə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, həmin mövqələr əsasında əgər iqtisadiyyat elminə yanaşılsa, onda iqtisadiyyat elmi xüsusi elm kimi, biliklərin mexaniki yığılmış məcmusu kimi çıxış edər. Bu isə iqtisad elmləri ağacının gövdəsiz, ancaq qollardan ibarət bir təsvirini yaradar. Gövdəsi olmayan, ayrı-ayrı şaxə və qolların məcmusundan ibarət olan sistem özünün daxili nizam-intizamını itirər, səmərəli inkişafın təmin olunması üçün sistem daxil elementlər biri-birinə faydalı qarşılıqlı təsir göstərmək imkanını itirirlər. Bütün bunların nəticəsində isə bir çox məhdudiyətlər özünü büruzə verəcək və elmi dünyagörüşü kimi gələcəkdə inkişaf etmək imkanlarını itirəcək. Ümumiləşdirici, sistemyaradıcı, dünyagörüşü sistemi olmadan elm ağacı

yox olur. Ola bilsin ki, belə bir gövdə olmadan elmi araşdırmalar aparılsın, müvafiq elmi nəticələr əldə olunsun və bəzi məxsusi sosial problemlər həll olunsun. Lakin təsərrüfat həyatının geniş tələbləri ilə aparılan araşdırmaların dar çərçivəsi arasındakı ziddiyyətlər ancaq iqtisad elmində yeni gövdənin yaradılması yolu ilə həll edilə bilər. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, pozitivistlər iqtisadi araşdırmalarda sistemli yanaşmanı inkar etmirlər, sistemli təsəvvürlər üzərində əməliyyatlar aparırlar. Lakin məsələyə bir qədər yaxından baxıldıqda məlum olur ki, onların sistemli yanaşması ancaq empirik faktların məcmusundan başqa bir şey deyil. Çünki T.Parsons müəyyən nəzəriyyələri təşkil olunmuş, məntiqi cəhətdən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan empirik mənşəli anlayışlar məcmusu kimi təqdim edərək empirik faktların tədqiqinin və ümumiləşdirmələrin aparılmasında tədqiqatçının subyektiv iradəsinin öhdəsinə çox şeyi buraxır. Səmərəli, özünü inkişaf etdirmək gücündə olan nəzəriyyə ancaq dünyagörüşlərin əsasında reallaşa bilər. Yəni burada inkişaf ayrı-ayrı empirik müşahidələr əsasında deyil, ümumfəlsəfi yanaşmalar əsasında mümkündür. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ikinci və üçüncü minilliklərin qovşağında iqtisad elmi üçün global sistemlilik xarakterikdir. Bütün bunlar isə global təsərrüfat sisteminin, təsərrüfat münasibətlərinin bütün səviyyələrdə inteqrasiya olunması ilə əlaqədar olan baxışlarda öz əksini tapmışdır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid ilə və Azərbaycan milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası respublikada iqtisad elmi qarşısında keyfiyyətə yeni empirik məzmun daşıyan və əvvəlki dövrlərdə formalaşmış elmi konsepsiya və nəzə-

riyyətlərə zidd fakt və problemlərin araşdırılmasını bir məqsəd kimi qoymuşdur. Hər hansı belə bir fakt, hər hansı bir problem özündə innovasiya enerjisi daşıyır və mövcud elmi sistemin yenidən qurulmasını tələb edir. Pozitivist əsaslar üzərində qurulan yanaşmada göstərilən innovasiya enerjisi və struktur dəyişiklikləri elmdən təcrid olunmuş vəziyyətdədirlər. Ümumi elmi dünya görüşə əsaslanan yanaşmalardan imtina edilərək elmi fikir alqoritmlərlə ifadə olunur:

- burada hansısa xüsusi problem ifadə olunur;
- ona digər problemlərlə yanaşı yer ayrılır;
- xüsusi araşdırmaların nəticəsi gözlənilir.

Xüsusi araşdırmaların nəticəsi əldə olunduqdan sonra, pozitivistlər onların özlərinə məxsus tərzdə elmi bilikləri genişləndirirlər. Pozitivistlər hesab edirlər ki, elmin heç bir dünyagörüşə əsaslanan ümimiləşdirmələrə ehtiyacı yoxdur və onlar bir-birinin inkişafına təsir edəcək çox zaman müəyyən ziddiyyətlərlə müşayiət olunacaq baxışlar yerinə, çox zəif məntiqi ardıcılıqla uc-uca calanmış savadla (biliklə) kifayətlənirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, pozitiv yanaşma çərçivəsində “ziddiyyət” evristik alət olmayıb, nəzəriyyənin iflası kimi başa düşülür. Müasir iqtisad elmində elmin ümumi, yaradıcı gövdəsi ilə onun ayrı-ayrı şaxələri arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin yaradılması, sistemli yanaşma ardıcılığının potensialının reallaşdırılması və sinergetik elmi paradıqmlar məcrasında mümkündür.

Sinergetikanın mahiyyətinə, bu elmi yanaşmada müəyyən olunmuş qanunauyğunluqların universal xarakter daşması və tələb olunduqda bu çərçivədə aparılan fənlər arası araşdırmaların yerinə yetirilməsi daxildir. Burada ön

plana təkamül prosesi zamanı fiziki, kimyəvi, bioloji, sosial və digər sistemlərin özünü təşkilatlandırma proseslərinin ümumiliyi və müəyyən bənzərliyi üzə çıxarılır. Özünəməxsusluq ilə əlaqədar qeydlər, bu sistemlərin bir-birinə bənzəməməsi isə hər şeydən öncə dəqiqləşdirici, düzəlişlərin edildiyi əlavələr kimi mötərizələrdə göstərilir. Sinergetikanın məqsədi sadəcə zahiri bənzərliklərin tutulması deyil, bu sistemlərin davranışlarındakı daxili izomorfluğun¹⁰ aşkar olunmasıdır (29).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sinergetik paradigma stereotip, düzxətli inkişaf xətti boyunca təsəvvürlərə əsaslanan dünyagörüşlərin böhranı nəticəsində yaranmışdır və onun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Xaosun dünyada dağıdıcı başlanğıc ünsür olduğu təsəvvürü;

2. təsadüfi ikinci dərəcəli və əlavə faktor kimi qavranılması;

3. dağıdıcı rol oynadığından tarazlığın pozulmasına və qeyri-sabitliyə aradan qaldırılması vacib olan məsələ kimi baxılması düşüncəsi;

4. dünyada baş verən proseslərin zaman etibarını ilə geriyə dönüşü mümkündür və qeyri-məhdud böyük vaxt ərzində öncədən proqnozlaşdırılması mümkündür;

5. dünya sərt səbəb-nəticə əlaqələri ilə bir-birinə bağlıdır;

6. səbəblər halqası düzxətli xarakter daşıyır

¹⁰ “izomorfizm” - kimyəvi tərkibləri bir-birinə yaxın olan iki və ya bir neçə maddənin bir formada kristallaşması xassəsi deməkdir

Bu stereotipin aradan qaldırılması üçün mürəkkəb sistemlərin və onların inkişaf vektorlarının əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinin təsvir edilməsinə imkan yaradan (açıq, qeyri bərabərlik, qeyri düz xətlə) yeni şaxələnməmiş kateqoriyalar aparatının yaradılması tələb olunmuşdur (51).

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisad elmində digər ictimai təfəkkür formalarından fərqli olaraq sinergetik paradiqma əvvəllər də tələb olunmuşdur. Ölkədə iqtisad elmində sinergetik yanaşmaların tətbiqi iqtisadi tarix elminin mü-təxəssislərinə və institusional iqtisadi nəzəriyyənin nüma-yəndələrinə məxsusdur (51).

Sinergetik yanaşmanın reallaşdırılması audit nəzəriyyəsi üçün də məqsədəuyğun sayılır. Bunun üçün isə aşağıdakı şərtlər tələb olunur:

-sözügedən elmin ümumi gövdəsinə əsaslanan auditin müxtəlif qollarının resurs imkanlarının çoxalması və bir-birinə qarışması;

- auditin yeni yaranmış şaxələrinin inteqral xarakteri və auditor praktikasında müvafiq istiqamətin yaranması, özündə yaradıcı elementlərlə birlikdə yeni gətirilmiş yanaşma, nəzəri konseptlərin (baxışların) və texnologiyaların, yəni nəyinsə mənimsənilməsi və öyrənilməsi qabiliyyəti, həmçinin sinergetik səmərənin istifadə olunması. Beləliklə, biz iqtisad elmində korporativ mülkiyyətin auditində inteqral şaxələrin mövcudluğunun nəzəri və praktiki baxımdan əsaslandırılması məsələsinə yaxınlaşmış oluruq.

3.2. Korporativ mülkiyyətdə audit konsepsiyası

Elmin yeni yaranmış inteqral və praktiki fəaliyyət şaxələrindən birinə aid edilən sahə korporativ mülkiyyət münasibətlərinin auditidir. Bu istiqamətin potensialı və keyfiyyət müəyyənliyi barəsində danışarkən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır:

-auditin ümumi nəzəriyyəsi və praktikası ilə elmin yeni yaranmış sahələrinin nəzəriyyə və praktikasının müqayisəsi;

-yeni yaranmış istiqamətin formalaşmasının başlanğıc anının həddlərinin, yeni istiqamətin inkişaf nəticəsində gəldiyi nəticələrin, onun perspektiv imkanlarının müəyyən olunması, yəni yeni istiqamətlərin yeri və rolunun müəyyən edilməsində təkrar istehsal yanaşmasının reallaşdırılması;

- auditin hər yeni budağının əvvəllər yaranmış istiqamətlərdən fərqli və məxsusi məqsədlərinin mövcudluğu.

Başlanğıc üçün auditin şaxələnməsi prosesinin əsas istiqamətlərini müəyyən edək.

Bu proses bazarın obyektiv faktorlarına və yeni xidmətlərə olan tələbatların formalaşmasına, hər hansı bir informasiyanın həqiqətə bənzərliyinin təsdiqinə olan ehtiyaca əsasən müxtəlif istiqamətlərdə baş verir.

Müasir auditin ən böyük qolu, xarici auditin yaranmasında, həmçinin XX əsrin əvvəllərində mühasibat uçotu və maliyyə təhlilinin nəzarət funksiyasının formalaşmasında R.Montqomerinin böyük xidmətləri olmuşdur. O, sübut etmişdir ki, müstəqil auditin əsas məqsədi mühasibat uçotunda ixtiyarı və qeyri ixtiyari buraxılmış səhvlərin

müəyyənləşdirilməsidir. Qeyd edək ki, R.Montqomeri xarici auditin şaxələnməsi perspektivlərini öncədən söyləmiş və məlumdur ki, deyilənlər audit fəaliyyətinin bu növünün sonrakı inkişaf prosesində reallaşdırılmışdır:

Proses üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

-mühasib hesablarında əsas səhv növlərinə uyğun auditor vəzifələri və məqsədlərinin təsnifatı;

- təsərrüfat həyatı faktının ilkin sənədlərdə qeydiyyata alınması anından həmin faktın mühasib hesabatlarında əks olunmasına kimi yoxlanılması, yəni “auditor izi” kimi fundamental anlayışının yaranması və onun formalaşması üçün müxtəlif yanaşmaların işlənilməsi;

- auditor yoxlamasının gedişatı zamanı əldə olunmuş informasiyanın idarəetmə heyəti tərəfindən konsaltinqinin təşkili.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici auditin ilkin şaxələnməsi R.Montqomeriyə və onun ardıcılılarına dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Müasir dövrün tədqiqatçıları bu dəyişiklikləri astronomiyada kopernik inqilabına bənzər çevriliş kimi qiymətləndirirlər.

Burada söhbət auditin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. R.Montqomeriyə kimi auditin məqsədinin informasiyanın hazırlayanların bilərəkdən buraxdıqları səhvləri müəyyənləşdirmək olduğu iddia olunurdu. R.Montqomeri auditin məqsədi kimi faktiki maliyyə şəraitinin, müəssisədarların maraqları üçün müəssisələrin faktiki gəlirlərinin həcmnin, həmçinin istifadəçi və investorların nə qədər yararlanmaq imkanlarının müəyyənləşdirilməli olduğunu bildirdi (71).

İndi isə, korporativ mülkiyyət nöqtəyi nəzərindən R.Montqomerinin audit sahəsində həyata keçirilən koper-niksayağı çevrilişinin əhəmiyyətini qiymətləndirək.

Birincisi R.Montqomeri auditin məqsədləri haqqında əvvəlki təsəvvürlərdən tamamilə imtina etməmişdir, lakin o səhvlərin və bilərəkdən buraxılmış yanlışlıqların aradan qaldırılması istiqamətində mövcud təsəvvürlərdən bir qədər irəli getməyə müvəffəq olmuşdur.

İkincisi, Montqomeri, özündə auditor fəaliyyətinin ikili xüsusiyyətlərini əks etdirən və məhz ona məxsus məqsədini müəyyənləşdirmişdir:

- bir tərəfdən auditor ona verilən informasiyanı, yoxlanılması nəzərdə tutulan şəxsin fəaliyyətini araşdırır;

- digər tərəfdən auditor mühasib hesabatlarının müəssisədəki mövcud vəziyyəti nə qədər düzgün əks etdirdiyini də araşdırmalıdır. Əslində təqdim edilən informasiya real şəraiti əks etdirə bilər. Onun qarşısına qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün auditor cəhdləri təqdim edilən informasiyanın həqiqətə nə qədər uyğun olmasını müəyyənləşdirmək və eyni mövcud vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsidir. Bu zaman isə onun fəaliyyət sferasına real və qeyri-real (həqiqi və qeyri-həqiqi) kapitalın qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi daxildir. Təqdim edilmiş informasiya yoxlamalarda təsdiq və ya inkar edilə bilər. Bu isə o deməkdir ki, yuxarıda göstərilən bütün korporativ münasibətlər sistemində və korporativ mülkiyyətin real və qeyri-real (həqiqi və qeyri-həqiqi) kapitalı arasındakı əlaqələrdəki ziddiyyət öz növbəsində auditor fəaliyyətinin ikili xarakter daşmasına səbəb olur. R.Montqomerinin əsərlərinin nəşrindən sonra auditin

şaxələnməsi prosesi uzun inkişaf yolu keçmişdir. Xırda detallardan imtina edərək, məsələyə bir qədərdə mücərrəd yanaşdıqda tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün üç aspekti xüsusi olaraq seçmək lazımdır:

- auditor funksiyalarının müstəqil fəaliyyət göstərməsi kapital, əmək, pul və əmtəə bazarlarında əhəmiyyətli elementlər haqqındakı hesabatların gerçəkliyi əks etdirməsinin nə qədər əhəmiyyətli olması ilə əlaqədardır.

Əks əlaqə idarəetmə prosesinin atributudur, keyns inqilabından sonra ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır və öz əhatə dairəsinə dövləti təsərrüfatın yeni idarəetmə subyekti kimi və bazarı sözügedən prosesin yeni obyektini kimi daxil etmişdir. Bütün bunların əsasında demək mümkündür ki, “keyns inqilabının” nəticəsində audit yüksək ictimailəşdirilmiş, ümumi iqtisadi fəaliyyətə çevrilmişdir.

- auditin standartlaşdırılması, onun sabit və ümumi qəbul olunmuş strukturların tərkibində formalaşması prosesi baş vermiş, standart yanaşma və texnologiyaların tətbiqi müşahidə olunmuşdur. Bu dəyişikliklər auditor fəaliyyətinin ictimailəşdirilməsi ilə bağlı olub, yoxlanılmış informasiyaların kütləvi istifadəçiləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun qanunauyğun institusionallaşması prosesi baş verir.

- müvafiq institusionallaşma olmadan audit xidmətlərindən və dərk olunması olduqca çətin olan mürəkkəb auditor nəticələrindən istifadə edə bilən və fərdi qərarlar qəbul edə bilən ancaq bir qrup seçilmişlər istifadə edə bilirdilər.

- maliyyə təhlili və menecment elementləri ilə auditin inteqrasiyası öz növbəsində idarəetmə mühasibatında yeni istiqamətin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Bu

istiqlamətin banilərindən olan Ç.Harrinson uçot sisteminə yönləndirici informasiyanı istehsal edən mexanizm kimi yanaşmağı təklif etmişdir (16). Qeyd edək ki, bu yanaşmanın inovasiyalılığı uçot və auditori səmərəli idarə etmə qərarlarının hazırlanmasına istiqamətləndirilməsidir. Ç.Harrinsonun ideyalarına müvafiq auditor təsərrüfat subyekti haqqında mücərrəd deyil, səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul olunması üçün təsdiq olunmuş konkret, faydalı informasiyalar əldə etməlidir. Təsadüfi deyil ki, Ç.Harrinson korporativ müəssisə üçün yeni personajın - öz təbiətinə görə sintetik fiqur mühasib-menecerin yaranması fikrini əsaslandırır.

Son on illiklər ərzində audit ikili inkişaf yolu keçmişdir:

- ekstensiv inkişaf yolunda, yeni-yeni sferalar, yeni təsərrüfat məkanları auditin əhatə dairəsinə daxil olmaqdadır (XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması prosesi və eyni zamanda Çin Xalq Respublikası və Hindistanın sürətlə inkişafı nəticəsində dünya təsərrüfat mexanizminin qurulduğunda böyük dəyişikliklər baş vermiş, auditor məkanı genişlənməkdədir).

- İntensiv inkişaf yolunda yeni texnologiyaların, yanaşmaların, alət və vasitələrin, nəzəri və praktiki fəaliyyət növlərinin digər yaradıcı resursları mənimsənilərək sözügedən anlayışın məzmununun dərinləşməsi baş vermişdir. Müasir auditin ekstensiv və intensiv inkişaf yollarını nəzərə alaraq auditin bundan sonra iki əsas istiqaməti xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir:

- xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində ümumi iqtisadi, maliyyə və uçot işinin aparılması xüsusiyyətlərinə uyğun auditin yeni ixtisaslaşdırılmış istiqamətlərinin, sahə tiplərinin yaranması;

- müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda auditin sözügedən şaxələnmiş tipi haqqında kifayət qədər məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, Aqrar Sənaye Komplekslərində, rekreasiya sferasında, tikintidə, yüksək texnologiyalar sənayesində, mədəniyyət, kiçik biznes, yerli təsərrüfatın auditinə dair xeyli əsərlər nəşr olunmuşdur;

- Qeyd etmək lazımdır ki, auditin sahələr üzrə hər qolu bu və ya digər halda ümumi yanaşmaları, texnologiyaları və sözügedən sahənin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun alətləri mənimsəmiş olur;

- Auditin sahələr üzrə şaxələnmiş növləri iqtisadi fəaliyyətin ekstensiv inkişaf növü üçün xarakterikdir;

- Milli-təsərrüfat tipində hər hansı bir ölkənin tarixi, mədəni və hüquqi inkişaf xüsusiyyətləri və real inteqrasiya prosesləri nəzərə alınmaqla dünya təsərrüfat sistemində fəaliyyət göstərən auditin təşkilində yeni milli formalar yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təsərrüfatında inteqrasiya proseslərində uçot və audit sistemində cazibə mərkəzi kimi özünəməxsus milli təşkilatçılıq formaları, məsələn ingilis-sakson (ingilis-amerikan), kontinental (alman) sistemlər yaranmışdır.

Görünən odur ki, bu cazibə mərkəzləri öz cazibədarlıqlarını hələ də saxlamaqdadırlar. Müasir dünyada dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi şəraitində maliyyə güclərinin yeni mərkəzləri yaranmaqdadır və yeni yaranmış hər maliyyə mərkəzinin uçot və audit sisteminə məxsus yanaşma, texnologiya və vasitələr formalaşmaqdadır. Bu

baxımdan Çin Xalq Respublikasının təcrübəsinə müraciət etsək görürük ki, Çində milli audit sisteminin sürətlə inkişaf etməsi üçün çin diasporası xeyli iş görmüş, xüsusi dövlət proqramının reallaşdırılması üçün 180 milyon dollar vəsait ayırmışdır. Dünya Bankının proqnozlarında qeyd olunur ki, 2012-ci ildə Çin Xalq Respublikası bütün dünyada Ümum Daxili Məhsulun həcminə görə birinci yerə çıxacaq. Təbiidir ki, Çin Xalq Respublikasında yaranmış yeni maliyyə mərkəzləri coğrafi cəhətdən yaxın qonşuları və işgüzar tərəfdarlar üçün olduqca cazibədarlıdır. Burada yaranmış güclü maliyyə mərkəzinin münasib uçot və audit sisteminin yaranması və fəaliyyət göstərməsinə ehtiyac vardır. Bunun nəticəsində həmin maliyyə mərkəzinin özünə məxsus yanaşma, texnologiya və vasitələrin olması digər bazar iştirakçıları üçün də cəzəbici görünür. Belə bir vasitələri olan maliyyə mərkəzinin aşağıdakı imkanları mövcuddur:

- rəqiblərinə nisbətən çox böyük üstünlüklər əldə etmiş olur;

- özünün uçot və maliyyə sisteminin inkişaf etdirilməsi imkanını əldə etmiş olur və bu mərkəz digərləri üçün daha münasib görünməyə başlayır.

Y.Osipov müasir global maliyyə təsərrüfatı sistemi ilə əlaqədar praktiki olaraq bütün iqtisadi əlaqələri özündə ehtiva edən “finansomika” anlayışını işlədir: “burada pullar vasitəsi ilə qiymətli kağızlar almaqla tək-cə kiminsə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq deyil, eyni zamanda pulların qiymətli kağızlara sərf olunması ilə məhsuldar kapitalı, iqtisadi müəssisələri də satın almaq olar. Bu isə öz növbəsində müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif sahələrin kapitalına

sahib olmaq imkanı yaradır (bu gün qiymətli kağızların alınıb, sabah satılması). Bu isə öz növbəsində hər hansı bir mülkiyyətçinin qiymətli kağızlar birjasında, fond birjasında oyun iştirakçısı kimi çıxış etməsinə imkan yaratmaqla yanaşı istənilən maliyyə strukturu və təsisatlarının-investisiya konqlomeratlarından başlamış iqtisadi məkan üzrə səpələnmiş maliyyə şəbəkələrinin yaranmasına imkan yaradır. “Finansomika” fenomeni qlobal təsərrüfat məkanında təkcə kapitalların inteqrasiyası kimi başa düşülməməlidir. Burada inteqrasiya prosesi həmçinin maliyyə, uçot və auditor fəaliyyətlərində də baş verir. Sözügedən inteqrasiya prosesi olmadan maliyyə sistemi və şəbəkəsinin səmərəli birləşməsi baş verə bilməz, eyni zamanda hər addımda kütləvi maliyyə informasiyasının təhlilinə ehtiyac hiss olunduğu zamanı bu tələb ödənilmədən müasir maliyyə kapitalının hökmranlığı təmin olunmamış qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarında auditin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar iki konsepsiya xüsusi olaraq diqqəti cəlb edirdi və bu konsepsiyalar müasir dövrdə də öz aktualılıqlarını saxlayırlar:

- ingilis-amerikan konsepsiyasının əsasında auditin müstəqilliyi, dövlətdən asılı olmaması ideyası dayanır. Bir-biri ilə rəqabət edərək öz bazarlarında qayda qanun yaradan auditor firmaları liberal bazar sahəsində inkişaf etmək imkanı qazanırlar və bu inkişaf tendensiyaları təbii olaraq sonunda Transmilli Auditor Korporasiyalarının yaranmasına gətirib çıxarır;

- kontinental konsepsiyası üçün əsas ideya dövlət qanunvericiliyi və dövlət tənzimlənməsinin rolunun yüksək olması ideyasıdır. Hesab edirik ki, sözügedən iki konsepsiyanın müqayisəsi onunla əlaqədardır ki, müasir dün-

yanın təsərrüfat orqanizmi özünün çoxcəhətliliyi ilə seçilir. Burada hər hansı bir standartta, variant və modelə üstünlük vermək qeyri mümkündür. Heç də istisna deyil ki, dünya təsərrüfat məkanında restrukturizasiya və innovasiya tipli təkrar istehsalın inkişaf etdirilməsi imperativləri ilə əlaqədar üçüncü, dördüncü və s. kimi konsepsiyalar yaransın.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, auditin ingilissakson və kontinental konsepsiyaları X və Y qəliblərinin klassik sxemlərinə uyğun gəlmirlər və görünən odur ki, institusional qəliblər (özək) nəzəriyyəsi mücərrəd və dar çərçivəlidir, audit sferasında formalaşan müasir yetkin münasibətləri təsvir etmək qabiliyyətində deyillər. Açıq sözlərlə fikrimizi ifadə etsək demək mümkündür ki, dinamik inkişaf edən audit fenomeni izlənilərkən biz növbəti dəfə yalanın gizlədilməsi gerçəkliyi ilə qarşı qarşıyıyıq. Yuxarıda göstərilən iki şaxənin heç biri korporativ mülkiyyətin auditinə uyğun deyildir.

Auditin sözügedən qolunun formalaşması prosesinin xüsusi araşdırmalara ehtiyacı vardır. Korporativ mülkiyyətin auditə olan ehtiyacı əvvəllər korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiəsi mexanizmlərinin dərin transformasiya prosesləri zamanı yaradılması zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin güman etmək olar ki, korporativ mülkiyyətin auditinin inkişafı nəticələri göstərilmiş müdafiə mexanizmlərinin hüdudlarından kənara çıxır və müasir maliyyə kapitalının inteqrasiyası prosesinə qoşulur. Əgər müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi transformasiyası prosesi çərçivəsindən kənara çıxsaq korporativ mülkiyyətin auditini dünya iqtisadiyyatında hökmranlıq edən qlobal

maliyyə kapitalının spesifik və funksional xüsusiyyətlərinə görə əsaslandırmaq lazım gələcəkdir. A.Buzqalın və A.Kolqanov bu funksional xarakteristikasını aşağıdakı kimi ifadə etmişdilər:

- transaksiyaların 80%-nə pullarla xidmət göstərilir, bir növ onlar əmtəə və xidmətlərin hərəkəti ilə əlaqədar olmayıb, burada hərəkət pul aqreqatı və surroqatları ilə bağlıdır (qeyri-real kapital formalarına çevrilmə);

- emissiya prosesləri maliyyə bazarı konyunkturasının güclü təsiri altındadırlar, müvafiq olaraq qeyri-real kapitala müəyyənləşdirilmiş olurlar. Başqa sözlə desək çox zaman həqiqi kapitalın hərəkəti ilə heç bir əlaqəsi olmadan qeyri-real kapital özü-özünü yaradır;

- informasiya texnologiyaları və elektron pullar pul kütləsinin birləşməsi üçün (Mİ aqreqatı) adekvat yeni texnologiyaların, dünya çapında qeyri-real kapitalın yaradılması zərurəti meydana çıxarmışdır və bununla da virtual kapital yaranmışdır;

- maliyyə bazarı (qeyri-real kapitalın mövcud olduğu məkan) dünya bazarı kimi, ancaq qismən, milli səviyyələrdə pul hərəkətinin tənzimlənməsindən asılıdır;

- virtual qeyri-real kapital öz hərəkətində real kapitalın hərəkətindən xeyli uzaqlaşmış, keyns inqilabı zamanı yaranmış ictimai və dövlət nəzarətindən kənar qalmış və bununla da global maliyyə möhtəkirliyi üçün geniş sahə yaranmışdır. Hesab edirik ki, iqtisadiyyatın müasir liberallaşdırılması spekulyasiya azadlığı zəminində baş verir (13).

Global dünya təsərrüfatı həddlərində korporativ mülkiyyətin auditi virtual qeyri-real kapitalın yaranması ilə əlaqədardır. Çünki:

- korporativ mülkiyyət qlobal kapitalın bütün mozaik strukturunun əsasını təşkil edir: holdinglər, investisiya fondları, sığorta şirkətləri və s. Müvafiq olaraq korporativ mülkiyyət sisteminin auditi formalaşmaqda olan qlobal audit sisteminin əsasını təşkil edir. Mülkiyyət münasibətlərində nəzərəcarpacaq həqiqətə bənzərliklər olmadan qlobal kapitalın mozaik strukturu dağıla bilər;

-qeyri-real kapitalın hərəkətinin real kapitaldan uzaqlaşması yeni gerçək maliyyə təlatümlərinin yaranmasına səbəb olur. Burada xarici təsir alətlərinin təsir gücü səmərəli deyil. Burada daha dərin səviyyələrdə müdaxilələrə ehtiyac var, yəni auditin nəticələrinə müraciət olunaraq ilk növbədə mülkiyyət münasibətləri tənzimlənməlidir;

-qlobal kapitalın intensiv inkişafı fənlərarası əlaqələrin korporativ mülkiyyət və audit nəzəriyyəsi arasında qarşılıqlı təsiri fəallaşdırır, müasir elmi biliklərin tərkibində yeni elementin yaranmasına, korporativ mülkiyyətin auditinin yaranmasına səbəb olur. korporativ mülkiyyət və audit fənlərarası yanaşmada tədqiq edilən obyektin təbiətinə uyğun metodoloji yanaşma olmalıdır. Bu yanaşmada təkrar istehsal və institusional yanaşmaların qarışıq evristik imkanlarından və həmçinin müasir təka-mül nəzəriyyə-sindən istifadə olunur. Qeyd olunmuş qarışıq yanaşma fənlər qovşağında dayanan korporativ mülkiyyət audit münasibətlərinin mahiyyətinin açılmasına imkan yaradır. Lakin Azərbaycanda vəziyyət bir qədər fərqlidir. Burada korporativ mülkiyyətin auditinin formalaşmasında başlanğıc anı kimi təkrar istehsalın deqradasiya olunmuş tipinin üstünlük təşkil etməsi şəraitində, yəni transformasiya

prosesi zamanı korporativ mülkiyyətin daxili təhlükələrdən qorunması şəraitində baş vermişdir. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı dünya təsərrüfatına inteqrasiya prosesinin fəal fazasına daxil olur, burada bir çox sferalar qeyri-rezidentlər üçün qapalıdır və bu isə o deməkdir ki, qlobal kapital hərəkətindən institusional olaraq kənarlaşma müşahidə olunur.

Biz hesab edirik ki, auditin yeni, öz xarakterinə görə qlobal qolunun strateji potensialı daxili transformasiya böhranlarından çıxmaq üçün yararlı ola bilməz. Korporativ mülkiyyətin auditinin strateji potensialı bu mülkiyyət formasının təkrar istehsalının inkişaf etməsi üçün şəraitin yaradılması baxımından tətbiq oluna bilər və Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişafı mərhələsində qlobal-inteqrasiya imperativlərinə uyğundur.

Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının inkişaf edən formasına investisiya cəlb ediciliyi, korporativ strukturlara inteqrasiya, qlobal rəqabət üstünlüklərinin formalaşması xarakterikdir. Başqa sözlə desək auditin nəzərdən keçirilən istiqamətinin strateji potensialının müəyyənləşdirilməsi məsələsi korporativ mülkiyyətin daxili spesifik təhlükələrdən qorunması probleminin həddindən kənar çıxır.

Korporativ mülkiyyətin auditinin strateji potensialının müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı elementar ardıcılığın gözlənilməsini tələb edir:

- yeni yaranmış audit istiqamətinin vəzifələrinin müəyyən olunması;
- korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının inkişaf forması üçün onun funksional imkanlarının tətbiq olunması şəraitinin müəyyənləşdirilməsi.

- yeni yaranmış istiqamətin vəzifələri həmin şəxənin əvvəllər bir qədər gizli qalmış və müəyyən tarixi inkişaf prosesi keçdikdən sonra meydana çıxan nəzəri və praktiki təyinatının əvvəlcədən müəyyən olunmasına imkan yaradır. Yəni bütün bunlar perspektiv üçün nəzərdə tutulur, onları cari məqsəd və vəzifələrin məcmusu kimi təqdim etmək olmaz.

Korporativ mülkiyyətin auditinin missiyası iqtisadi informasiyanın uçot, təhlil və vasitələri ilə yoxlanılması və yoxlamaların nəticələrinin təsdiq olunmasıdır. Digər diqqətəlayiq sual ondan ibarətdir ki, bu missiya hər hansı bir ölkənin müəyyən inkişaf səviyyələrində hansı ölçülərdə reallaşdırıla bilər?

Uğurla inkişaf edən korporasiyalar Aksiyaların ilkin təklifi (Initial Public Offering) vəzifələrini, Amerikan Depozitar Qeydiyyatlarını (American Depositary Receipts-ADR), listing və digər proseduraları yerinə yetirir, beynəlxalq maliyyə bazarlarında virtual qeyri-real kapitalın qeydiyyatını təmin edir və bu korporasiyalar da korporativ mülkiyyətin missiyası tamamilə konkretidir və praktiki olaraq özünü doğrultmuşdur. Bu isə o, deməkdir ki, onların bütün tələblərə uyğun mülkiyyət hüquqlarının qlobal tanınması, onları investorlar üçün şəffaf və cəlb edici edir. Korporativ mülkiyyətin auditinin missiyası müasir audit nəzəriyyələrinin ən maraqlı və perspektivli istiqamətlərindən birinin məcrasında formalaşmaqdadır. Bu istiqaməti “auditim fəlsəfəsi” də adlandırmaq olar. Təsərrüfatların fəlsəfəsi problemlərinin araşdırılması ilə məşğul olan Y.Osipov haqlı olaraq qeyd edir ki, müasir təsərrüfat subyektinin quruluşu təkcə məsələlərin hesabat və

həlli əsasında deyil, təsərrüfat məsələlərinin daha uğurlu həll edilməsi üçün münasib strukturların formalaşmasına istiqamətlənmişdir. Təsərrüfat subyekti hər hansı aşkar rəşional məsələləri həll edən təşkilatın hüdudlarından kənara çıxır və sanki bütün dünyanı təmsil edir. Y. Osipovun fikirlərini davam etdirərək biz bu və digər halda belə bir nəticə çıxarmalı oluruq ki, bütün auditor dünyasını əhatə edə bilən və auditor fəaliyyətinin nəticələrinin özündə əks etdirən geniş ümumiləşdirilmələrə ehtiyac vardır.

Biz hesab edirik ki, uçotun mürəkkəbliyinin bütün hallarda sadələşdirilməsi və diqqətdən kənarda qalması çox zaman özünü doğrultmur. Amerikalılarda auditin və uçotun kifayət qədər inkişaf etmiş nəzəri konsepsiyasını tapmaq mümkün deyildir, onların alimləri fəlsəfi yanaşmalardan daha çox uçot və auditin standartlaşdırılmasına üstünlük vermişlər;

- bəzən mühasibat uçotu və audit biznesin dili kimi ifadə olunur, yaxşı dil nə qədər sadədirsə deməli bir o qədər kasıbdır, yəni bu dildə təsərrüfat həyatının faktlarına əsasən mürəkkəb hüquqi konstruksiyaları ifadə etmək çox zaman çətin olur və bəzi hallarda heç mümkün deyildir;

- mühasib ən qeyri ənənəvi metodoloji üsulları istifadə edə bilməz, auditora isə bunları zorla qəbul etdirmək olmaz. Xalq təsərrüfatının maraqları nöqtəyi nəzərdən uçot metodologiyasındakı fərqlər məlumatların müqayisə olunmasını çətinləşdirir, məlumatların itirilməsinə səbəb olur və vergi mükəlləfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir. Uçot və audit sahəsində yeniliklər o zaman özünü doğruldur ki, onlar məlumatların inkişaf istiqamətinə uyğun baş verir və ictimaiyyət tərəfindən tanınır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, auditin ümumi inkişaf istiqamətlərinə uyğun həyata keçirilən və həmçinin ictimaiyyət tərəfindən tanınan yeniliklər məhz “auditin fəlsəfəsinə” aid edilməlidir. Nəzərdə tutulmuş dünyagörüşü isə iqtisadi fəaliyyətin bu növü ilə əlaqədar müxtəlif milli məktəblərin, axınların, konsepsiyaların müddəalarını özündə birləşdirməlidir.

Nəzəri və praktiki fəaliyyətin funksional məzmunu həmin istiqamətin müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələrinə, yəni təyinatına əsasən, yaradıcı yanaşma tələb edən məsələlərin həlli imkanlarına müvafiq müəyyənləşdirilir.

Bu səbəbdən də auditin funksional məzmununa aşağıdakılar uyğundur:

- onun missiyası;
- institusional mühitdə mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı;
- məcrasında formalaşdığı sinergetik paradiqma;

Yəni korporativ mülkiyyətin auditin təsərrüfat fəaliyyətlərinin inteqrasiyası prosesində, auditin institusional mühiti və yaradıcı arsenalı əsasında formalaşır və məhz bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən funksional məzmunun keyfiyyətcə iki fərqli təbəqəsi mövcuddur:

- korporasiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar maliyyə hesabatı materiallarının doğruluğunun təsdiqi, yəni auditin ənənəvi funksiyası;

- yeni (ən azı ölkəmizdəki audit üçün) iqtisad elminin digər şaxələrinə aid edilən təhlillər, qiymətləndirmələr, korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının potensial nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat sahəsinin genişləndirilməsi ümumi iqtisadi infor-

masiyanın təhlili, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasına cəlb edilməsi ilə əlaqədardır. Başlanğıcda yuxarıda göstərilən funksional təbəqələrin qarşılıqlı təsiri “Bazis-üstqurum” formasında həyata keçirilir. Bazis audit üçün ənənəvi olan yoxlanılan informasiyanın doğruluğunun təsdiq edilməsindən ibarət olub, burada yeni qoşulmuş funksiyalara müvəqqəti və yabançı əlavələr kimi yanaşıla-raq, ilk fürsət anından onlardan yaxa qurtarılması nəzərdə tutulur. “Bazis-üstqurum” qarşılıqlı təsirin hüdudlarından kənara çıxmaq üçün iki funksional təbəqələrin uzun müddətli uzlaşması prosesi, yəni yeni analitik qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma funksiyalarının real inteqrasiya olunması tələb olunur.

Özünün uzun müddətli inkişaf tarixi olan audit üçün analitik, qiymətləndirmə, proqnozlaşdırma funksiyaları daha çox tələb olunur və təbiidir ki, informasiyaların əldə olunmasının digər metodları ilə tamamlanır. V.V.Skobara məsələ ilə əlaqədar qeyd etmişdir (54): “audit səhmdar şirkətlərin hesabatlarının ayrı-ayrı peşəkar auditorlar tərəfindən yoxlanılmasından özünün kompleks məzmununa qədər inkişaf yolu keçmişdir, buraya isə peşəkar auditorlar və onlarla əməkdaşı olan kiçik auditor şirkətlərindən başlamış bir neçə min əməkdaşı olan iri transmilli nəhəng auditor şirkətlərinin göstərdiyi bir sıra xidmətlər, yəni mühasib hesabatlarının yoxlanılması, maliyyə şəraitinin təhlili, məsləhətləşmə xidmətləri və s. daxildir.

Təqdim olunmuş informasiyanın həqiqi olmasının təhlil, qiymətləndirmə və proqnoz üsulları ilə yoxlanılması funksiyası auditin ictimailəşdirilməsinin əlaməti kimi diqqəti cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimailəşdirmə təsərrüfat subyektlərinin hüdudlarının genişlənməsi ilə əlaqədardır. Əgər auditora təqdim edilən informasiya Transmilli Korporasiyaların dövriyyə prosesindən yaranmışdırsa, keyfiyyətli yoxlamaların aparılması, təhlil, qiymətləndirmələr və proqnozlaşdırmaların formalaşdırılması üçün müvafiq potensial tələb olunur. Buna görə də qlobal dünya təsərrüfatında bir neçə yüz nəhəng Transmilli Korporasiyalarının hökmranlığı auditor bazarında bir neçə nəhəng Transmilli Auditor şirkətlərinin hökmranlığını labüd edir. Ölkə qanunvericiliyində son yeniliklərdə auditor fəaliyyətinin ictimailəşdirilməsi faktoru nəzərə alınsa da, bəzən həmin yeniliklərin Azərbaycanda auditin yaranması şəraitinə uyğun olmadığı da müşahidə edilməmişdir. İnformasiyaların gerçəkliyinin yoxlanılması, təhlili, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması funksiyalarının çulğalamasında bir neçə əhəmiyyətli istiqamətlərə diqqəti yönəltmək olar:

A. Mühasib səhvlərinin müəyyənləşdirilməsi və düzəldilməsi ilə əlaqədar baxışların təkamülü aşağıdakı yanaşmanın təsdiq edilməsi ilə nəticələnmişdir. Auditor təkcə səhvlərin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması ilə kifayətlənməyib, eyni zamanda onların qarşısının alınmasına çalışır. Bu isə öz növbəsində auditor xəbərdarlıqlarına əsasən buraxılmış səhvlərin təsnifatının aparılmasını, onların təbiətinin müəyyən olunmasını və həyata keçirilən tədbirlərin əsaslandırılmasını tələb edir. Eyni zamanda auditor tələb olunan ölçülərdə seçmə üsulu ilə ancaq ən diqqətəlayiq təhrifləri qeydə alır. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasib səhvlərinin müəyyən olunması, aradan qaldırılması və öncədən qarşısının alınmasının bütün mər-

hələlərində auditor olduqca fəal surətdə analitik və qiymətləndirmə alətlərindən istifadə edir.

B. Balansın araşdırılması prosesində auditora bu və ya digər halda başqa üsullarla təşkilatın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsini həll edir, hər müştərinin mühasibat balansının qiymətləndirilməsinin ümumi reallığını qiymətləndirir. Balans bir tərəfdən kapital dövriyyəsi prosesinin xarakterizə edilməsini, müəyyən vaxt ərzində (ani qeyd, dövriyyə mənzərəsinin çəkilməsi) onun maliyyə nəticələrini qeydə alınmasını, digər tərəfdən isə onların yaranması mənbələri və təşkil olunması vasitələrinin vəziyyətini (təşkilatın müəyyən müddətdə fəaliyyəti barəsində hesabat) əks etdirir.

Auditor, balans məlumatlarının gerçəkliyini təsdiq edərkən, ümumi nəticənin qiymətləndirilməsi zamanı iki əhəmiyyətli faktorla qarşı-qarşıyadır:

- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin hesabatlarda obyektiv əks olunmasının tələb olunması;
- mühasibat uçotu və uçot siyasətində normativ sənədlərdə nəzərdə tutulmuş qaydalara əməl olunması tələb olunur.

Bu zaman auditor qiymətləndirmə üsulları ilə analitik və proqnozlaşdırma funksiyalarını tamamlamalı olur, yəni əlavə olaraq auditor risklərinin səviyyəsinin azaldılmasının məqsədə müvafiq olması və olmadığını təhlil etməli və eyni zamanda özünün sonrakı fəaliyyətinin nəticələrini proqnozlaşdırmalıdır. Yaranmış risklərin qiymətləndirilməsi istənilən yüksək ixtisaslı fəaliyyət növü üçün immanentdir (fəlsəfi anlayışdır- bir şeyin və ya hadisənin öz təbiətinə xas olan, daxili mahiyyəti), auditdə onun rolu yoxlanılan informasiyanın həcminə və icra olunan işlərin

mürəkkəbliyinə uyğun olaraq artmış olur. Auditin proqnoz funksiyası audit tətbiq olunan şəxsin maliyyə vəziyyətinin inkişaf perspektivinə görə icra olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, balansın qiymətləndirilməsi zamanı auditorun peşəkar, əsaslandırılmış mühakimələr formalaşdırılması qabiliyyəti, xüsusən də informasiya qıtlığı və informasiya riskliliyi şəraitində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən mühakimələrin formalaşdırılması peşəkara məxsus əlavə intuisiyalarda da daxil olmaqla auditor mühakimələri ilə, analitik, qiymətləndirmə və proqnoz funksiyalarının sintezi əsasında baş verir.

B. Uçotun vəziyyətinin yoxlanıldığı təşkilatda auditor həmin təşkilatın daxilində maraqların uzlaşdırılması faktorunu nəzərə almalıdır. Bu zaman aşağıdakı şəraitə diqqət yetirilməlidir:

- Özünün peşəkar fəaliyyəti zamanı auditor müstəqilliyini qoruyub saxlamalı, yəni şəxsi maraqlar iş maraqlarına tabe etdirilməlidir;

- Qeyri-real kapitalın, menecment və kreditorların maraqlarında fərqlərin olması zərurətinin təsərrüfat prosesinin nəticələrinin uçotunun əks olunmasının təminatçısı kimi çıxış etməsi;

- Korporasiya maraqlarının, daxili mühitdə onun subyektlərinin maraqlarından üstün olması.

Korporasiyada iqtisadi maraqların vəziyyəti qiymətləndirilərkən auditor istər istəməz öz üzərinə daha bir funksiyanı götürür, bu isə öz növbəsində görünən həqiqətə uyğunluğu tamamlayır - sözügedən funksiya yoxlanılan təşkilatın maraqlar mühitində sosial iştirakı funksiyasıdır.

Qeyd edək ki, göstərilmiş funksiya əvvəllər auditorun bazis funksiyalarına nisbətdə sırf üstqurum xarakterlidir.

Auditin bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən geniş funksional təhlili qarışıq iqtisadi sahələr üçün yenilik deyildir. Təkcə enerji auditinin, ekoloji auditinin və s. qeyd olunması kifayət edər. Funksional məzmunun ikili xarakteri auditin ümumi gövdəsinə nisbətən korporativ mülkiyyət auditinin mahiyyətindəki ziddiyyətlərlə əlaqədardır. Bir tərəfdən auditin yeni qolu kimi çıxış edən korporativ audit özü artıq gövdə kimi çıxış edir, digər tərəfdən onun tərkibində kənardan gətirilmiş, auditin yeni növünün inteqral xarakterini özündə əks etdirən əvvəllər istifadə olunan elementlər mövcuddur

3.3. Korporativ mülkiyyətinin auditinə əsas yanaşmalar

Elmin yeni istiqamətinin, korporativ mülkiyyətin idarə olunması nəzəriyyəsinin əsaslandırılmasında onun strateji inkişaf istiqamətində rolunu müəyyənləşdirən paradigmlər (yanaşmalar) iştirak edir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müasir dərin elmi axtarışlar üçün elmi nəzəriyyələrin paradigmlərinin araşdırılmasına maraq xeyli artmışdır. Hesab olunur ki, bu istiqamətdə yüksələn artma elmi biliklərin ayrı-ayrı sahələrinin diferensiasiyası və inteqrasiyası səbəb olmuşdur. Bu isə öz növbəsində hər bir elmdə yaradıcı potensialın yüksəlməsinə olan tələbləri artırır. Müasir elmi ədəbiyyatlarda paradigməyə olan əsas tələbləri nəzərdən keçirək. Birinci növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bütün tədqiqatçılar bir fikirlə razıdırlar ki, elmi

nəzəriyyənin paradiqması həyatı funksiyaları yerinə yetirir. Buraya aşağıdakı funksiyalar daxildir:

- paradiqmalar metodoloji olaraq elmin inkişafını təmin edir;

- elmin şaxələnmiş istiqamətlərini bir məcmu halında birləşdirir;

- inkişaf etməkdə olan nəzəriyyəyə ümumi quruluş, gövdə verir.

Paradiqması olan elmi nəzəriyyə özünün inkişafını da təmin edə bilir, yeni empirik faktları qəbul edərək özünə uyğunlaşdırır, eyni zamanda müxtəlif mənşəli obyektiv təsirlərə, digər elmi istiqamətlərin tənqidinə də davam gətirə bilir. Öz paradiqması olmayan nəzəriyyə yenilikləri zəif mənimsəyir, strukturundakı ayrı-ayrı elementləri və tərəfdarlarını çox asan itirir.

Müasir elm nəzəriyyəsində paradiqmaların müəyyənləşdirilməsində müxtəlif nəzəri baxışlar mövcuddur (31,38,45,59).

Onların son nəticələr əsasında paradiqmaların təsnifatının verilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

Elmi nəzəriyyənin paradiqması; elmi nəzəriyyənin dar anlamda paradiqmasınının şərhinin əsaslandırılması.

Birinci halda elmi nəzəriyyənin paradiqması nəzəriyyənin bütövlüyünü təmin edən sabit struktur təsisatı kimi dərk olunur və eyni zamanda sözügedən prosesin ümumi inkişaf xəttində özünü inkişaf etdirə bilmək qabiliyyətini yaradır (45).

Elmi nəzəriyyənin geniş anlamda paradiqmasınının şərhinin öz nüvəsi (özəyi) var, hansı ki, biliklərin toplanılması sisteminin təkrar istehsalını təmin etmək qabiliyyətində-

dir. Belə özəyin itirilməsi nəzəriyyəni məhvə doğru sürükləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, paradigmalara geniş anlamda şərh elmi tədqiqatların istiqamətlərinin şaxələnməsi, onların ayrı-ayrı istiqamətləri arasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Müəyyən mənada bu onunla əlaqədardır ki, müasir elmin mürəkkəb və şaxələnmiş strukturu təsərrüfat həyatının quruluşu haqqında elementar təsəvvürlərin məcmusundan, siyasi iqtisad adı altında mövcud olan təsəvvürlər sisteminin mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Burada elmi nəzəriyyənin paradigmasına münasibətdə iki kənar və qeyri konstruktiv mövqelər xüsusi olaraq seçilir:

- elmi nəzəriyyənin şaxələnməsi prosesi ilə onun formalaşmağa başladığı başlanğıc anı ilə mövcud əlaqələrin inkar olunması elmi biliklərdə və metodoloji yanaşmalarda pozitivizmin təntənəsi demək olardı.

Bu halda elmi biliklərin bütün zənginlikləri bir-birindən asılı olmayan elementlərin məcmusu ilə əlaqələndirilir.

Deyilənləri bizim problemlərə aid edilməsi o demək olardı ki, mühasibat uçotu və auditin ümumiləşdirmələrə, elmi mühakimələrdə müəyyən dar çərçivədən kənara çıxmağa ehtiyacı yoxdur və bütün bunların nəticəsi kimi dünyagörüşü bazası və iqtisad elminin ümumi qanunları şüurun xəyali məhsulu kimi təqdim olunur;

- Elmi nəzəriyyədə gövdə kimi çıxış etmək iddiaları, sözügedən nəzəriyyənin direktivlərinə elmin müəyyən istiqamətlərinin tabe olması hələ hər şeyin əhatə olunması demək deyil. Obrazlı sözlərlə fikrimizi ifadə etməyə çalış-

saq, onda biz deyə bilərik ki, belə bir iddia inzibati-amirlik sistemində özünün adekvat elmi əksini tapır və bu zaman bütün elementlərini müstəqilliklərdən məhrum edərək, ümumi yanaşma və sxemlərin bir-birini təqlid etməsinə gətirib çıxarır. Bizim problem ilə bütün bu deyilənlər arasında bir əlaqə axtarılsa onda deyə bilərik ki, bu mühasibat uçotu və auditinin yeganə düzgün metodologiya tərəfindən diktə olunan ideologiyalaşdırılması deməkdir.

Biz artıq yuxarıda qeyd etmişik ki, iqtisad elminin təbii şaxələnməsində məqsəd müəyyən istiqamətlərdə aparılan araşdırmalarla ümumi nəzəri-metodoloji gövdənin möhkəmləndirilməsidir. Görünən odur ki, iqtisadiyyat elmində paradigmalara geniş şərhdə əsas vurğu ümumi elmi dünyagörüşün formalaşması və güclənməsi bazasının möhkəmləndirilməsi üzərinə yönəldilir. Yəni pozitivizmin tərəfdarları bütün bunları fəlsəfə kimi başa düşürlər. Biz Son iki on illiklər ərzində iqtisadiyyat elmində elmi bilik və dünyagörüşü əvvəlki yüz illiklə müqayisədə xeyli genişlənmişdir deyən Y. V. Yakovetsnan razıyıq (67).

Bütün bunların nəticəsində iqtisadi tədqiqatların ayrı-ayrı dinamik inkişaf edən qolları iqtisad elminin ümumi nəzəri və metodoloji gövdəsindən daha sürətlə və dinamik inkişaf etməyə başladılar. Bundan əlavə ictimai-təsərrüfat həyatının iki müxtəlif tərəfləri arasında kəskin fərqlər yaranmağa başladı:

- obyektiv sosial iqtisadi münasibətlər sisteminin interaktiv inkişafı;

- bu sistemin ayrı-ayrı aspektlərinin elmdə əks olunması prosesinin fərqləndirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, kəskin fərqlər mövcud iqtisadi bilik sisteminin bütövlüyü və inkişaf etməsi qabiliyyəti üçün təhlükəyə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, bütün bunların saxlanılmasını pozitivizmin tərəfdarları, məsələn Popper K. kimi müdafiə edirlər (53). Onların mövqeyi faktiki olaraq elmi biliklərdə yeni elementlərin sistemləşdirilməsi və onların mövcud iqtisadiyyat elminə inteqrasiya olunması tələbatına ziddir. Göstərilmiş inteqrasiya müasir iqtisadiyyat elmində paradıqların işlənilib hazırlanması üçün obyektiv zərurəti əsaslandırır.

Daha sonra elmi paradıqmanın dar mənada təhlilinə diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi paradıqmanın dar anlamda şərh, onun geniş anlamda şərhindən keçilməz “çin səddi” ilə ayrılma-
mışdır. Onlar arasında müəyyən keçidlərin mövcudluğu, elmi dünyagörüşün ümumi gövdəsi ilə, qolları arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən olunmasına başlanılarkən özünü büruzə verir.

Dar mənada elmi paradıqmaya yanaşma A.Yermolenko tərəfindən təqdim olunmuşdur. O, fəlsəfənin məşhur klassik məsələsi şüur və varlığın münasibətləri məsələsinin qoyuluşu nöqtəyi-nəzərindən problemə yanaşır. Çünki şüur və varlığın münasibətləri varlığın tədqiq olunmasını, araşdırmaların elmi kateqoriyalarda əks olunmasını tələb edir və şüurun varlığa olan münasibəti elmi araşdırma metodunun tədqiqatın predmetinə olan münasibət kimi özünü büruzə verir. Buradan isə belə nəticə çıxarmaq olar ki, istənilən elmdə paradıqmanı tədqiqatın metodunun onun predmetinə olan münasibətinə əsasən müəyyənləşdirmək olar. Müvafiq olaraq iqtisadiyyat elminin paradıqması kimi elmi araşdırmanın konkret metodunun

konkret obyektinə olan münasibətinə əsasən müəyyənləşdirmək olar. Lakin eyni zamanda predmetin və tətbiq edilən metodun spesifik xüsusiyyətlərini mücərrədləşdirmək olmaz. Çünki biz daima inkişaf edən araşdırmanın metodu və predmeti ilə qarşı-qarşıyıyıq. Predmet və metod əksliklər kimi bir-birinə qarşılıqlı təsir edir və dialektik prosesdə iştirak edir (27).

Bütün bunların əsasında prinsipial əhəmiyyət daşıyan və istənilən elmi nəzəriyyənin qurulmasına tətbiq edilə bilən nəticə çıxarmaq mümkündür-dar mənada paradiqma elmin predmet və metodu arasındakı ziddiyyətlərin həll olunması məzmununu daşıyır. Məsələnin belə həll olunması zamanı iki tərəfli sintez prosesi baş verir.

- metod predmet tərəfindən mənimsənilir və onun tərkibinə daxil edilir;

- predmet metodun nüfuz etməsinə müqavimət göstərsə də yenə də sonunda onun qarşısında tab gətirə bilmir.

Nəticədə predmet və metod arasındakı ziddiyyətlərin həll olunması üçün onlar arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə yaranır. Bunlar aşağıdakılardır:

- tədqiqatın predmetinin müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi xüsusiyyətləri;

- tədqiqat metodunun instrumental imkanları;

Elmi paradiqmanın dərk olunması ilə əlaqədar yuxarıda söylənilənlər əsasında V.V.Skobara belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, iqtisadiyyat elmində paradiqmalar aşağıdakı səviyyələrdə məhdudlaşdırılmalıdır (54):

- müasir iqtisadiyyat elminin ümumi paradiqması, ümumi və eyni zamanda iqtisadi araşdırmaların metod və

predmetinin dialektik əlaqəsinin daha mücərrəd aspektlərinin qeyd olunması zamanı;

- iqtisadiyyat elminin lokal şaxələrində xüsusi paradigmalardan məcmusu (məsələn maliyyə, menecment, mühasibat uçotu, auditin və s. paradigması) nəzərdən keçirilərəkən

- ayrı-ayrı nəzəriyyələrə, elmi məktəblərə, ardıcıl olaraq inkişaf edən nəzəri mövqelərə (məsələn iqtisadiyyat elmində neoklassik və ya institusional platformalar, təkamül dinamikası nəzəriyyəsinin paradigmaları) aid çoxlu sayda lokal paradigmalardan meydana gələrsə.

Bu nəticə ilə razılaşıraql biz qeyd etməliyik ki, hər bir nəzəri mövqə xüsusən də hər hansı bir təcrid olunmuş məsələ ətrafında formalaşan mövqenin öz paradigması olduğuna heç bir iddiası ola bilməz. Öz təbiətinə görə paradigmanın çox böyük hüdudları var və o, yüksək səviyyədə aparılan elmi araşdırmalar bazasında yaranır, elmi biliklərin ayrı-ayrı elementləri bir-birinə doğru meyilli olub, onlarda sistemlilik keyfiyyətləri özünü büruzə verir.

Elmi axın prosesində hər bir təsdiqlənən nəzəriyyə uzun vaxt ərzində ona məxsus dünyagörüşü özəyini formalaşdırır. Belə bir özəyin formalaşdırılmasından sonra, dünyagörüşü sisteminin konseptual xarakteri, inkişaf etmək potensialı, elmi araşdırmalar meydanında rəqabətə davam gətirmək qabiliyyəti yaranır. Lakin eyni zamanda bütün hallarda müvəffəqiyyətə nail olmamaqla mümkündür. Dünyagörüşü özəyinin uğursuz formalaşdırılması şəraitində nəzəriyyənin elementləri arasında daxili əlaqələr zəifləyir və sonunda həmin nəzəriyyə iflasa uğrayar. Elmi nəzəriyyənin özünü inkişaf etdirməsini təmin edən paradigma özündə əksliklərin vəhdətini yəni sabitlik və də-

yişkənliyin vəhdətini birləşdirir. Bir tərəfdən paradiqma elmi biliklərin elementlərinin təşkil olunması üsulunun sabitliyi, ən çox üstünlük verilən tədqiqat üsullarının kompleksi kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən paradiqma elmi araşdırmaların predmet və metodu arasında qarşılıqlı təsirin dəyişikliklərini əks etdirir.

Elmin tarixi müxtəlif elmi cəmiyyətlərin rəqabət və mübarizələrindən, paradiqmaların biri-birini əvəz etməsindən xəbər verir. Paradiqmaların dəyişilməsi elmi prosesin iştirakçıları arasında inqilabi çevrilişə bərabərdir. Çünki predmet və metodun bir-birinə təsirinə müxtəlif üsullarının tərəfdarları eyni faktların məcmusunu müxtəlif anlamda dərk edirlər, müxtəlif şərhlər verirlər;

- eyni fenomenin öyrənilməsi üçün müxtəlif tədqiqatçı üsul və yanaşmaları istifadə olunur;
- bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli nəticələr çıxarılır, fərqli təklif və tövsiyələr irəli sürülür;

Çünki elm bu və ya digər halda cəmiyyətin təşkil olunmasını əks etdirir, belə olan halda müasir dövrdə müxtəlif nəzəriyyələrin paradiqması arasında rəqabət var:

- böyük elmi cəmiyyətlər, məktəblər onlar qarşısında qoyulan məsələlərin həlli ilə əlaqədar səy göstərirlər, tədqiqatçı gücü və dünyagörüşü tərzinə uyğun öz paradiqmalarının formalaşması və təsdiq olunmasına çalışırlar;
- yeni paradiqmaların yaranması elmi prosesdə inqilab kimi qiymətləndirilməlidir. İnqilab o zaman qalib gəlir ki, yeni paradiqmanın tərəfdarları (elmi zəkalər üzərində yeni hakimiyyət üsulu) digər elmi cəmiyyətlərdən və

məktəblərdən öz sıralarına çoxlu sayda tərəfdarlar cəlb etmiş olurlar;

- yeni elmi paradigma özünün potensial ardıcılığını təkcə ideya baxımından cəzb etməməli, eyni zamanda müasir global elmi məkanda rəqabətə də davam gətirməlidir. Məhz rəqabətə davamlı paradigmanın əsasında açıq, öz-özünə inkişaf edən elmi biliklər sistemi yaratmaq olar.

Hər yeni paradigma elmi prosesə inqilabi təsir göstərir, onun həyata keçirilən “tədbir və meyarlarının kəndarına” çevrilir. Bütün bunlar meydana gəlməzdən əvvəl mövcud elmi məktəb və elmi nüfuz sahiblərinin araşdırmaları çərçivəsində tədqiqatlar təkamül rejimində həyata keçirilir. Elmi biliklərin və elmi qərarların toplanılması möhkəmlənmiş metodoloji yanaşmalar çərçivəsində həyata keçirilir. Elmi nəzəriyyə öz tərəfdarları simasında özünü sabit paradigma ilə eyniləşdirir, çünki tədqiqatçıların əksəriyyəti ona riayət edirlər. Predmet və metodun ümumi qəbul olunmuş qarşılıqlı təsiri təkzibolunmaz gerçəklik kimi görünür. Lakin elmin inkişafı prosesi zamanı, elmi baxışların təkamülü nəticəsində yeni faktlar, hipotez və ideyalar toplanır. Meyarlar kəndarı, paradigmaların əvəz olunmasına səbəb olur. Hakim elmi paradigmanın uyğunsuzluğu, təsdiq olunmuş predmet və metod çərçivəsində həll edilməsi mümkün olmayan problemlərin getdikcə artması ilə özünü bürüzə verir. Elmin inkişaf tarixi mövcud paradigmalar çərçivəsində rəşional izahını tapa bilməyən bir çox qeyri-adi hadisələrlə əlaqədar faktların toplanılmasına şəhidlik etmişdir (50).

Belə anomaliyaların həddən artıq çox olması nəzəriyyəni içəridən dağıdır, paradigmanın dəyişilməsinə səbəb olar bilər.

Korporativ mülkiyyətin auditinin paradiqması müasir iqtisad elminin ümumi sinergetik məcrasında, bir sıra spesifik faktorlar nəzərə alınmaqla yaranır:

- korporativ mülkiyyətdə auditin missiyası faktoru;
- elmin sözügedən istiqamətinin empirik obyekt faktorunu;
- elmin funksional imkanlarının xarakteri.

Qeyd etmək lazımdır ki, paradiqmaların xarakterində korporativ mülkiyyətlərin auditinin nəzəri və praktiki funksiyalarının reallaşdırılmasının zəruriliyi də nəzərə alınmalıdır.

İndi artıq bizim korporativ mülkiyyətin paradiqmasını müəyyənləşdirmək üçün bütün yaradıcı resurslarımız mövcuddur. Korporativ mülkiyyətin auditinin missiyası yuxarıda qeyd olunduğu kimi korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı şəraitində uçot, təhlil, qiymətləndirmə vasitələri ilə iqtisadi informasiyanın gerçəkliyinin yoxlanılması və təsdiq olunmasından ibarətdir.

Auditin sözügedən qolunun empirik obyektinə uçot, maliyyə, hüquqi və ümumi iqtisadi informasiyadır. Yəni korporativ mülkiyyətin hərəkət prosesi nəticəsində prosesin reallığına uyğun olmayan çoxlu sayda yaranmış formalar hesab oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu obyektin spesifik xarakteri, institusional mahiyyəti müəyyən olunarkən bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, korporativ mülkiyyəti münasibətlərinin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı qanunvericilik və korporativ daxili normalarda dəqiq öz əksini tapmışdır.

Auditor korporativ mülkiyyətinin subyektlərinin maraqları və vəzifələrinin müəyyənləşdirilərkən şəxslənmiş, müxtəlif istiqamətlərə bölünmüş hüquqi sistemi ilə qarşı-qarşıyadır.

Nəhayət auditin funksional məzmunu yeni (yəni ölkəmizdəki audit) və iqtisadiyyat elminin digər qollarına aid ənənəvi təhlil, qiymətləndirmə, korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının potensial nəticələrinin proqnozlaşdırılması metodları ilə zənginləşmişdir. Auditin funksiyalarına əlavə olunan sözügedən funksiyalar auditin bazis funksiyaları ilə birləşərək təqdim edilən informasiyanın həqiqətə uyğunluğunun təsdiq olunması funksiyası ilə özünün üstqurum xarakterini aradan qaldırır.

Yuxarıdakı mühakimələr korporativ mülkiyyətin auditinin koqnitiv və praktiki funksiyalarının spesifikasiyasını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır:

-koqnitiv funksiya spesifik virtual mühitdə, korporasiyanın real və qeyri-real kapitalının hərəkəti haqqında təqdim edilən informasiyaların doğru və yaxud yanlış olmasının yoxlanılması, təsdiq olunması və s. özünü büruzə verir.

Korporativ mülkiyyətin auditinin koqnitiv funksiyalarının reallaşdırılması mühitində informasiyanın yoxlanılması və təsdiq olunmasının spesifik xüsusiyyətlərinin təsnifatının verilməsinə ehtiyac vardır. Korporativ mülkiyyətin auditinin xüsusi metodları öyrənilən və təsdiq olunmasına ehtiyac duyulan materiala tətbiq olunur;

-praktiki funksiya bir tərəfdən korporativ strukturun fəaliyyəti ilə əlaqədar informasiyanın təhlilin nəticələri, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırmalar (şəraitin inkişaf ssenariləri) arasında əlaqənin müəyyən olunması, digər

tərəfdən korporativ mülkiyyətin real təkrar istehsal şəraitində informasiyaya auditorun zəmanət verməsindən ibarətdir.

Burada eyni zamanda korporativ mülkiyyətin auditinin praktiki funksiyasının strateji məqsədi korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının inkişaf edən formasının bərqərar olmasının təmin olunmasıdır. Belə olan halda korporativ mülkiyyətin paradiqmasını təkrar istehsal xarakterli paradiqma kimi xarakterizə etmək olar.

Başqa sözlə korporativ mülkiyyətin auditinin metodu materiala münasib predmetinin formalaşması, özünün inkişaf xarakterinə görə ictimai tənzimləməyə ehtiyacı olması cəhətlərini özündə birləşdirir. Ola bilsin ki, bu hallarda korporativ mülkiyyətin auditini öz institusional imkanlarından kənara çıxır, korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı və bütün korporativ münasibətlər sisteminə müdaxilə etmir. Yuxarıda korporativ mülkiyyətin koqnitiv və praktiki funksiyalarının təhlili imkan verir ki, auditin sözügedən istiqamətinin paradiqmasını təkrar istehsal-yoxlama paradiqması adlandırmaq. Bu isə öz növbəsində korporativ mülkiyyətin auditinin prinsiplərinin məcmusunda özünü büruzə verir.

FƏSİL 4. KORPORATİV MÜLKİYYƏTİN AUDİTİNİN QİYMƏTLƏNDİRMƏ ÜSULLARI

4.1. Korporativ mülkiyyətinin auditinin institusional əsasları

Auditin təbiəti ona institusional yanaşmanın tətbiq edilməsini əsaslandırır. İlk öncə, qeyd edək ki, Auditin “spesifik təsərrüfat sisteminə aid olan informasiyanın müəyyən edilmiş meyarlara uyğunluq dərəcəsini müəyyənənləşdirmə və qiymətləndirmə prosesi” olması fikri ilə razıyıq (2, s.54). Nəzərə alsaq ki, “...auditin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən və fəaliyyət istiqamətlərindən biri resursların səfərbər edilməsi və onların optimal əlaqəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir (1,s.10), onda iqtisadi institutların, həmçinin korporativ mülkiyyətin dəqiq auditinin aparılmasının vacibliyi aydındır. İqtisadi institutların əsas təyinatı və məzmunu insanların, ayrı-ayrı sosial qrupların və cəmiyyətlərin qarşılıqlı olaraq ictimai-təsərrüfat fəaliyyətlərinin funksional olaraq təşkilinin təmin olunmasıdır. Sözügedən institutlar bir sıra əhəmiyyətli ictimai funksiyaların məcmusunun daşıyıcısıdırlar.

a) subyektlərin fəaliyyət çərçivəsi üçün qaydalar yaradırlar;

b) istənilən fəaliyyət növünün imkanları və məhdudiyyətlərini müəyyənənləşdirir;

c) istənilən təşkilat iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyənənləşdirir;

d) davranış formalarını və sosial statusları tənzimləyirlər (58).

Əlaqə və münasibətlərin funksional formalarının dəyişilməsi təsərrüfat sistemlərində adekvat struktur dəyişiklikləri aparılmadan mümkün deyil və funksional və struktur başlanğıclarının qarşılıqlı təsiri bütünlükdə bütün sistemin özünü inkişaf etdirilməsi meaxanizminin yaradılmasını təmin edir. XX əsrdəki zəngin sosial-iqtisadi transformasiya təcrübəsi göstərir ki, istənilən institusional dəyişikliklərin qiymətləndirilməməsi və yaxud iqtisadi proseslərin yenidən qurulması proseslərində institusional dəyişikliklərin struktur və təşkilati tədbirlərə uyğun gəlməməsi artıq əvvəlcədən islahatların uğursuzluqla nəticələnəcəyindən xəbər verir (29).

Müasir institusional nəzəriyyədə institut anlayışının baza məzmunu dəqiqləşdirilmiş və strukturlaşdırılmışdır.

Məhz bu baxımdan fəal işlənilib hazırlanmış və iqtisadiyyat elminin dövrüyyəsinə daxil olmuş institutlaşdırma anlayışı daxil edilmişdir. O.İnşakov və D.Frolov haqlı olaraq qeyd edirlər ki, iki mürəkkəb məzmunlu anlayışlar-institut və institutlaşdırma arasında fərqlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı məlum olur ki, burada söhbət terminoloji incəliklərdən deyil, tədqiqatın metodologiyasından, problemin özünün mövcudluğundan gedir (29,c. 15). Institutlaşdırma özündə institut anlayışının müəyyən cəhətlərini, təsərrüfat subyektlərinin növlərə bölünməsinin ictimai formasının qeyd olunmasını əks etdirir. Belə forma ictimai istehsal prosesində subyektlərin iqtisadi davranışlarının status və üsullarını, cəmiyyətin sadə funksional strukturunun hüceyrələrini müəyyənləşdirir. O.İnşakov və D.Frolov Institutlaşdırmaya institut anlayışının digər cəhətlərini, yəni iqtisadi subyektlər arasında istehsal prosesi zamanı

yaranan struktur təsisatlarını qarşı qoyurlar. Yəni təşkilatlar institutlardan fərqli olaraq cəmiyyətin element strukturunu müəyyənləşdirir. Lakin eyni zamanda institutlaşdırma və təşkilatlar bir-biri ilə sıx əlaqədəirlər, çünki hər bir təşkilat özünə uyğun olan müəyyən institutları yaradır, təbiiq edir və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan institutlar məcmusu kimi çıxış edən institutlaşdırmanı həyata keçirir. Yəni institutlaşdırma təkrarlanan, adi, yenidən bərpa edilə bilən qanunauyğun sosial-iqtisadi sistemdəki davranışları qeydə alır. Institutlaşdırma sosial forma kimi insanların həyatında təkrar istehsal prosesində funksional münasibətlər forması kimi də çıxış edir. İqtisadi kateqoriya kimi burada daima bərpa olunan ictimai əhəmiyyətli əlaqə və münasibətlərin dərk olunmasına imkan yaradılır. Bütün bunlar əsasında belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, institutlaşdırma həyat tərzini müəyyənləşdirir, bir insanın digər insana bənzər sabit davranış formalarını müqayisə etməyə imkan yaradır. Nəticədə insanın statusu ictimaiyyət üçün müəyyən əhəmiyyət daşıyan davranışların və ya davranış üsulunun icraçısı kimi müəyyənləşdirilmiş olur və Institutlaşdırma ilə insan özünün funksional xüsusiyyətlərinə görə oxşarlığı olan qrupa mənsub olur. Institutlaşdırma və təşkilatlar iki bir-birinə əks olan tərəflər kimi institut formasında birləşmiş olurlar. Eyni zamanda təşkilatlar öz funksional xüsusiyyətlərinə görə həmcins subyektlər arasında əlaqələr yaradır və bununla da sosial-iqtisadi fəaliyyət sisteminin bütövlüyünü və təkrar istehsalını təmin edir. Beləliklə institut funksional təşkilat kimi konkret sistemdə oxşar institutlaşdırmaların həyata keçirilməsini təmin edir. Buna misal olaraq kredit, vergi, nəzarət-təftiş və digər funksional təşkilatları göstərilə bilər

hansılar ki, maliyyə, mühasibat xarakterli-kreditlərin verilməsi, vergilərin yığılması, iqtisadi informasiyanın həqiqətə bənzərliyinin təsdiq olunmasını həyata keçirən institutlaşdırmanı gerçəkləşdirirlər (29, c.25). İnsanların konkret sosial funksiyalarının çulğalaşması cəmiyyətdə institutlar sistemini formalaşdırır. Belə sistemin obyektiv dünyada və insanların şüurunda mövcudluğu ikili xarakter daşıyır. Buraya bir sıra funksional yarım sistemlər daxildir, yəni müvafiq olaraq özünəməxsus cəmiyyətlər bir tərəfdən real olaraq mövcuddur, digər tərəfdən insanlar şüuri olaraq özlərini həmin qrupa aid edirlər. İnsanın şüurunda özünü hansısa bir birliyə aid etməsi ilə, insanların real olaraq hər hansı bir cəmiyyətə məxsus olması, eyni zamanda insani münasibətlər arasında çox böyük fərqlər ola bilər. Məsələn, hər hansı bir insan özünü müstəqil auditorlar qrupuna aid edə bilər və o, müvafiq olaraq öz davranışlarını formalaşdırmağa çalışır, lakin faktiki olaraq həmin şəxs dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin funksional məmurudur. İnsan təfəkküründə onun özünü hər hansı bir instituta aid etməsi düşüncəsinin reallığa uyğun olmaması dəqiq olmayan, yanlış təsəvvürlərə əsaslanan institusional davranışlara səbəb olur.

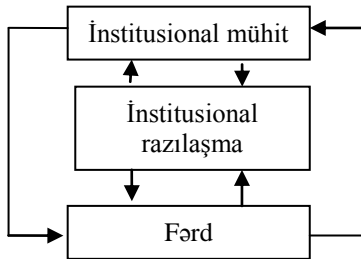
Qeyri-dəqiq davranışların aşağıdakı konkret iqtisadi nəticələri ola bilər:

- gəlirlərin azalması;
- məsrəflərin həddən çox artması;
- subyektin uğursuz həyata keçirdiyi funksiyanın ictimai əhəmiyyətinin azalması nəticəsində cəmiyyətdə qeyri-səmərəli fəaliyyət göstərən auditorların sayı nə qədər çoxdursa, bir o, qədərdə iqtisadi fəaliyyət növü ki-

mi auditə verilən qiymət aşağı olur. Düzgün olmayan məlumatların əldə olunması, xüsusi gəlirlərin aşağı səviyyədə olması son nəticədə biznesin kapitallaşdırılmasının aşağı düşməsi ilə müşahidə olunur. Məhz bu baxımdan spesifik status, yəni institusional kapital haqqında, iqtisadi münasibətlərin bu və ya digər subyektinin status alması ilə gəlir əldə edilməsinə imkan yaradan və müəyyən institutlara məxsus olan kapital haqqında danışmaq yerinə düşərdi. Eyni zamanda, insanın dar peşə birliyi çərçivəsində mövcud olan auditorun institusional kapitalı barəsində danışmaq da həqiqətə uyğun olardı. Belə cəlb edilmə müəyyən vaxt ərzində status rentasının əldə edilməsinə imkan yaradır. Müasir institusional nəzəriyyədə ictimai-təsərrüfat institutlarının üç səviyyəli sxeminin tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur (şəkil 4.1.) (29, s.46).

İnstitusional mühit siyasi, hüquqi, sosial qaydaların məcmusu kimi istehsal, mübadilə, bölgü və istehlak münasibətləri üçün bazis rolunu oynayır.

1) İnstitusional mühit 2) institusional müqavilə (sövdələşmələr) 3) Fərd (individ)

Şəkil 4.1. –İnstitutların üç səviyyəli tədqiq olunması sxemi

İnstitusional müqavilələr - təsərrüfat subyektləri arasında kontrakt olub, onların qarşılıqlı fəaliyyət üsullarını müəyyənləşdirir (kooperasiya, korporativ fəaliyyət, rəqabət və s.). Sonuncu səviyyədə ayrı-ayrı fərdlər öz üzərilərinə institutlaşdırma funksiyalarını götürürlər. Bu zaman onlar eyni zamanda kontrakt sövdələşmələri bağlayır, institusional mühitin qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərir, yəni hər üç səviyyədə bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərərək inkişaf edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilmiş səviyyələrin elmi mücərrədlik şəraitində özünəməxsusluğu özünü büruzə verir. Auditə tətbiq olunarkən yuxarıda göstərilmiş institusional sxemə uyğun bir neçə əhəmiyyətli əlaqələri xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

- auditor tərəfindən həyata keçirilən institutlaşdırmanın institusional müqavilələrə təsiri- müqavilə bağlayan tərəflərin iqtisadi davranışı auditor firmalarının, bazarların, profesional qeyri kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət göstərməsi üsullarını və inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir;

-institusional müqavilə kontraktlarının bir-birinə təsiri (auditor bazarının bir iştirakçısının davranış tərzindəki dəyişikliklər kontragentlərin və eyni zamanda rəqib tərəflərin funksional və struktur cəhətdən əks cavab davranışları etməsinə səbəb olur; eyni zamanda keyfiyyət meyarları baxımından yeni auditor bazarının yaranması bazarın digər sektorlarının transformasiyasına, tələb və təklifin yeni bölgüsünə; auditor şirkətlərinin yeni rəqabət formaları zamanı yeni şirkətlərin köhnə şirkət formalarını sıxışdırması ilə müşayiət olunur);

-institusional mühitin institusional müqavilələrə təsiri-vergilərdəki dəyişikliklər auditor xidmətləri sifarişçilərinin bir hissəsini “kölgə iqtisadiyyatına” doğru üz tutmağa vadar edir və bununla da bazarın transformasiyasını şərtləndirirlər;

Bunun əksinə olaraq vergi yükünün azaldılması bir sıra biznes subyektlərinin leqallaşdırılmasına, audit xidmətlərinə müvafiq tələbin artmasına səbəb olur;

-institusional müqavilələrin həyat şəraitlərinə və ayrı-ayrı subyektlərin iqtisadi davranışlarına təsiri- korporasiyaların xarici mühitindəki təsirin dəyişməsi, ayrı-ayrı subyektlərin korporativ müqavilələrdən kənara çıxmasına səbəb olur və bunun əksinə olaraq yeni potensial iştirakçıların cəlb olunmasına, auditor fəaliyyəti sferasının genişlənməsinə, yaxud daralmasına və onun məqsədlərinin dəyişilməsinə səbəb olur.

Institusional müqavilələrin institusional mühitə təsiri nəticəsində qlobal auditor bazarında bir neçə oliqarx strukturlar yaranır və bu strukturlar nəinki ümumi institusional münasibətləri seqmentləşdirir, eyni zamanda həmin strukturlar bir neçə maliyyə gücləri mərkəzlərinin digər təsərrüfat məkanı iştirakçıları üzərində informasiya hökmranlığını təmin edir. Məsələn V.M.Polteroviçin və Y.V.Yakovetsin qiymətləndirmələrinə görə (51,67) :

- Transmilli Korporasiyalarının “böyük dördlüyə” daxil olan auditor şirkətləri Rusiyada bazarın 75%-nə nəzarət edirlər;

- ümumi institusional mühitin həyat tərzini və səviyyəsinə, fərdlərin iqtisadi davranışlarına təsiri- auditor bazarını tənzimləyən yeni qanunvericilik bazasının fəaliyyət göstərməsi, mütəxəssislərin iri auditor şirkətlərində çalış-

masını stimullaşdırmış, bununla da orta və kiçik biznes subyektlərini “auditor nəzərindən” məhrum etmişdir. Çünki həmin şirkətlərə iri şirkətlərdəki kimi standart yanaşmalar və yüksək məsrəflər sərfəli deyil;

- həyat səviyyəsinin və ayrı-ayrı subyektlərin iqtisadi davranışlarının institusional mühitə təsiri nümunəsi kimi qeyd etmək olar ki, onların vasitəsi ilə peşəkar qeyri-kommersiya təşkilatlarında, siyasi proseslərdə və institusional islahatlarda iştirak təmin edilir. Korporativ mülkiyyətin auditinə institusional yanaşmanın tətbiqinin özünə məxsus xüsusiyyətləri korporasiyaların institusional quruluşu ilə əlaqədardır və onun əsasında iki fundamental institut dayanır-hakimiyyət və mülkiyyət. Onların bir-birinə qarşılıqlı təsiri əksliklərin vəhdəti qanuna əsaslanır. Korporativ mülkiyyət institutu korporasiyada bütün mənimsəmə, özgəninkiləşdirmə münasibətləri kompleksinin nizama salınması və tənzimlənməsini təmin edir. Göstərilmiş üsul korporativ mülkiyyətin iki hissəyə ayrılması ilə əlaqədar iki qismə bölünür. Mülkiyyət institutu xarakterizə olunarkən müasir institusional nəzəriyyənin tərəfdarları fəal surətdə mülkiyyət hüququ anlayışı üzərində əməliyyat aparırlar. Sözügedən təşkilatlar məcmusunu korporasiyaların real və qeyri-real kapitalına münasibətdə nəzərdən keçirək. Çünki korporasiyanın real kapitala olan mülkiyyət hüququ nisbəti inteqral subyektə olan nisbət kimi özünü büruzə verir. Sözügedən mülkiyyət hüququ məcmusunun bölünməsi mülkiyyət münasibətlərinin xüsusi formasını yaradır:

-korporasiyanın əmlak kompleksi hissəsinin icarəsi, real kapitalın əsas hissəsini təşkil edir;

- əmlak kompleksi hissəsinin etibarnamə ilə idarə olunması;

- filial və korporasiya təmsilçisinin əmlakının operativ idarə olunması;

- korporasiyanın həqiqi kapital sahibkarı kimi texnostruktur və yaxud səhmdarların dar çərçivədəki qrupu çıxış edir, eyni zamanda digər formalar yaranmış olur. Korporasiyanın qeyri-real kapitalına olan mülkiyyət məcmusu səhmdarlar arasında bölünmüşdür, çünki belə bölgü asimetrik bölünmüşdür, hüquqların əsas hissəsi iri səhmdar paketlərinə nəzarət edən daha sıx birləşmiş qruplara məxsusdur.

Sözgedən qeyri-bərabər bölgünün neqativ nəticələri xalq kapitalizminin elementləri əsasında aradan qaldırılır, yəni qeyri-real kapitalın icraedici heyət və texnostrukturun aşağı halqaları arasında diffuziya baş verir. Korporativ münasibətlər sistemində hakimiyyət institutu hakimiyyət və idarə etmə münasibətlərinin daxili nizamlanması və tənzimlənməsini həyata keçirir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

1. direktorlar şurası şəxəsi;
2. kollektiv idarəetmə və fərdi baş direktor idarəçiliyi ilə təmsil edilən icraedici orqan şəxəsi.

Hakimiyyət institutunun fəaliyyət göstərə bilməsi üçün burada şəxələnmə aradan qaldırılmalı, yəni əksliklərin sintez üsulu axtarılıb tapılmalıdır.

Yəni bu zaman diqqətdən qaçıрмаq lazım deyil ki, korporasiyada hakimiyyət institutu dövlət hakimiyyəti institutundan çox fərqlidir, çünki o, korporativ mülkiyyətin əsasında yaranır və strateji olaraq onun təkrar istehsalı şəraitinin təmin olunmasına yönəlmişdir. E.Yanova haqlı

olaraq qeyd edir ki, müasir bazar iqtisadiyyatı münasibətləri sistemində təsərrüfatlar hakimiyyət və mülkiyyətin iki qarşılıqlı təsiri səviyyəsində formalaşır (68). Birincisi-makro səviyyədir- cəmiyyətə bütöv sosial-iqtisadi sistem uyğun gəlir. Burada dövlətin təsərrüfat hakimiyyəti təsərrüfat subyektləri üzərində vergi öhdəliklərini müəyyən edərək, rəngarəng mülkiyyət münasibətləri üzərində hökmranlıq etməkdir. İkinci mikro səviyyədə- özünəməxsus təsərrüfat subyektləri, o cümlədən korporasiyalar, lokal iqtisadi sistemlər təmərküzləşir. Mikrosəviyyədə mülkiyyət münasibətləri iqtisadi hakimiyyətin müxtəlif formalarının subordinasiyasını yaradır, çünki burada hakimiyyət mülkiyyətdən yararır. Sözügedən lokal iqtisadi sistemlərin (biznes strukturların) inkişafı prosesində kapital –mülkiyyət, kapital-funksiyaların qarşılıqlı təsiri müəssisənin idarəedilməsinin çox şaxəli sistemini yaratmış olur (68,c.8). Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilmiş əksliklər, iqtisadi münasibətlər sisteminin makro və mikro səviyyələrində bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Makro səviyyədə əgər dövlət özünün mülkiyyət kompleksini formalaşdırmışdırsa, onda hakimiyyət mülkiyyətə çevrilir. Korporasiyada münasibətlər sistemində müvafiq keçidlər korporasiyanın menecerinin səhmlər paketi almaq üçün opsiya əldə etməsi cəhdləri ilə baş verir. Bunun əksinə olaraq mikro səviyyədə mülkiyyətin hakimiyyətə çevrilməsi üçün, oliqarxlar qrupu dövlətin bu və ya digər funksiyalarına nəzarət edilməsini qarşılarına məqsəd kimi müəyyənləşdirmiş, mikrosəviyyədə iri səhm paketlərinin sahibləri direktorlar şurasının tərkibinin dəyişilməsinə çalışırlar. Eyni zamanda iqtisadi sistemin bütün səviyyələrində hakimiyyət və mül-

kiyyətin səmərəli qarşılıqlı təsir göstərməsi norma kimi müəyyənləşərək aşağıdakıların təmin olunmasına xidmət edir:

- a) sabit iqtisadi inkişaf;
- b) sosial sabitlik;
- c) əhəmiyyətli ictimai tələbatların təmin olunması.

Yuxarıda göstərilənləri korporasiyaların iqtisadi sisteminə aid edərək ümumiləşdirsək, eyni zamanda hakimiyyətin korporativ missiyasını korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalında nəzərə alsaq, aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür. Korporasiyaların hakimiyyət şaxələrinin birləşməsi hər iki şaxələr arasında resurs imkanlarının səmərəli çulğalaşması nəticəsində mümkündür:

Direktorlar şurasında korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının strateji resursları və korporativ münasibətlərin bütün sistemi təmərküzləşmişdir;

İcraedici orqanların sərəncamında müvafiq operativ resurslar mövcuddur.

Praktikada ölkəmizdə audit sferasında audit xidmətindən istifadə edən və audit xidməti təklif edən şirkətlər arasında müqavilələr icraedici təşkilatlar və orqanların nümayəndələrinin iştirakı ilə bağlanılır. Belə münasibətlər sisteminin institusional nəticəsi və onların korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalına təsiri nəzərdən keçirilmir. Həssas edirik ki, göstərilmiş nəticələr əhəmiyyətlidir və bu nəticələrin adekvat qiymətləndirilməsi tələb olunur. Auditor təşkilatı və korporasiyalar arasında bağlanmış standart müqavilələrin nəticələrinin icraedici orqanların təmsilçilərinin vasitəsi ilə qiymətləndirilməsi iqtisadi resursların istifadə olunması maraqları nəzəriyyəsinin əsasında mümkündür. Məlumdur ki, korporasiya real kapitalın mül-

kiyyətçisi kimi, inteqral subyekt kimi çıxış edir. Eyni zamanda inteqral subyektin maraqlarının təmsilçisi, həmçinin real kapitalın tələbatlarının inkişaf etdirilməsinin təmsilçisinin müəyyən problemləri mövcuddur, çünki inteqral qrup subyektinin ayrı-ayrı şəxs ilə əvəz edilməsi baş verə bilər. Burada biz məlum məkan anlayışına “fiziki şəxslər iqtisadiyyatı” anlayışına qayıdırıq. Əgər auditor müqaviləsinin hazırlanması və bağlanılmasında inteqral subyektin maraqları təkcə bir icraedici hakimiyyət orqanına və korporasiyaya həvalə edilmişdirsə bu zaman aşağıdakı maraqlar assimetriyası (uyğunsuzluqlar) yaranır:

1. inteqral subyekt mənsubiyyətə hər hansı bir hakimiyyət subyektinə aid edilmiş olur;

2. korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal tələbatları, korporasiyanın və bütünlükdə inteqral subyektin maraqları ya bir şəxsin baş direktorun, ya da korporasiyanın ali menecerlər qrupunun təmsalında təcəssümünü tapmış olur;

3. auditor müqavilələrinin hazırlanması, imzalanması və icra olunması prosesi zamanı korporasiya maraqlarının adekvat reallaşdırılmasına nəzarət formal olaraq özünü auditor xidməti təklif edən şəxsin namizədliyinin səhmdarların ümumi iclasında, bülletenlər vasitəsilə səs verilməsi zamanı büruzə verir;

4. sözügedən müqavilənin hazırlanması, imzalanması və icra olunması prosesi zamanı auditor firması korporasiyanın icraedici orqanlarının nümayəndələri ilə təmasda olur.

5. auditin nəticələri təfəsilatı ilə öyrənilir və korporasiyanın icraedici orqanları tərəfindən praktiki olaraq istifadə olunur, lakin səhmdarlara qədər olan vaxt ərzində

bütün bunlar nəzərdən keçirilmək üçün növbəti iclasa təqdim edilirdi;

6. korporasiyanın qeyri-real kapitalının maraqları auditor müqaviləsinin bu formasının hazırlanılması, imzalanılması və icraedilməsində sırf formal xarakter daşıyaraq asanlıqla sifarişçilər və icraçılar tərəfindən diqqətdən kənar da qala bilərdi.

Yuxarıda göstərilmiş maraqlardakı uyğunsuzluqları yekunlaşdırsaq bizim üçün əhəmiyyət daşıyan iki əsas nəticəyə gəlmək olar:

➤ mülkiyyətçinin maraqları tam olaraq standart auditor müqavilələrinin səhifələrində əks olunmur, bu və ya digər dərəcədə korporasiyanın icraedici orqanının, yəni ali menecer qruplarının maraqları ilə əvəz edilir;

➤ korporativ mülkiyyətdə tərəflərdən biri-qeyri-real kapital mülkiyyəti-standart müqavilələrdə təhlil, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırmaların əhatə dairəsinə düşmür.

Üçüncü fəsildə biz korporativ münasibətlərdə korporasiyaların daxili maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinə nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edən subyektlərin maraqlarının ayrılması prinsipini nəzərdən keçirmişik. Korporativ mülkiyyətin bütün subyektlərinin adekvat olaraq maraqlarının təmin olunması üçün sözügedən prinsip auditor müqaviləsinin hazırlanması, imzalanması və icra olunması prosesinə əlavə olunmalıdır. Təklif edilən maraqların adekvat razılaşdırılması və təmin olunması formuluna diqqət yetirək: auditor müqavilələrinin hazırlanılması, imzalanılması və icra edilməsi prosesində korporativ mülkiyyətin hər iki tərəfinin və eyni zamanda sözügedən münasibətlərin iştirakçılarının tələbatları tam olaraq nəzərə alınmalıdır; auditor şirkətinin fəaliyyətinin nəticələri korpo-

rativ mülkiyyətin təkrar istehsalının inkişaf edən növünün təmin olunmasına xidmət etməli, yəni qeyri-real və real kapitalın hərəkəti zamanı səmərəli və sabit qarşılıqlı əlaqələrin təmin olunmasına xidmət etməlidir. Yuxarıda göstərilmiş prinsipin ardıcıl reallaşdırılması auditor şirkəti və auditor xidmətindən istifadə edən korporasiyalar arasındakı münasibətlərin institusional əsaslarının dəyişdirilməsini tələb edir. Məlumdur ki, müqavilə forması fəaliyyət göstərən və inkişaf edən münasibətlər formasının xarakter və məzmununa uyğun olmalıdır. Bu halda sözügedən sistem korporativ mülkiyyət münasibətləri sistemi kimi çıxış edir. Əgər auditor müqaviləsi dar çərçivədə tərtib olunubsa, korporativ mülkiyyətin inkişaf etdirilməsi tələbatlarına uyğun deyilsə, o zaman dəyişdirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Kleyner vasitəsi ilə iqtisadi sistemlərin fəaliyyətlərinin layihə və obyekt üsulları arasında bu planda fərqlərin müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilmişdir: “İstehsalın layihə və obyekt üsullarının müqayisə olunması müəssisə anlayışının bazis məzmununun hissələrə bölünməsinə imkan yaradır. Bu isə o deməkdir ki, fasiləsiz və qeyri məhdud çərçivələdə muxtar iqtisadi subyekt kimi müəssisənin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi düşünülmüşdür. Lakin layihə bir qayda olaraq əsas məqsədinin final mərhələsi olan və müəyyən zaman həddləri çərçivəsində məhdud hərəkətlər ardıcılığı kimi düşünülmüşdür (34). Auditor müqaviləsi korporativ, inkişaf etməkdə olan müəssisəyə nisbətə layihə, yəni obyektin inkişaf prosesinə xidmət edən layihəsi kimi çıxış edir. Auditor firması və auditor xidmətinə müraciət edən korporasiyaların korporativ mülkiyyətinin təkrar istehsalı arasında institusional

əsasların uyğunsuzluqları (Q.Kleynerin terminləşdirilməsində layihə və obyektlər arasında fərqlər), Azərbaycanda institusional mühitdə qeyri müəyyənliyin olması, bu günə kimi korporativ təşkilatların və korporativ idarə etmənin təşkilində “kontinental ” və “İngilisamerikan” modelləri arasında tərəddüdlərlə əlaqədardır. Azərbaycanda mülkiyyət subyektləri tərəfindən hansısa bir modelin seçilməsindən asılı olmayaraq, aydın görünür ki, auditor şirkəti ilə auditor xidmətinə müraciət edən korporasiyanın bağladığı müqavilənin məzmunundakı fərqlər aradan qaldırılmalıdır. Əks təqdirdə korporativ münasibətlərdə – “kontinental” və ya “ingilis –amerikan” modellərindən hər hansı birinin seçilməsindən asılı olmayaraq bütün cəhdlər öz əhəmiyyətini itirir. Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ münasibətlər sistemində tələb edilən maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün, həmçinin korporativ mülkiyyətin bütün münasibətlər kompleksinin davamlı inkişaf etməkdə olan növünün formalaşdırılması üçün auditor şirkətləri və auditor xidmətlərinə müraciət edən korporasiyalar arasında səmərəli fəaliyyət göstərən müqavilə münasibətlərinin institusional əsaslarının yaradılması üçün korporasiyanın hakiyyəti institutunun spesifikasiyasını nəzərə alan xüsusi üç tərəfli müqavilədən istifadə olunur. Yəni korporasiyanın texnostrukturunun zirvəsini təmsil edən icraedici orqan inteqral subyekt kimi korporasiyaya məxsus real kapitalın hərəkətinə operativ nəzarəti həyata keçirir, Direktorlar Şurası qeyri-real kapitalın iri sahibkarlarının maraqlarının təmsilçisi kimi çıxış edir, həqiqi kapitalın hərəkətinə strateji nəzarəti həyata keçirir, korporativ mülkiyyətin auditinin missiyası isə aşağıdakı institusional şəraitin gözlənilməsi zamanı mümkündür:

▪ Korporasiyanın Direktorlar şurası müqavilənin aşağıdakı aspektlərdə həyata keçirilməsini təmin edir:

- səhmdarların iclasında təsdiq olunmuş auditor təşkilatı ilə bağlanmış müqavilənin əsas müddələrinin düşünülməsi və razılaştırılması;

- korporasiyanın real və qeyri-real kapitalının hərəkətini əks etdirən, audit araşdırmalarının tətbiq olunduğu mövcud maliyyə və mühasibat informasiyalarının səviyyə və xarakterinə korporativ tələblərin müəyyənləşdirilməsi;

- korporasiyanın strateji idarə edilməsində auditor qiymətləndirmələri və proqnozlarının istifadə olunması;

- səhmdarların ümumi iclasının iştirakçılara auditor qiymətləndirmələrinin, şərh və proqnozlarının təqdim edilməsi;

- auditor nəticələrinin, informasiyanın açıqlanılması aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi.

▪ Korporasiyanın icraedici orqanının təmsilçisi Direktorlar şurasının tapşırığı ilə müqavilənin funksional olaraq aşağıdakı aspektləri təmin edilir;

- auditor təşkilatı ilə müqavilənin bağlanması;

- müqavilənin yerinə yetirilməsi faktlarına uyğun ödənişlərin edilməsi;

- auditordan yazılı informasiyanın alınaraq direktorlar şurasına təqdim edilməsi;

- korporasiyanın operativ idarə olunmasında auditor qiymətləndirmələri və proqnozlarının praktiki olaraq istifadə olunması;

▪ Müstəqil auditor təşkilatı tərəf kimi müqavilənin aşağıdakı aspektlərinin həyata keçirilməsini təmin edir:

- müqavilədə müəyyənləşdirilmiş şərait və tələblərinin reallaşdırılması;

- müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun olaraq, müqavilə bağlayan digər iki tərəfə informasiyanın təqdim olunması;

- müqavilədən kənar tərəflər üçün təqdim olunmuş informasiyanın gizlin saxlanması.

Hesab edirik ki, təqdim edilmiş üç tərəfli müqavilə aşağıdakı institusional üstünlüklərin əldə olunmasına imkan yaradır:

a) Auditor təşkilatını korporasiyanın icraedici orqanları ilə müqavilə münasibətləri ilə birtərəfli münasibətlərin hüdudlarından kənara çıxmasına imkan yaradır;

b) Korporativ mülkiyyətin hər iki tərəfinin tələbatlarının, mülkiyyətin sözügedən formasının subyektlərinin iqtisadi maraqlarının nəzərə alınması;

c) təqdim edilmiş informasiyanın müstəqil qiymətləndirilməsi mövqeyini gücləndirir.

Yeni institusional əsasların auditor şirkətləri və auditor xidmətlərinə müraciət edənlərə, həmçinin korporativ təsərrüfatçılıqda transaksiyon (keçid fəaliyyəti) məsrəflərin tərkibi və ümumi həcmnin müəyyənləşdirilməsi zamanı təsiri xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Korporativ mülkiyyət subyektlərinin maraqlarının tarazlaşdırılması qeyri legitim (qanuni) transaksiyaların (keçid fəaliyyəti) kəmiyyəti və dəyərinin həcmnin azaldılmasına, müvafiq olaraq korporasiya xərclərinin strukturunun optimallaşdırılmasına imkan yaradır. İstehsalın korporativ faktorlarının səmərəliliyinin azaldılmasına şərait yaradan qeyri-legitim transaksiyalar korporativ mülkiyyətin ayrı-ayrı subyektlərin maraqları nəzərə alınmayan

və yaxud maraqların qorunmasında müəyyən ixtisarların edildiyi yerdə yaranır. Bu səbəbdən də müəssisələr müəyyən sahələri aid olmaları ilə əlaqədar transaksiya xərclərinin yaranmasını əlaqələndirən S.Barsukovanın fikri ilə razılaşmaq olmaz. O, öz fikrini əsaslandırmaq üçün istehsal və maliyyə sferalarında kölgə iqtisadiyyatı və biznes fəaliyyətlərinin proporsiyalarını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır (11).

Burada söhbət müəssisələrin hansısa sahəyə məsuliyyətdən deyil, müqavilə sövdələşmələrinin hakim formasının qeyri-şəffaf maliyyə və qeyri-münasib institusional şəraitdə yaranmasından gedir. Təsərrüfat subyektlərinin qeyri-legitim iqtisadi davranış formaları, subyektlər üzərində ümumi institusional mühit və müqavilə faktorlarının üstünlük təşkil etməsi ilə əlaqədardır.

4.2. Korporativ mülkiyyətin auditinin aparılma qaydalarının təkmilləşdirilməsi

Korporativ mülkiyyətin işlənilib hazırlanılmış audit şəxəsinin alqoritminin (riyazi sxeminin) formalaşdırılmasında əsas vəzifə keyfiyyətə yeni funksional davranışların klassik, sınaqdan çıxmış audit əməliyyatlarında yerinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bir məqama da xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur ki, ənənəvi əməliyyatların lokal məqsədləri yeni məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və həlli zamanı dəyişikliyə məruz qalır.

Korporativ mülkiyyətin auditinin qeydiyyat (mühasibat) sisteminin qiymətləndirilməsi prosesi sözügedən mülkiyyət formasında subyektlərin maraqlarının dinamik

(mütəhərrik) tarazlığının təmin olunması ilə və ehtimal edilən risklərin qiymətləndirilməsi isə korporativ mülkiyyət münasibətlərinin ehtimal edilən inkişaf variantlarının proqnozları ilə uzlaşdırılaraq həyata keçirilir. Korporativ mülkiyyətin auditinin alqoritmi formalaşdırılarkən iqtisadi fəaliyyətin nəzərdən keçirilən növündəki təbii mühafizəkarlıq meyllərinə də diqqət yetirilməli, yeni elementlər elə tətbiq olunmalıdır ki, bütün sistemin üzvi fəaliyyət mexanizmi dağıdılmasın. Nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfat fəaliyyətinin resurs, faktor və nəticələrini əks etdirən informasiyaya ictimai inamın əldə edilməsinə çalışan audit, eyni zamanda auditin funksional və struktur dayanıqlığını təmin edərək, iştirakçıların yüksək tələblər əsasında peşəkarlığının yoxlanılmasına da çalışır. Yuxarıda göstərilmiş tələbləri nəzərə almaqla korporativ mülkiyyətin riyazi sxeminin (alqoritm) mərhələlərini aşağıdakı ardıcılıqla təklif etmək olar:

A. Korporasiya daxili maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Belə qiymətləndirmə daxili nəzarət sistemində aşağıdakı qiymətləndirmələr əsasında baş verir.

- Nəzarət sisteminin məqsəd və vəzifələrinin korporasiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədləri ilə eyniyyət təşkil etməsi (əsas nəzarət məqamları təkrar istehsal prosesinin nəticələrini dəqiq əks etdirən informasiya kimi çıxış edir, eyni zamanda həmin informasiyanın plan göstəriciləri ilə müqayisə olunaraq mövcud fərqlərin müəyyənləşdirilməsi və təhlil edilməsi);

- qəbul edilmiş nəzarət sisteminin nisbətən sadə olması və onun korporasiyanın təhlil və qiymətləndirmə imkanlarına uyğun gəlməsi;

- nəzarət sisteminin rentabelliği.

A.Arene və C.Lobbek nəzarət sisteminin öz xərclərini çıxarmasının aşağıdakı yollarını təklif etmişdir: “Nəzarət üsulları çəkilən xərclər və onun tətbiqi ilə əldə oluna- caq mənfəətlərə əsasən seçilir”. Burada idarəetmədə əldə edilən üstünlüklərdən biri də (əlbəttə ki, ən əhəmiyyətli olmasa da) audit xidmətlərinin nisbətən daha ucuz olma- sı, inzibati heyət tərəfindən nəzarət risklərinin az olduğu halda daxili nəzarət sistemi məqbul sistem hesab olunur (7). Qeyd etmək lazımdır ki, auditə çəkilən xərclər məlum anlamda korporasiyanın daxili nəzarət sistemində çəkilən xərclərlə tarazlaşdırılır- lakin nəzarətə çəkilən xərclərə qə- nəət edilməsi sonradan auditə çəkilən əlavə xərclərlə mü- şayiət olunur. Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, daxili nəzarətin təmin edilməsi üçün özünəməxsus qə- baqlayıcı tədbirlər də mövcuddur ki, onlar tətbiq edildikdə korporasiya məsrəfləri azalda bilmir, çünki əks təqdirdə informasiya, sənəd və aktivlərin qorunması ilə əlaqədar etibarlılığını itirmiş olur, eyni zamanda qanunvericilik normalarının və daxili korporativ aktlarının icrası yerinə yetirilmir. Ölkəmizdəki bütün korporasiyaların daxili nə- zarət sisteminin rentabelliği nəzərdən keçirilərkən həmin sistem üçün xarakterik olan qeyri-legitim transaksiyalar və məsrəflərin olması müəyyənləşdirilmişdir. Sözügedən transaksiya və məsrəflərin mövcudluğu daxili nəzarət sistemində qabaqlayıcı tədbirləri öz-özlüyündə bir qədər də bahalaşdırır. Auditor fəaliyyətinin beynəlxalq standart- larında auditor təşkilatının daxili nəzarət sisteminin səmə- rəliliyi və etibarlılığı dəyərləndirilərkən bütünlükdə nəza- rət sistemi və üç dərəcədən az olmayaraq ayrı-ayrı üsul-

ların qiymətləndirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur: a) yüksək, b) orta, c) aşağı. Auditor təşkilatı fəaliyyət göstərdiyi zaman çoxlu sayda dərəcələşdirmələrdən istifadə edərək bilələr və korporativ mülkiyyətin auditi çərçivəsində aşağıdakı dərəcələşdirmə məcmusunu təklif edərək bilirik:

- yüksək və korporativ mülkiyyətin inkişaf tələblərini təmin edən;

- nisbətən yüksək;

- orta və korporativ mülkiyyətin fəaliyyət göstərməsini təmin edən;

- orta dərəcədə aşağı, korporativ mülkiyyətin tənəzzül etməsi təhlükəsi yaradan;

- aşağı dərəcə, korporasiyanın iflas etməsi təhlükələrini cəmləşdirən.

R.Adame haqlı olaraq daxili nəzarət sisteminin və auditin qarşılıqlı fəaliyyətlərinin optimallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirərək ön plana bu qarşılıqlı əlaqələrin sistemləşdirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar yanaşmaların dəyərləndirilməsini çıxarmışdır.

Daxili nəzarət sisteminin bütün əsas bloklarının potensialı (məlumatların qeydiyyatına alınması, işlənilməsi və saxlanılması) funksional olaraq və quruluşca auditin digər tələbləri ilə müqayisə edilir (5, c.171). Sistem təmayüllü yanaşma auditin yeni şaxələrinin imkanlarını, eyni zamanda korporativ mülkiyyətin tələblərini reallaşdırmağa imkan yaradır.

B. Korporasiyanın mühasibat sisteminin qiymətləndirilməsinə korporativ mülkiyyət subyektlərinin maraqlarının dinamik tarazlığının təmin olunması aspekti daxildir.

Öz-özlüyündə mühasibat sisteminin qiymətləndirilməsi ənənəvi olaraq daxili nəzarət sisteminin təhlili və

qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Biz isə onu korporativ mülkiyyətin auditinin xüsusi mərhələsinə aid edirik, çünki qiymətləndirmələr korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı ilə əlaqədar əhəmiyyətli mövqelərdəki baxışlara müvafiq-yəni onun subyektlərinin razılaşdırılmasına əsasən aparılır.

Korporasiyanın mühasibat uçotu aşağıdakı tələblərə cavab verdikdə səmərəli sistem kimi qiymətləndirilə bilər:

- mühasibat sistemində aparılan əməliyyatların zaman və ardıcılıqları təsərrüfat subyektlərinin real olaraq aparılması zaman və ardıcılıqlarına uyğundur;

Mühasibatda dəyər real məsrəflər və əldə olunmuş dəyərlərə müvafiq müəyyən olunur;

- mühasibat uçotunun hesablamalarında real təsərrüfat əməliyyatlarının əks olunması normativ sənədlər və korporasiyanın mühasibat siyasətinə uyğun qəbul olunmuş aktlara uyğun əks olunur;

- mühasibat sistemi əhəmiyyətli dərəcədə sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına imkan yaradır;

- mühasibat hesabatlarında real təsərrüfat əməliyyatları əks olunur, bu isə öz növbəsində əhəmiyyətli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün təhlil və hazırlıq işlərinin görülməsi üçün, eyni zamanda onların reallaşdırılması işlərinin həyata keçirilməsi zamanı spesifik xüsusiyyətlərin qeydə alınmasına imkan yaradır.

Sonuncu iki tələb korporativ mülkiyyətin auditini çərçivəsində modifikasiyaya məruz qalır, qeyri legitim transaksiyalarla bağlı sui-istifadə hallarına qarşı mübarizə aparmağa imkan yaradır, hansılar ki, əldə olunmayan gəlirlərin, reallaşdırılmayan tələbatların, özünü doğrultmayan yüksək gəlirlərə olan ümidlərin və həmçinin korpora-

siya nərdivanında ləng karyera və yaradıcılıq irəliləyişlərinin kompensatoru kimi çıxış edir.

Sui -istifadə hallarının həddindən artıq çox olması təkcə mühasibat sistemindəki nöqsanlarla əlaqədar olmayıb, korporativ mülkiyyətin əsas subyektləri arasında tələb olunan maraqların uzlaşdırılmadığı ilə də əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat sistemi iqtisadi maraqların uzlaşdırılması aləti kimi çıxış etməməlidir, ancaq sözügedən sistem iqtisadi maraqların uzlaşdırılmasını təmin edən rejimin spesifik xüsusiyyətlərini və həmin rejimdən çıxış imkanlarını əks etdirməlidir. Burada özünə-məxsus, hərtərəfli indikatorlar rolunu oğurluq hallarının həddləri, ixtisaslı heyətin axını, səhmlərin dəyər kursunun aşağı düşməsi, vergi iddialarının artması və s. oynayır. Hərtərəfli indikatorların dinamikasından bir qədər kənara çəkilərək auditor korporativ mülkiyyətin subyektlərinin maraqlarının razılaştırılması prosesini qiymətləndirə bilər və bu münasibətlərin ehtimal edilən inkişaf ssenariləri barədə təsəvvür yarada bilər.

Milli korporativ idarəetmə praktikasında korporasiyanın bazardakı dəyərinin qiymətləndirilməsi müəyyən çətinliklər törədir.

Korporasiyaların səhmlərinin kursunun bazar qiymətləri ilə hesablanması ilə, onun (korporasiyanın) dəyərinin hesablanması ya qeyri mümkündür, çünki korporasiyaların ikinci eşalon səhmlərinin qiymətləri qiymətli kağızların ikinci əl bazarında təyin edilmir, yaxud səhmlərin azlığı səbəbindən aparılan sövdələşmələrin möhtəkir xarakter daşıyır.

Bu isə real və potensial mülkiyyətçilərə qərbdə geniş yayılmış üsullar əsasında korporasiyanın idarə edilməsi

səviyyəsini qiymətləndirməyə, həmçinin korporasiyanın bazar qiymətləri ilə dəyərini hesablamağa imkan vermir. Azərbaycan iqtisadiyyatı şəraitində korporasiyaların real bazar qiymətləri ilə dəyərini müəyyənləşdirmək qeyri mümkündür və biz korporativ idarə etmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini, həmçinin korporasiyanın bazar qiymətləri dəyərini müəyyənləşdirilməsini təxmini hesablamalar adlandırmalı oluruq.

Bizim tərəfimizdən təklif edilən korporasiyaların bazar qiymətləri ilə dəyərlərinin hesablanması düsturu (4.1) aşağıdakı kimidir:

$$Y = A_0 + A_1 X_1 + A_2 X_2 + A_3 X_3 + A_4 X_4 + A_5 X_5 + A_6 X_6, \quad (4.1)$$

Burada Y – korporasiyanın bazar qiymətləri ilə dəyəri;

X_1 – korporasiyanın təmiz mədaxili;

X_2 – korporasiyanın mənfəət balansı;

X_3 – korporasiyaya məxsus vəsaitlərin həcmi;

X_4 – korporasiyanın dövriyyədən kənar aktivləri;

X_5 – uzun müddətli öhdəliklərin həcmi;

X_6 – valyuta balansı.

A_i $i \in [1,6]$ – korporasiyanın bazar qiymətləri ilə dəyərində təsir edən modelin elementlərinin təsiri səviyyəsini əks etdirən əmsallar. A_0 – mühasibatdan kənar faktorları xarakterizə edən azad əmsallar.

Beləliklə biz korporativ mülkiyyətin bazar qiymətləri ilə dəyərini hesablanması əsasında korporativ idarə etmənin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi modelini təklif edə bilərik. Kompleks araşdırmalar əsasında təqdim etdiyimiz modelin praktiki baxımdan tətbiqinin bütün tə-

ləblərə cavab verdiyini müəyyən etdik. İndi isə sözügedən üsulların necə tətbiq edilməsi üzərində dayanmaq istərdik.

Korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bu modeli bir və ya bir neçə korporasiyanın səmərəli korporativ idarəedilməsi dinamikasını müəyyənləşdirməyə real və potensial korporasiya mülkiyyətçilərinə imkan yaradır. Dinamik göstəricilər əsasında təhlil korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin yaxşılaşması və ya pisləşməsindən xəbər verir. Təhlillərin birinci mərhələsində korporasiya seçilir, hansında ki, korporativ idarəetmənin səmərəliliyi hesablanılmalıdır. Onların ümumi kəmiyyəti i –yə bərabər götürülür. Sonra təhlillərin aparılacağı müddət (illərin kəmiyyəti) müəyyənləşdirilir. illərin ümumi sayı n -ə bərabər götürülür. Bundan sonra müəyyən olunmuş vaxt ərzində bütün korporasiyaların bazar qiymətləri ilə dəyəri müəyyənləşdirilir ($P_{i,n}$).

Növbəti addım korporasiyanın ilbəl qiymətlərindəki dəyişikliklərin və bütünlükdə müəyyən olunmuş vaxt ərzində dəyərinin hesablanması həyata keçirilir. Sözügedən hesablamalar 3 cədvəldə ($i:n$) nisbətində əks olunmuşdur. Beləliklə biz müəyyən olunmuş vaxt ərzində bütün korporasiyalarda korporativ idarəetmənin səmərəliliyini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan cədvəli 4.1. –i tərtib etmiş oluruq.

Cədvəl 4.1

Korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi cədvəli

	2	3	n	Cəmi
1	$[P(1,2)-P(1,1)]/$	$[P(1,3)-P(1,2)]/$		$[P(1,n)-P(1,n-1)]/$	$[P(1,n)-P(1,1)]/ P(1,1)$

	$P(1,1)$	$P(1,2)$		$P(1,n-1)$	
2	$\frac{[P(2,2)-P(2,1)]}{P(2,1)}$	$\frac{[P(2,3)-P(2,2)]}{P(2,2)}$		$\frac{[P(2,n)-P(2,n-1)]}{P(2,n-1)}$	$\frac{[P(1,n)-P(1,1)]}{P(2,1)}$
....					
i	$\frac{[P(i,2)-P(i,1)]}{P(i,1)}$	$\frac{[P(i,3)-P(i,2)]}{P(i,2)}$		$\frac{[P(i,n)-P(i,n-1)]}{P(i,n-1)}$	$\frac{[P(i,n)-P(i,1)]}{P(i,1)}$

Korporasiyanın bazar qiymətlərinə görə dəyərinin müəyyənləşdirilməsi əsasında korporativ idarəetmənin səmərəliliyini təyin edən yanaşmanın məntiqinə əsasən korporativ idarəetmənin yüksək səviyyədə olması zamanı korporasiyaların bazar qiymətləri ilə dəyəri daima yüksəlməlidir. Müvafiq olaraq indiki vaxtda yüksək səviyyəli korporativ idarəetmənin həyata keçirildiyi korporasiyanın müəyyənləşdirilməsi üçün məlumatlarda nisbi dəyişiklikləri axırıncı ildən başlayıb ikinci ildə qurtararaq azalan sıra ilə çeşidləmək lazımdır. Ancaq korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi bir ilin göstəriciləri əsasında qeyri mümkündür, çünki bu aşağıdakı faktorların nəticəsi kimi də çıxış edə bilər: sonuncu ildən öncəki ildə korporativ idarəetmənin çox aşağı səviyyədə olması, yaxud korporasiyanın təsadüfi müvəffəqiyyəti ilə hansı ki, korporativ idarə etmənin təşkilindən asılı olmayaraq müəyyən maliyyə-təsərrüfat nailiyyətlərinin əldə olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən də əlavə olaraq müəyyən olunmuş vaxt ərzində korporasiyanın bazar qiymətləri dəyərində dəyişiklikləri, korporativ idarəetmənin təşkilinin səmərəliliyi və sabitliyini əks etdirən yekun göstəricilər müəyyənləşdirilməlidir. Beləliklə təqdim etdiyi-

miz yanaşmanın üstünlüyü korporasiyalarda korporativ idarəetmənin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan yaradır, hansıların ki, formal olaraq real bazar qiymətləri ilə dəyəri müəyyən olunmayıb. Yəni burada söhbət səhmləri fond bazarlarında hələ qiymətləndirilməmiş korporasiyalardan gedir. Onun digər üstünlüyü korporasiyanın real və potensial mülkiyyətçiləri tərəfindən tətbiq edilməsi zamanı sadəliyi və asanlıqıdır. Burada sadəlik ondan ibarətdir ki, çox böyük cəhdlərin göstərilməsi tələb olunmur, bir neçə korporasiyalarda korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin təyin olunmasına imkan vardır, eyni zamanda müddətin kifayət qədər olması, investisiya yatırımları zamanı daha məqsəduyğun korporasiyaların seçilməsi üçün investorların xüsusi olaraq diqqətini cəlb edir. Korporasiyaların dəyərinin hesablanması modelinin məhdudluğu kimi əldə edilmiş göstəricilərin nisbi əhəmiyyət daşdığını göstərmək olar. Bizim seçmə üsulu ilə seçdiyimiz korporasiyaların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti həcminə yaxın korporasiyalar üçün müəyyənləşdirdiyimiz üsullar reallığı daha yaxşı əks etdirir. Lakin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri daha az həcmli korporasiyalar üçün A_0 mənfi, – mühasibatdan kənar faktorları xarakterizə edən azad əmsallar düzgün hesablamaları qeyri-mümkün edir və nəticədə korporasiyanın bazar qiymətləri ilə dəyərlərinin hesablanmasında neqativ göstəricilər əldə olunur. Lakin bütün bunlar təqdim edilən formulun korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin və korporasiyanın bazar qiymətləri ilə dəyərinin hesablanması zamanı əhəmiyyətini azaltmır. Təqdim etdiyimiz üsulun digər çatışmazlığı korporativ idarəetmənin hər mülkiyyətçi üçün səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü, eyni zamanda sözügedən üsulla-

rın konkret mülkiyyətçilərin maraqlarının mənfəi yaxud müsbət istiqamətlərdə müdafiə olunması səviyyəsini müəyyən etmədiyi göstərilə bilər. Bütün bunlar əsasında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, bizim tərəfimizdən işlənilib hazırlanılmış yanaşma gəlirlərin əldə olunması, iqtisadi nəzarətin təşkili və korporasiyanın dəyərinin hesablanması zamanı, korporativ idarəetmədə mülkiyyətçilərin maraqlarına zidd olmayıb, bunun əksinə olaraq tamamlayıcı xarakter daşıyır. Onların müştərək istifadəsi birinci və ikinci yanaşmalardakı məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Müxtəlif ölkələr üzrə korporativ idarəetmənin müqayisəli təhlili göstərdi ki, korporativ idarəetmənin strukturu ciddi surətdə fərqlənir (bax cədvəl 4.2).

Cədvəl 4.2

Xarici ölkələrdə və Azərbaycan Respublikasında korporativ idarəetmənin müqayisəli təhlili¹¹

	İngilis amerikan modeli	Alman modeli	Yapon modeli	Rusiya modeli	Azərbay- can modeli
Mükafatlar - dırma sxemi	1/3 maaş, 2/3 mükafat	2/3 maaş	2/3 maaş	maaş	maaş

¹¹ Cədvəl V.İ.Şein, A.A.Juravlev, A.A.Volodinin "Korporativ menecment: Rusiya və ABŞ təcrübəsi" monoqrafiyanın və Azərbaycan korporativ şirkətlərin arasında aparılan sorğunun nəticələrin əsasında tərtib olunmuşdur. (В.И. Шейн, А.В. Жуплев, А.А. Володин «Корпоративный менеджмент: опыт России и США/ Москва ОАО «Типография «Новости», 2011 г., - 280 стр.)

Korporativ mülkiyyətin müasir auditi

Direktorlar Şurası	Unitar	2-misliində pullu	unitar	Unitar, yaxud ikili ödənişli	unitar
Korporativ nəzarət bazarı	İnstitusional investorların güclü təsiri	Zəif	Zəif	Orta, güclənilməyə meyli	Zəif
Etibarnamə uğrunda mübarizə mexanizmi	Zəif	Zəif	Zəif	Orta	Güclü
Bankların rolu	Zəif	Çox güclü	Güclü	Orta	Güclü
Nizamnamə kapitalının təmərküzləşməsi	aşağı	Yüksək	Yüksək	Aşağı, güclənmə təmayüllü	Aşağı, güclənmə təmayüllü
Müflisləşmə (iflas etmə)	orta	Zəif	Zəif	güclü	Zəif
Korporasiyanın fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalması zamanı mülkiyyətçi davranışlarının üstün mövqeyi	Səhmlərin satışı	muzdlu idarə rəhbərlərinin əvəz olunması	muzdlu idarə rəhbərlərinin əvəz olunması	birmənalı olmaya-raq	muzdlu idarə rəhbərlərinin əvəz olunması
Səhmdar cəmiyyətlərin sayı	ABŞ-da 7000 İngiltərədə 3000	15000	3000	30000	1700

Azərbaycanda səhmdar cəmiyyətlərinin az saylı olmasına baxmayaraq onların strukturlarındakı inkişaf dün-

yanın qabaqcıl ölkələrindəki səhmdar cəmiyyətlərlə uyğun gəlir.

4.3. Korporativ mülkiyyətin auditinin yoxlama planının formalaşması və gerçəkləşməsi

Korporativ idarəetmənin təşkili prosesində korporativ mülkiyyətin yoxlanılması elementlərinin prosedurunun düzgün təşkil olunmasının yoxlanılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Burada iki məqama xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur:

-yoxlama planları, auditin şirkət standartları, rəqiblər üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan informasiya hesab olunur, bu səbəbə görə də auditor şirkətləri apardıqları elmi araşdırmaların nəticələrinin, kommersiya sirlərinin gizlin saxlanılması üçün müzakirələrə az yol verir; auditin yeni şəxslərinin yoxlama planlarının tərtib olunmasının məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi amerikan tədqiqatçısı R.Monqemeri tərəfindən formalaşdırılmış prinsipi aktuallaşdırır:

“Auditora öncədən, müəyyənləşdirilmiş qərarları diktə etmək olmaz, ona daha azad fəaliyyət göstərmək imkanı və onun özünə məxsus prosedurları işləyib hazırlamaq imkanı vermək lazımdır” (70).

Bizim tərəfimizdən müəyyən olunmuş korporativ mülkiyyətin auditinin alqoritmi və funksional məzmununun xüsusi olaraq yoxlanılması proqramının işlənilib tərtib edilməsinə ehtiyac vardır:

1) Birincisi yoxlanılan obyektin funksional və struktur spesifikasiyası nəzərə alınmalı - buraya korporasiyanın

mülkiyyət kompleksi, korporativ mülkiyyətin subyektləri və onların maraqları, korporativ mülkiyyətin və korporativ münasibətlər sisteminin sonrakı inkişaf ssenariləri haqqında informasiyalar daxildir;

2) İkincisi, auditor fəaliyyətinin ümumi məqsədlərinin reallaşdırılması ilə yanaşı, yəni təsərrüfat prosesinin sabitliyinin təmin olunması üçün iqtisadi informasiyanın yoxlanılmasından əlavə korporativ mülkiyyətin auditinin xüsusi məqsədləri də var. Buraya korporativ mülkiyyətin inkişaf etməkdə olan təkrar istehsal tipinin formalaşdırılması üçün iqtisadi informasiyanın yoxlanılması və təhlili daxildir. R.Adame haqlı olaraq auditin planlaşdırılması prosesinin fərdiləşdirilməsini xüsusi olaraq qeyd edirdi: “Planlaşdırma istənilən yoxlama zamanı təkrar olunan təsadüfi auditor tədbirləri yığımından ibarət deyildir. Planlaşdırma zamanı hər müştəriyə fərdi yanaşmanın tələb olduğuna xüsusi diqqət yetirilir”¹².

Hesab edirik ki, fərdiləşdirmə prinsipi audit qarşısında duran vəzifələrin daha rəasional yerinə yetirilməsinə, yoxlamalar zamanı əhəmiyyətli məsələlərin diqqətdən kənardə qalması riskinin azalmasına imkan yaradır. Korporativ mülkiyyətin yoxlanılması və onun auditinin bütün əhəmiyyətli məsələlərində biz təkrar istehsal yanaşması imkanlarının mümkünliyündən istifadə etmişik. Korporativ mülkiyyətin auditinin planının yoxlanılmasına tətbiq edilən təkrara istehsal yanaşması aşağıdakı elementlər arasında konseptual əlaqələrin yaradılmasını təmin edir:

- auditorun peşəkar bilik və vərdişləri;

¹² Адаме Р. Указ соч. С.111.

- korporasiyanın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında informasiya;

- auditor rəyində son qərar;

- korporativ mülkiyyətin real inkişaf prosesi.

Korporativ mülkiyyətin auditinin planın yoxlanılması zamanı aşağıdakıları nəzərə almaq tələb olunur:

a) Birinci fəsildə müəyyənləşdirildiyi kimi real və qeyri-real kapitalın tam əksi olan sözügedən mülkiyyət formasının mahiyyəti;

b) planın hər bölməsində klassik auditin analitik, qiymətləndimə, proqnoz funksiya və elementləri ilə çulğalaşma.

Korporativ mülkiyyətin auditinin yoxlanılması planına yuxarıda göstərilmiş tələb, prinsip və xüsusiyyətləri nəzərə almaqla onun tərkibinə daxil olan aşağıdakı əsas elementləri müəyyən etmək olar:

1. Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun yəni kapitalın mücərrəd mənada və ölçüdə dərk olunması, onun real və qeyri real tərəflərinin ayrılmadan korporasiya kapitalının formalaşması və istifadə olunmasının yoxlanılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ mülkiyyətin auditinin planının yoxlanılmasının başlanğıc punktu ənənəvi yoxlama planlarından heç nə ilə fərqlənmir. Auditor yoxlamalara korporasiya kapitalının formalaşması və istifadə olunması ilə əlaqədar informasiyanın yoxlanılması ilə başlayır, əsas diqqəti nizamnamə kapitalının mənbələrinin formalaşması və yerinin doldurulması səviyyəsinə, həmçinin elan olunmuş və faktiki ödənilmiş kapitalın nisbətinə yönəldir.

Eyni zamanda nizamnamə kapitalı haqqındakı məlumatlar Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş müddəalarla müqayisə olunur. Nizamnamədəki dəyişikliklər ümumi iclasların protokolları əsasında da qəbul edilmiş qərarlarla yoxlanılır. Çünki emissiyalar və səhmlərin gələcək səhmdarlara ilkin satışı bir qayda olaraq korporasiyaya emissiya gəliri gətirir, belə olan halda auditor hesablarda nizamnamə və dövriyyəyə buraxılmış səhmlərin satışından əldə edilən əlavə gəlirlərin düzgün əks olunmasını təsdiqləyir.

2. Təsərrüfat fəaliyyətinin inteqral subyekti kimi korporasiyaya məxsus real kapitalın elementlərinin uçotu əsasında əməliyyatların yoxlanılması.

Yoxlama planının bu bölməsi bütünlükdə real kapitalın strukturuna daxil olan bütün elementlərin hərəkətinə həsr olunmuşdur: real kapitalın tərkib hissəsi əsas və dövriyyə kapitalı, amortizasiya fonduna edilən ödənişlər və fondun vəsaitlərinin istifadə olunması, korporasiyanın debitor və kredit borclarının hərəkəti, rezervlərin yaradılması və istifadəsi, yaradılmış məhsul və xidmətlərin reallaşdırılması, məsrəf və maliyyə nəticələrinin formalaşması.

Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ mülkiyyətin auditinin yoxlama planı ənənəvi yoxlama planlarından uzaqlaşır və audit prosesi korporasiyanın real kapitalının hərəkəti ilə əlaqədar informasiya üzərində cəmlənmiş olur (3).

3. Səhmdarlara məxsus qeyri-real kapitalın elementlərinin uçotu ilə əlaqədar əməliyyatların yoxlanılması.

Yoxlama planına dair bu bölmədə əsas diqqət qeyri-real kapitalın təkrar istehsalı ilə əlaqədar informasiyanın seçilməsinə həsr olunmuşdur. Araşdırmalar qiymətli ka-

ğızlara olan sahibkarlıq hüququnun yoxlanılmasını, onların reyestrlərdə qeydə alınmasını, opsiyalarda formalaşmış reallaşdırılmış hərəkətini, mükəlləfini, təmərküzləşməsinə və hissələrə ayrılmasını, qiymətli kağızın digər qiymətli kağıza çevrilməsi, qiymətli kağızın nominallarındakı dəyişikliklərini və s. əhatə edir. Yoxlama planına həsr edilən bu hissədə əsas problem yoxlanılan obyektin sürətlə inkişaf etməsidir, yəni qiymətli kağızların yeni növ və formaları meydana gəlir. R.Adame qeyd edir ki, hətta ABŞ-da auditor standartları qiymətli kağızlar bazarında baş verən dəyişiklikləri, inkişafı əhatə edə bilmir, auditorlar yaranmış boşluğu öz şəxsi təşəbbüsləri hesabına doldurmağa çalışırlar bu isə öz növbəsində onların riskliliyini yüksəldir. Azərbaycanın bu sahədəki geriliyi problemi başqa bir müstəviyə yönəldir- səhmdarların mülkiyyət hüquqlarının qorunmaması, çoxsaylı həll olunmamış səhmdar münafiqələrinin mövcudluğu və bir çox səhmdarların mülkiyyət hüquqlarının operativ qorunmasına və müvafiq hüquqi bazanın olmadığı şəraitdə özəlləşdirmə tədbirlərin həyata keçirilməsinin qanuniliyi ilə əlaqədar şübhələrin mövcudluğu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu planda ayrı-ayrı səhmdarların mülkiyyət hüquqlarının inteqral subyekt kimi korporasiyanın özünün mülkiyyətindən yaranması diqqəti cəlb edir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların qorunmasına dair Avropa Konvensiyasında sözügedən prinsip “korporativ geyinmənin bütövlüyü” ifadəsi ilə əks olunmuşdur.

Belə bütövlüyün pozulması, korporasiyanın hüquqi şəxs kimi statusunun inkar edilməsi müstəsna hallarda baş

verə bilər, korporasiya qəbul edilmiş nizamnaməsi əsasında hüquqi iddialarını orqanlar vasitəsi ilə irəli sürə bilmədiyi zamanı və ya onu ləğv etmək səlahiyyətləri olanlar tərəfindən ləğv edilən zaman (30).

Azərbaycan səhmdarlarının mülkiyyət hüquqlarının dayanıqlılığı qiymətli kağızlara uyğun mülkiyyət hüququ emitentlərinin dayanıqlılığı ilə, yəni respublikamızdakı korporasiyaların dayanıqlılığı ilə əlaqədardır. “Fiziki şəxslərin” iqtisadiyyatı inteqral subyektlərin güclənməsi və inkişafı ilə aradan qaldırıla bilər.

4. Korporativ mülkiyyətin əsas subyektlərinin gəlirli iştirakının uçot əməliyyatlarının yoxlanılması.

Bu bölmənin ənənəvi yoxlama planlarında birbaşa analoqları yoxdur. Onun əsas məqsədi görünən həqiqətəbənzərliyin təsdiqi ilə yanaşı, korporativ mülkiyyətin aşağıdakı subyektlərinin gəlirləri haqqında təqdim edilən informasiyanın təhlili, qiymətləndirilməsi və təsnifatının verilməsidir:

- inteqral subyekt kimi korporasiyanın özünün mənfəət formasında gəliri və burada əldə olunmuş gəlirlə korporasiyaya məxsus kapitalın nisbəti mütləq qiymətləndirilməlidir;

-səhmdarların dividend formasında gəlirləri, bu zaman əldə olunmuş dividendlərin səhmlərin nominalları və kurslarına nisbəti, həmçinin bir səhm müqabilində əldə olunmuş dividend hesablanmalıdır;

-korporasiyanın texnostrukturunun iştirakçıları-insan kapitalı mülkiyyətçilərinin tərəfdaş kimi iştirakı formasında ödənişlər. Burada ən böyük çətinlik insan kapitalının istehsal faktoru kimi sınaqdan keçmiş hesablanması üsullarının olmamasıdır;

- korporasiyanın icraedici heyəti-sosial iştirak formasında; bir çox korporasiyalarda sözügedən gəlirli iştirakın qeydiyyatını aparmaq mümkün deyil, bu səbəbdən də auditor icraedici heyətin gəlirləri ilə əlaqədar informasiyanın yoxlanılması üçün özünün analitik və qiymətləndirmə üsullarından istifadə edir. Burada eyni zamanda icraedici heyətin korporasiyanın gəlirlərindəki sosial iştirakının ölçüsü və bu iştirakın icraedici heyətin əmək haqlarına olan nisbəti də qiymətləndirilməlidir. Korporativ mülkiyyətin əsas subyektlərinin gəlirli iştirakının qeydə alınmasının yoxlanılması gəlirli iştirak strukturunun tərtib edilməsi ilə nəticələnir və burada baş verən hər hansı bir dəyişiklik iqtisadi maraqların balansındakı dəyişikliklərə əlaqədardır. Bir dəfə sözügedən strukturu tərtib edərək, sonradan baş verən dəyişiklikləri izləyərək dəyişikliklər üzrə gəlirli iştirak üsulundan istifadə etmək olar.

5. Korporasiyanın inkişaf etdirilməsinə investisiya yatırımları əməliyyatlarının uçotunun yoxlanılması.

Yoxlama planının bu hissəsi korporasiyada investisiya proseslərinə dair xüsusi informasiyanın araşdırılması üzərində qurulmuşdur. Auditor vəzifələrinə korporasiyanın inkişaf etdirilməsinin investisiyalaşdırılmasının bütün üsullarının yoxlanılması daxildir. Bunlar aşağıdakılardır: emissiyalar və korporasiyalara məxsus öhdəlik (borc) və titul qiymətli kağızlarının reallaşdırılması; investisiya məqsədləri üçün öz gəlirlərindən, ehtiyat və amortizasiya fondunun vəsaitlərindən istifadə olunması; investisiya kreditlərinin alınması; korporativ ssudaların əsas və yaxud mərkəzi) şirkətlərdən (Maliyyə-Sənaye Qrupu tərəfindən) alınması; səhmdarların, menecment və işçi heyətin inves-

tisiya vəsaitlərinin cəlb olunması; birbaşa investisiya yatırımları.

Sözügedən bölmənin qarşısında duran analitik vəzifələr investisiya yatırımlarına real tələbatla bütün kanallar üzrə investisiya axınının müqayisə olunması, investisiya prosesinin strukturunun qurulması və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Bu hissənin yekunu isə auditor tərəfindən korporasiyanın investisiya balansının tərtib edilməsidir, bu zaman bir tərəfdən vəsaitlərin daxil olması mənbəyi, digər tərəfdən isə korporasiya tərəfindən həyata keçirilən investisiya layihələri nəzərdən keçirilir. Bir çox müasir Azərbaycan korporasiyaları üçün investisiya prosesi maliyyə bazarlarında vasitəçisiz, banklar tərəfindən investisiya kreditləşdirilməsinin həyata keçirilməsi ilə (investisiya kreditlərinin bir il müddətinə verilməsini güman etmək olar) və həmçinin real kapitalın inkişafının birbaşa investisiyalaşdırılması formasında reallaşdırılır.

Ölkəmizin müasir auditinin qarşısında duran strateji məqsədlər Azərbaycan korporasiyaları haqqında informasiyalara və hər şeydən öncə investisiya fondları alətləri bərsində informasiyaya ictimai inamın artırılması və investisiya cəlb ediciliyin yüksəldilməsidir.

6. Korporasiyanın xalis aktivlərinin uçotunun yoxlanılması və korporasiyanın qiymətli titul kağızlarının maddi təminatının qiymətləndirilməsi.

Yoxlama planının bu hissəsinin strateji vəzifəsi audit xidmətinə müraciət edən korporasiyanın özünün xalis aktivlərinə görə “de yure” korporasiya olmasının yoxlanmasıdır. Auditor xalis aktivlərin həcmi müəyyənləşdirir və onu nizamnamə kapitalının həcmi ilə müqayisə edir,

eyni zamanda hər səhm üçün müəyyən olmuş xalis aktivin dəyərini də təyin edir.

Nəticədə sözügedən hissədə xalis aktivlərin mütləq ölçülərdə hər səhm üçün dinamikası formalaşır. Bütün bunlar isə öz növbəsində investorlara korporativ biznesin dayanıqlılığını qiymətləndirməyə, korporasiya ilə qısa və uzun müddətli əməkdaşlıqlarda risklərini konkretləşdirməyə imkan yaradır.

7. Təkrar istehsalın bütün mərhələlərində real və qeyri-real kapitalın qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili.

Bu bölmədə auditor sırf analitik məzmunlu araşdırmalar apararaq korporasiyanın real və qeyri-real kapitallarının hərəkətləri arasında fərqləri müəyyən edir. Sözügedən məqsədlərə nail olmağın əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, korporativ mülkiyyətin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi onun iki şəxsinin nisbətlərinin qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilir. əvvəlki bölmələrdəki informasiyanın auditor tərəfindən yoxlanılması və əldə edilmiş nəticələri müəyyən resurslar kimi çıxış edir. Belə məqsədlərə nail olmağın yeniliyi onun həlli resurslarının az olması ilə əlaqədardır. Korporasiyanın real və qeyri-real kapitalının qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədar elmi planda iki perspektiv yanaşmaya diqqət yetirək. Birinci yanaşmanın spesifikasiyası real və qeyri-real kapital arasında həddləri xarakterizə etməyə imkan verən bəzi dinamik normativlərin qəbul edilməsidir. Makroiqtisadi səviyyədə bu yanaşmaya U.Mitçel və U.Parsons tərəfindən təklif edilən “harvard barometri” uyğun gəlir, normal inkişaf etmiş iqtisadi sistemdə ilk olaraq istehsal və ticarət göstəriciləri yüksəlir.

İqtisadi sistemin mikrosəviyyəsində, o cümlədən korporasiyanın da mikrosistemində “harvard barometri-nin” analoqu B.Kovalev, V.Patrov tərəfindən təqdim edilmişdir, hansı ki, burada aşağıdakı qeyri bərabərlik müəyyənləşdirilmişdir.

Təsərrüfat təşkilatının optimal inkişaf etdirilməsi şə-raiti aşağıdakı (4.1) düsturda əksini tapmışdır:

$$T \text{ mənfəət} > T \text{ reallaşdırma həcmi} > T \text{ avanslaşdırılmış kapital} \quad (4.1)$$

Burada T – müvafiq göstəricilərin dəyişilməsi surətidir (37). V.Kovalev və V.Patrov tərəfindən formalaşdırılmış şəraitlərin korporasiyalara tətbiq olunması aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir:

- korporasiyanın iqtisadi sisteminin strateji trayektoriyası pozitivdir, çünki bu sistemin təkrar istehsal potensialı təbiətin və yaxud özündən əvvəlkilərdən ona verilmiş potensial əsasında israfçılığa yol vermədən hər addımda aşağıdakı ardıcılıqlarda addımların sabitliyi və səmərəliliyini təmin edir;

- reallaşdırma və mənfəət həcmının qabaqlayıcı artımı məsrəflərin nisbi azalmasından və kapitalın tətbiqinin səmərəliliyinin yüksəlməsindən xəbər verir.

Nəzərdən keçirilmiş yanaşmanın iki məhdudiyyətini qeyd edək:

- birincisi qeyri-real kapital ilə əlaqədar hər nə varsa kənara qoyulur, bütün diqqət real kapitalın təkrar istehsal parametrləri üzərində cəmlənir;

- ikincisi reallaşdırma və mənfəətin artım tempinin avanslaşdırılmış kapitalın artım tempindən üstünlüyü zamanı müəssisənin iqtisadi sistemi özünün təkrar istehsal bazasının daraldılmış bazası üzərində fəaliyyət göstərir-re-

sursların bərpa olunmasından daha tez israf olunur. Göstərilmiş məhdudiyyətləri C.Tobin aradan qaldırmaq istəmişdir. Onun tərəfindən işlənilib hazırlanmış Q əmsalı nisbəti aşağıdakı kimidir:

$$Q = P/C, \quad (4.2)$$

Burada

P- şirkətin maddi aktivlərinin bazar qiyməti kimi özünü səhmlərinin kursunda əks etdirir;

C- şirkətin bərpa olunan aktivlərinin dəyərləri, cari qiymətlərlə firma üçün tələb olunan aktivlərin əldə olunmasına çəkilən xərclərə bərabərdir.

Aktivlərin əvəz edilməsi təklifi zamanı əmsalın birdən yüksək olması o deməkdir ki, səhmlər bazarında korporasiyanın real kapitalının bir dolları dollardan yüksək qiymətləndirilir. Bunun əksinə olaraq Q birdən aşağıdırsa bu o deməkdir ki, korporasiyanın real və qeyri-real kapitalının paritet nisbətlərdən aşağı qiymətləndirilir $1:1$. Çox zaman qeyri bərabərlik potensial investor üçün $Q < 1$ kimi ifadə olunur, hansıların ki, korporasiyalarla qarşılıqlı təması üçün korporativ mülkiyyətin auditi daha çox səy göstərir? İncəsənət belə qeyri bərabərliyi investisiya yatırımları üçün uyğun hesab etmir, çünki korporasiyanın qeyri-real kapitalı bazarda həddən artıq yüksək qiymətləndirilmiş və korporasiyanın real kapitalı ilə uyğunlaşdırmalar aparıldıqda həmin qiymətlərin aşağı düşməsi riski var. Bunun əksinə olaraq $Q > 1$ qeyri bərabərliyi korporasiyanın qeyri-real kapitalının bazarda qiymətləndirilməməsi ilə əlaqədardır, investoru müsbət investisiya qərarları qəbul etməyə sövq edir. C.Tobinin yanaşması real

və qeyri-real kapitalın qarşılıqlı təsirinin xarakterinin qiymətləndirilməsi problemini tamamilə həll etməsə də, onların həll edilməsi perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

8. Korporativ mülkiyyətin mövcud növünün identifikasiyası.

Bu bölmədə auditor əvvəlki bölmələrdə əldə edilmiş nəticələri yoxlayıb təhlil edərək qiymətləndirir və korporasiyada mülkiyyətin təkrar istehsal tipi barəsində əsas fikri formalaşdırır. Belə fikri təkrar istehsal yanaşması məcrasında nəzərdən keçirmək lazımdır ki, çünki burada aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- korporativ mülkiyyətin inkişaf səviyyələri barədə informasiyanı yekunlaşdırır;

- bunun nəticəsində isə korporativ mülkiyyətin sonrakı inkişaf üçün proqnozlar verərək yol açmış olur.

Aparılmış araşdırmalar nəticəsinə 4.3 cədvəli tərtib edilmiş və bizim tərəfimizdən ənənəvi auditin və korporativ mülkiyyətin auditinin yoxlama planlarının elementləri əks olunmuşdur.

Cədvəl 4.3

Ümumi auditin və korporativ mülkiyyətin auditinin yoxlama planlarının strukturlarının elementləri.

Ümumi auditin yoxlama planının bölmələri	Korporativ mülkiyyətin auditinin yoxlama planının bölmələri
Mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinin auditi	Korporasiya kapitalının formalaşması və istifadəsinin yoxlanılması

Mühasib hesabatının auditi	Real kapitalın elementlərinin uçot əməliyyatlarının yoxlanılması
Nəzarət mühiti və daxili nəzarətin analizi (təhlili)	Qeyri-real kapitalın elementlərinin uçot əməliyyatlarının yoxlanılması
Müqavilə işinin vəziyyətinin təhlili	Gəlirli iştirakin uçotu
Mühasib hesabatının ayrı-ayrı hissələrinin auditi: qeyri-maddi aktivlər, əsas vasitələr, materiallar, maliyyə yatırımları və s.	Korporasiyanın inkişaf etdirilməsinə investisiya yatırımlarının uçotu əməliyyatlarının
Audit hesablamaları : tədarükçü, podratçı, işçi debitorlar və kreditorlar, iddialar üzrə, işçi heyətinin əmək haqlarının ödənilməsi üzrə, təsərrüfatdaxili hesablamalar, törəmə, asılı təşkilatlar, büdcə və s. ilə	Xalis aktivlərin uçotu əməliyyatlarının yoxlanılması
Kapitalın auditi	Təkrar istehsalın bütün fazalarında real və qeyri-real kapitalın qarşılıqlı təsir
mədaxil və məxaricin auditi	Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal tipinin identifikasiyası (eyniləşdirilməsi)
Maliyyə nəticələrinin auditi	Mülkiyyətin inkişaf etməsinin ehtimal edilən ssenarilərinin əsaslandırılması

Tədqiqat işinin bu fəslindəki araşdırmaların nəticələrini yekunlaşdıraraq. Korporativ mülkiyyətin auditinin metodologiyası və texnologiyası müasir təkrar istehsal şəraitində iqtisadi fəaliyyətin bu növündə inkişaf tendensiyalarının üstünlük təşkil etdiyindən xəbər verir:

Birinci, müştərinin auditor qarşısında yeni tələbləri əsasında keyfiyyətə yeni məqsəd və vəzifələrin daxil olması ilə auditin məqsədlərinin genişlənməsi, müştəri qarşısında isə bu məqsəd və vəzifələr təsərrüfatın obyektiv inkişaf prosesləri ilə əlaqədardır;

İkinci, auditin digər iqtisadi fəaliyyətlərlə interqrasiyasına uyğun üsul və vasitələrlə imkanlarının artması və bunun əsasında funksiyalarının genişlənməsi məqsəd və vəzifələrin artması, funksional zənginlik auditin intensiv inkişaf etməsini təmin edir, eyni zamanda onun yeni inteqral şaxələrinin yaranmasına imkan yaradır. Tədqiqat işində korporativ mülkiyyətin auditi ilə əlaqədar göstərilmiş şaxələr burada önəmli yer tutsalar da sözügedən inteqral istiqamətlər bununla bitmir, çünki korporativ mülkiyyət təsərrüfatçılığın elə inkişaf edən formasıdır ki, burada auditin fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etməsi üçün geniş imkanlar mövcuddur.

FƏSİL 5. KORPORATİV MÜLKİYYƏTİN İNKİŞAF YOLLARI

5.1. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi

Korporativ idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi üçün Direktorlar Şurasının (DŞ) fəaliyyətinin reqlamentləşdirilməsi və onun kadrlarla təmin olunmasının yaxşılaşdırılması istiqamətlərində tədbirlərin reallaşdırılması tələb olunur. Sözügedən fəaliyyətlərin birinci istiqamətinin reallaşdırılması DŞ-in fəaliyyətinin təşkilati mexanizmləri, DŞ-ina funksiyaların təhkim olunmasının formal detallaşdırılması, DŞ-nin yerinə yetirdiyi işlərin planlaşdırılması qaydalarının işlənilib hazırlanılması və onun fəaliyyətinin informasiya təminatı ilə əlaqədardır. İkinci istiqamətin reallaşdırılmasında üstün əhəmiyyət DŞ-in üzvlərinin maddi həvəsləndirmə və mükafatlar vasitəsi ilə əhvali ruhiyyələrinin yüksəldilməsi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar isə öz növbəsində DŞ-nin fəaliyyət göstərməsinin iqtisadi mexanizmlərinin tərkib hissəsi kimi də çıxış etməkdədir. DŞ-nin iqtisadi-təşkilati fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsində əsas istiqamətlər 5.1 cədvəlində əks olunmuşdur. Korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təkcə hüquqi sahənin genişləndirilməsi kifayət deyildir, bunun üçün eyni zamanda şirkətin daxilində DŞ-in əhəmiyyətinin yüksəldilməsi də tələb olunur. DŞ-in fəaliyyətinin reqlamentləşdirilməsi (nizama salınması) biznesin korporativ idarə olunmasının

əhəmiyyətli elementidir. Korporativ münasibətlərin formal olaraq reqlamentləşdirilməsi bir sıra sənədlərin tərtib olunmasını tələb edir. Bu sənədlərdə DŞ ilə mülkiyyətçilər, xarici mühit arasında münasibətlər, menecment qaydaları əks olunur. Deyilənlərlə yanaşı DŞ-ın öz daxilində də münasibətlərin nizama salınması tələb olunur. DŞ-ın iqtisadi-təşkilatçılıq mexanizminin məzmununu korporativ münasibətlərin xarakterinə uyğunlaşdırmaq tələb olunur. Eyni zamanda DŞ-ın yerinə yetirdiyi işin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün, həmçinin sözügedən şuranın fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələlərin təfsilatı ilə təsvir edilməsi üçün korporasiya daxili normaların işlənilib hazırlanmasında tələb olunur.

Qeyd olunduğu kimi korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün tək-cə hüquqi fəaliyyət sahəsinin genişləndirilməsi kifayət deyil və hər şeydən öncə DŞ-nın şirkət daxilində əhəmiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilən təşəbbüslərin artırılması da tələb olunur. Biznesin korporativ idarəolunmasının əhəmiyyətli elementi kimi Direktorlar Şurasının fəaliyyətinin nizama salınması zamanı Direktorlar Şurasının fəaliyyəti istiqamətlərini müəyyənləşdirən, həmçinin DŞ və mülkiyyətçilər, xarici mühit və s. ilə qarşılıqlı əlaqələrin nizamlanılmasına xidmət edən bir sıra normaların formal prosedur qaydaları müəyyən edilməli, həmçinin DŞ-lərin fəaliyyətinin iqtisadi-təşkilati mexanizmləri korporativ münasibətlərin xarakterinə uyğunlaşdırılmalı, daha səmərəli təsir gücü olan korporativ münasibətlərin tənzimləyən normalar işlənilib hazırlanılmalıdır. Göründüyü kimi Direktorlar Şurasının formal olaraq reqlamentləşdirilməsinin gücləndirilməsi bir sıra kompleks tədbirlərin mərhələlər üzrə həyata keçiril-

məsini tələb edir və bu zaman birinci mərhələdə DŞ-lərin fəaliyyətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müəssisələrdəki vəziyyətin yoxlanılması ilə başlamaq lazımdır. Təvsiyələrin birinci blokunun reallaşdırılması “direktorlar şurasının” quruluşunda sabitliyi təmin edir və bütün bunlar olmadan DŞ-lərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq olmaz və tələb edilən nəticələri əldə etmək qeyri mümkündür. Təvsiyələrin ikinci bloku səhmdar cəmiyyətlərin Direktorlar Şurasının kadr məsələsi ilə əlaqədar mövqeyini əks etdirir, burada mərkəzi yerdə dayanan məsələ DŞ-lərdə mükafatlandırma sisteminin funksional strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələsidir.

Cədvəl 5.1.

Direktorlar Şurasının (DŞ) fəaliyyətinin təşkilat-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas məzmunu

DŞ-in fəaliyyətinin təşkilat-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əsas məzmunu	DŞ-in daxilində münasibətlərin tənzimləmə üsulları və alətləri / korporasiya daxili menecmentin rəsmiləşdirilməsi
DŞ-in funksiyaların təsdiqlənməsi və təsnifatlaşdırılması	DŞ-in funksiyalarının əsas məzmununu aşılaman Korporasiya daxili sənədlərin hazırlanması
DŞ-in fəaliyyətinin informasiya təminatının hazırlanması	İdarəetmə qərarların qəbulunun informasiya bazasına tələblərin qoyulması

DŞ-ın fəaliyyətinin şəffaflığının artırılması	İnformasiyanın növünü, dövrililiyini, həcmi, əldə olunma yerini, onun keyfiyyətinə cavabdeh olan şəxslərin siyahısını əks etdirən korporasiya daxili sənədlərin hazırlanması.
DŞ-ın fəaliyyətinin planlı olmasının təmin olunması	DŞ-ın iclaslarının sayını və dövrililiyini müəyyən edilməsi, strateji və fəvqəladə sualların hazırlanmasını təmin edilməsi, icaslara gündəlik üzrə sualların təqdim etmə qaydalarının işlənməsi.
Səhmdarların müxtəlif qruplarının DŞ-da təqdim olunmasının təmin edilməsi	Korporasiya münasibətlərinin iştirakçılarının tərkibindən asılı olaraq DŞ-nın strukturunun hazırlanması
DŞ-ın kadr heyətinin yaxşılaşdırılması	DŞ-ın fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq DŞ-na daxil olmaq istəyən namizədlərə tələblərin hazırlanması; aparıcı vəzifələrin tutulması üçün kadr ehtiyatlarının yaranması, kadr siyasətinə dair əsasnamənin hazırlanması

Problemin araşdırılması ilə məşğul olan bir sıra müəlliflərin fikrinə görə reqlamentləşdirmələrdəki boşluqlar bir sıra kompleks tədbirlərin aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməsini tələb edir. Bunlar aşağıdakılardır :

DŞ-lərin funksiyalarının təfəsilatı ilə müəyyənləşdirilməsi; idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin informasiya bazasına olan tələblərinin müəyyən olunması; DŞ-lərin yerinə yetirdiyi işlərdə şəffaflığın təmin olunması. Qeyd etmək lazımdır ki, DŞ-lər korporasiyanın daxili sənədlərində aydın və təsdiq olunmuş qaydalara əsasən öz vəzifələrini icra edirlər. Korporasiya daxili sənədlər korporasiyanın fəaliyyəti spesifikasına əsasən işlənilib hazırlanılır və burada səlahiyyətlər, idarəetmə orqanlarının qarşılıqlı əlaqə mexanizmləri müəyyənləşdirilir. İdarəetmədə formal reqlamentləşdirmə statik və dinamik (durğun və hərəkətli) vəziyyətlərdə müşahidə olunur. İdarəetmənin statik vəziyyətində idarəetmə orqanının və onun üzvlərinin statusu (Direktorlar Şurasının), DŞ-lərin idarəetmədəki yeri, idarəetmənin digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqələr müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar isə müəssisənin Nizamnaməsində, DŞ-lərin Əsasnaməsində, DŞ-lərin ayrı-ayrı kateqoriyaya daxil olan üzvlərinin statusu ilə əlaqədar Əsasnamədəki müddələrdə əks olunmalıdır. Dinamik vəziyyətin formal reqlamentləşdirməsi müəyyən zaman həddlərində idarəetmə prosesinin, DŞ-lərin iclaslarının və onun işinin, eyni zamanda komitə və komissiyalarının işlərinin reqlamentləşdirilməsi ilə ifadə olunur.

Korporativ idarəetmənin vahid sənədləşdirilməsi sisteminə əsasən DŞ-lərin fəaliyyətlərinin formal reqlamentləşdirilməsi zamanı aşağıdakı sənədlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır: Sərəncamverici (əmr, protokol, təşkilati nizamnamə, işçi orqanın, şöbə və bölmənin əsasnaməsi), kadrlarla əlaqədar sənədlər (şəxsi iş, əmək kitabçası), normativ-metodiki sənədlər (standart, təlimatlar), hesabat-

statistik sənədlər (nəzarət işlərinin nəticələrinə əsasən hesabatlar, mühasibat və idarəetmə hesabatları), hüquqi təminat sənədləri (müqavilə, normativ aktlar). DŞ-lərə funksiyaların təhkim olunması və sözügedən funksiyaların müəyyən olunması korporativ idarəetmənin ən yaxşı nümunələrinə uyğun olmalıdır. Səhmdar cəmiyyətlərin müəssisələrindəki araşdırmalar göstərdi ki, menecment üzərində DŞ-lərin strateji funksiyaları, o cümlədən nəzarət funksiyaları olduqca zəif reallaşdırılır. Ölkəmizdəki müəssisələrdə korporasiyadaxili sənədlərin təhlili göstərdi ki, DŞ-lərin fəaliyyətlərinin reqlamentləşdirilməsi və bir sıra əhəmiyyətli məsələlərlə əlaqədar önəmli vəzifələr olduqca səthi işıqlandırılır. Hesab edirik ki, DŞ-lərdə strateji idarəetmə funksiyasının səmərəliləşdirilməsinin gücləndirilməsinə bir sıra komponentlər daxildir: Bunlar strateji idarəetmənin xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələlərinin həll olunması (şirkətin fəaliyyətinin əsas məqsəd və məramının müəyyən olunması, şirkətin məhsul, resurs siyasətinin prinsiplial əsaslarının hazırlanılması, makro və mikro səviyyələrdəki şirkət əhatəsindəki vəziyyət ilə əlaqədar təhlillər, davamlı monitorinqlər aparmalı olan şəxs və yaxud orqanların müəyyən olunması; şirkətin bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində ümumi strategiyasının hazırlanılması (onun regional və sahələr üzrə prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi, marketinq və satış strategiyasının, qiymət və kadr siyasətinin müəyyən olunması); inteqrasiya strukturlarının ehtimal edilən prinsiplial mövqelərinin işlənilib hazırlanılması (məsələ müsbət həll edildiyi zamanı-korporasiyanın strukturunun layihələşdirilməsi); şirkətin korporativ –hüquqi bazasının formalaşdırılması (nizamnamə, əsasnamə, kodekslər, reqlamentlər və s.); korporativ

etika siyasətinin hazırlanması (korporativ etikanın müvafiq kodeksləri) ; strateji təyinatlı komitələrin (strateji planlaşdırma komitəsi, korporativ idarəetmə və korporativ etika üzrə) iş planının təsdiqi və yerinə yetirdikləri iş nəzarət; DŞ-ın səmərəli işləməsinin təmin olunması (direktorlar şurasının planının hazırlanması, direktorlar şurasında səlahiyyət bölgüsünün aparılması, direktorlar şurasında maddi stimullaşdırmanın prinsiplərinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi); korporativ şantaj və digər təzyiqlərdən müdafiənin təşkili, korporasiyanın digər şirkətlər tərəfindən udulmasına (həzm olunmasına) qarşı prinsipial müdafiənin əsaslarının hazırlanması; şirkətin dividend siyasətinin formalaşdırılması və onun reallaşdırılmasına nəzarət; şirkətin uzun və orta müddətli planlarının formalaşması, təsdiq olunması, düzəlişlər edilməsi və həyata keçirilməsinə nəzarət; şirkətin əmlak kompleksi üzərində idarəetmə strategiyasının hazırlanılması (qiymətli kağızlar bazarında şirkətin açıqlıq ölçüsünün müəyyən olunması, artıq səhmlərin majoritar səhmdarlara satılması perspektivinin, İPO-planlarının, qiymətli kağızların ikinci satış bazarına nəzarətə olan yanaşmanın müəyyən olunması); şirkətin perspektiv assosiasiyalaşması imkanlarının qiymətləndirilməsi (şirkətin regional və sahələr üzrə ittifaqlara daxil olması ilə əlaqədar şirkət rəhbərlərinin, sahibkarların, sahə və regional birliklərin planlarının qiymətləndirilməsi); regionun sosial, siyasi həyatında iştirak etməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi; regional hakimiyyət orqanları ilə birlikdə çalışmaq imkanlarının müəyyən olunması və reallaşdırılması.

Dünya praktikası göstərir ki, korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti böhran vəziyyətində, cari və operativ idarəetmə zamanı deyil, strateji qərarların qəbul edilməsi zamanı özünü büruzə verir. Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (IF AC) və CİMA tərəfindən müxtəlif ölkələrdəki 27 müəssisəsinin müvəffəqiyyət və uğursuzluqları hərtərəfli araşdırılmışdır. Konkret şəraitlərin təhlili göstərdiki, bir çox müəssisələr bəyan edilmiş strategiyalarını yaxşı həyata keçirmədikləri üçün uğursuzluqlara düşər olmuşlar. Bu isə ilk növbədə Direktorlar Şurasının dramatik hadisələrin gedişatı zamanı lənglik göstərərək tələb olunan qərarları qəbul etməmələri ilə, şirkət ətrafında dolaşan hadisə və proseslərə lazımı diqqət yetirməmələri ilə və bütünlükdə yaxşı işləməmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Nəzərdən keçirilən nümunələrdə hər bir strateji uğursuzluqlar digər biznes sahələrindəki uyğunsuzluqlarla da əlaqədar olmuşdur. Məsələn şirkətlər ya həddindən artıq çox yüksək qiymətlərlə ödənişlər etmiş, yaxud hər hansı bir yeniliyi kifayət qədər səmərəli tətbiq edə bilməmişlər. Bununla əlaqədar CİMA-nın mütəxəssisləri Direktorlar Şurasına necə deyərlər strateji göstəricilər sistemindən istifadə etməyi təklif etdilər (CIMA's strategic scorecard). Bu sistemdə prinsipial olaraq yeni göstəricilərin olmamasına baxmayaraq onun ən yaxşı tərəfləri kimi kompleksliliyi və bütövlüyü göstərməlidir: hələ heç bir araşdırmalarda strateji prosesləri əks etdirən və bu qədər xüsusi əhəmiyyət daşıyan göstəricilər məcmusu bir yerdə toplanılmamışdır. Strateji göstəricilər məcmusu dörd blokdan ibarət qəlib kimi strategiyanın seçilməsi və reallaşdırılmasını xarakterizə edərək aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Strateji mövqe	Strateji imkanlar
Strateji tətbiq olunma	Strateji imkanlar

Şəkil 5.1 Strateji göstəricilər sisteminin tərkibi

Bu sistemin əsas təyinatı-direktorlar şurasına şirkətin strateji proseslərinə nəzarət edilməsində, düzgün strateji seçimlərin edilməsində və strateji proseslərin reallaşması zamanı tələb olunan qərarların qəbul olunmasında köməklik edilməsidir. Bu sistemdə direktorlar şurasının strukturu, direktorlar şurasında qüvvələr nisbəti və səlahiyyətlər bölgüsündəki tarazlıq, onların məsuliyyəti, direktorların düzgün seçilməsi və hazırlığı, direktorlar şurasının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və strateji plan məsələlərinə toxunulmur.

Sözügedən qəlibin birinci elementi-strateji mövqedir və burada əsas məsələ direktorlar şurasına informasiyanın təqdim olunması zamanı aşağıdakı sahələrin araşdırılmasının nəzərdə tutulmasıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- mikroəhatə, yəni bazar, rəqabət və istehlakçılar;
- makroəhatə, yəni iqtisadi və siyasi faktorlar;
- əhəmiyyətli dəyişiklərin yaratdığı təhlükələr;
- işgüzar mövqe-bazarın payı (bazarın hissəsi), qiymətlərin yaranmasının differensiallaşdırılması;
- imkanlar, əsas səlahiyyətlər;

- maraqlı şəxslər- investolar, işçilər, tədarükçülər yerli hakimiyyət orqanları.

Strateji göstəricilər sistemi blokunun hazırlanılması zamanı idarəetmə nəzəriyyəsində müxtəlif yanaşmalar özünü büruzə vermişdir. Araşdırmalar apararı tədqiqatçılar şəraitin ümumi təsviri üçün M.Porterin “beş qüvvə” modelindən istifadə olunmasını tövsiyə edirlər. Sözügedən modeldə maliyyə təhlili aparılan zaman iqtisadi mənfəət göstəriciləri, ətraf mühitin təsirinin hər tərəfli qiymətləndirilməsi üçün isə PEST modelindəki təhlil üsullarının istifadə olunması məqsədəuyğun hesab olunur. Strateji göstəricilər sisteminin ikinci elementində -strateji imkanlar-ehtimal edilən dəyişikliklərin öyrənilməsi üçün direktorlar şurasının metodiki yanaşmaları əks olunmuşdur. Şirkətin strateji imkanlarını aşağıdakı aspektlərdə nəzərdən keçirmək lazımdır: a) mühitin dəyişilməsi yəni coğrafi mühitin, məhsulun, bazar sektorunun dəyişilməsi; b) istiqamətlərin dəyişilməsi, yəni artım tempinin, təklif olunan qiymətlərin, keyfiyyətin dəyişilməsi. Bir qayda olaraq hər biznesdə üç və yaxud dörd dəyişiklik variantları nəzərdən keçirilir. Direktorlar Şurası bilməlidir ki, əlavə təhlillər zamanı hansı variantlar mümkündür və ancaq bu variantlar hələ öyrənilməmişdir.

Üçüncü element strateji tətbiq elementidir və bu element seçilmiş strategiyanın necə reallaşdırılmasını qiymətləndirməyə imkan verir. Layihənin qiymətləndirmə mərhələsindən tətbiq olunma mərhələsinə daxil olduqdan sonra Direktorlar Şurası proseslə əlaqədar aktual informasiya ilə təmin olunmalıdır. Hər variantın qiymətləndirilməsi üçün əsas göstəricilər və müvəqqəti parametrlər tələb olunur-məhz həmin göstərici və parametrlər müntə-

zəm olaraq monitoring obyektinə çevrilməlidirlər və bu-
raya eyni zamanda baş verən əyintilər və onlara düzəlişlə-
rin edilməsi ilə əlaqədar izahatlarda daxildir. Deyilənlərlə
yanaşı uğur və müvəffəqiyyətsizliklərə səbəb olan əsas
faktorlar haqqında informasiyalarla direktorlar şurası tə-
min olunmalıdır, çünki məhz həmin informasiya əsasında
direktorlar şurası müvafiq qərarlar qəbul etməlidir.

Strateji göstəricilər sisteminin dördüncü element-
strateji risklərdir. Məhz həmin göstəricilər əsasında müəy-
yən suallara cavab tapmaq olar. Məsələn düzgün olmayan
nədir? Şəraiti dəyişdirmək üçün nə etmək lazımdır? Bu
suallara cavab vermək üçün müasir risk-menecment
çalışmalarından istifadə etmək lazımdır. Strateji göstərici-
lər sistemi çərçivəsində risklərin idarə olunması üçün
aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərilməsi tələb
olunur:

- strategiya çərçivəsində risklərin hər tərəfli şərh;
- ehtimal olunan əsas risklərin nəticələrinin qiymət-
ləndirilməsi;
- ehtimal olunan risk proseslərinin nəzərdən keçiril-
məsi;
- əsas risklər üzrə həyata keçirilən tədbirlər planının
monitorinqi.

Əgər strateji göstəricilər sisteminin bu dörd elementi
direktorlar şurası tərəfindən istifadə olunarsa, onda məhz
həmin göstəricilər sistemi əsasında direktorlar şurası baş
verən prosesləri vaxtında kompleks surətdə qiymətləndirə-
rək, müvafiq qərarlar qəbul edə bilər. Qeyd etmək lazım-
dır ki, Direktorlar Şurasının araşdırmalar aparılan müəssi-
sələrdə nəzarətedici funksiyası passiv olaraq reallaşdırılır.

Direktorlar Şurasının sözügedən funksiyanın aktiv reallaşdırılması aşağıdakı istiqamətlərdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır: şirkətin ixtisaslaşdırılmış nəzarətedici orqanları ilə birlikdə direktorlar şurasının nəzarətedici tədbirlər planının formalaşdırılması; iş planının formalaşdırılması və təsdiqi, direktorlar şurasının müvafiq komitələrinin işinə nəzarət (audit, kadrlar və mükafatlandırma üzrə komitələr); bütün menecment və korporativ katibliyin qanunvericiliyin, nizamnamə və şirkətin daxili əsasnamələrinin tələblərinə riayət etmələrinə nəzarət (ümumi iclasa hazırlığın təşkili, informasiyaların bəyan olunması və digər məsələlər); şirkətin aparıcı menecerlərinin fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması üçün onların fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, baş direktorla, idarəetmə heyəti ilə müqavilələrin işlənilib hazırlanması və müqavilələrə riayət olunmasına nəzarət; direktorlar şurasına korporativ biznes planlarına əməl olunmasına nəzarət etməyə imkan yaradan nəzarət texnologiyalarının formalaşdırılması və reallaşdırılması; səhmdarların və direktorlar şurasının ümumi iclasında qəbul edilmiş qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət sisteminin yaradılması və dəstəklənməsi; direktorlar şurasının iclasında top-menecerlərin müntəzəm hesabat planlarının formalaşdırılması; şirkətin böhranlı seqmentlərinin monitorinqi (məhkəmə prosesləri, top-menecer kollektivində şəxslər arasında münaqişələr, likvidliyin kəskin aşağı düşməsi, dövlət orqanları ilə münasibətlərin kəskin xarakter alması və s.); auditor və təftiş komissiyası üzvlüyünə namizədlərin seçilməsi; auditor və təftiş komissiyası yoxlamalarının nəticələri, əyinti hallarının aradan qaldırılması tədbirləri; şirkətin informasiya siyasətinin reallaşdırılmasına nəzarət

(məxfi məlumatların, sənədlərin qorunması ilə əlaqədar qaydalara əməl olunması); müstəqil direktorlara münasibət siyasətinin formalaşdırılması; direktorlar şurasının nəzarət edici funksiyasının yerinə yetirilməsinin metodiki təminatının işlənilib hazırlanılması; direktorlar şurasında ən əhəmiyyətli qərarların qəbul olunması (top-menecerlərin müvafiq xarakterli səbəblərdən vəzifələrindən azad olunması); şirkətin əmək kollektivində sosial-psixoloji mühitə nəzarət olunması.

Şirkətin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin dəqiq reqlamentləşdirilməsi tələb olunur və bu zaman Səhmdarların Ümumi İclasının (SÜİ), DŞ-ın və şirkətin icraedici orqanlarının (baş direktor, idarə heyəti) səlahiyyətlərinin formal bölgüsü həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda DŞ ali menecment ilə müntəzəm olaraq qarşılıqlı təmasda olmalıdır. Münasibətlərin konstruktiv xarakter daşması yaranmış münaqişələri erkən mərhələlərdə aradan qaldırmağa imkan yaradır. DŞ-ın təşkilati-iqtisadi fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində digər istiqamət idarəetmə qərarlarına informasiya tələblərinin müəyyənləşdirilməsidir. DŞ-ın qəbul etdiyi qərarların əsaslandırılması istifadə edilən informasiyanın keyfiyyətindən, aktuallığından, strukturluluğundan, düzgün olmasından asılıdır. Öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı DŞ-ın istənilən informasiyanı tələb etmək hüquqları vardır. Hesab edirik ki, səmərəli fəaliyyət göstərilməsi və əsaslandırılmış düzgün qərarların qəbul edilməsi üçün DŞ-ın sərəncamında çox səviyyəli informasiyalar olmalıdır. Regional səviyyədə informasiya regionun maliyyə iqtisadi səviyyəsi ilə əlaqədar məlumatlar, ümumi regional statistik və analitik informasiya-

lar, regional xüsusiyyətləri əks etdirən hüquqi məzmunlu məlumatlar, investisiya məzmunlu informasiyalar daxildir. Müəssisələr səviyyəsində informasiyalar aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər: hüquqi-təşkilati sənədlər (cəmiyyətin nizamnamə və əsasnaməsi, səhmdarların reyestri, emittent aksiyaları üzərində əməliyyatlarla əlaqədar informasiyalar, törəmə və vasitəçi şirkətlərin səhmləri haqqında informasiyalar); maliyyə hesabatlılığı (maliyyə hesabatları, bank hesabları ilə əməliyyatlar haqqında hesabatlar, vergi ödənişləri haqqında hesabatlar, auditor hesabatları); müqavilələr (lisenziya, patent, ticarət və digər müqavilələr, top-menecerlərin muzu ilə əlaqədar razılaşmalar); məhkəmə sənədləri (iddianamələr, şirkət əleyhinə və şirkətin şikayətləri əsasında iddianamələr, iddianamələrlə əlaqədar yazışmalar); qiymətli kağızlar haqqında informasiyalar (qiymətli kağızların buraxılışı haqqında icazə və onların qeydiyyat sənədləri, qiymətli kağızların yerləşdirilməsi haqqında informasiya); müəssisənin fəaliyyətinin ümumi məsələləri ilə əlaqədar informasiya (əsas idarəetmə işçiləri haqqında müfəssəl məlumatlar, əməkdaşlar haqqında ümumi məlumat, tətillərin tarixçəsi, ixtisas artırılması siyasəti ilə əlaqədar informasiya, müəssisənin təşkilati quruluşunun müfəssəl təsviri) və s. DŞ-ın yeni üzvü üçün xüsusi olaraq materiallar paketi hazırlanır və bu qayda onun vəzifəyə təyin olunması prosedurunun tərkib hissəsidir. DŞ-ına vəzifəyə təyin olunmuş şəxsin informasiya ilə təminatı aşağıdakı quruluşda olmalıdır: müəssisə haqqında informasiya (mülkiyyətin quruluşu və onun dinamikası, əsas səhmdarlar, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi göstəriciləri, əsas biznes proseslər və s.); korporasiyadaxili sənədlər paketi (şirkətin strategiyası, nizamna-

məsi, daxili əsasnaməsi); DŞ-ın işinin xarakteristikası (struktur göstəriciləri, DŞ-ın hər bir üzvü haqqında məlumat, DŞ-ın iclaslarının müntəzəm və davamlı təşkili haqqında məlumatlar, iclasların planı, protokolları, cəlb edilmiş ekspertlər haqqında informasiya). DŞ-ın işində müəyyən edilmiş çatışmazlıqlarla əlaqədar bizim tərəfimizdən edilən tövsiyə ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin fəaliyyəti hər kvartal üzrə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması çərçivəsində araşdırılsın. Planların təsdiq edilməsi zamanı müntəzəm olaraq həmin planların yerinə yetirilməsi işinin gedişatını yoxlamaq lazımdır. Korporativ müəssisənin törəmə şirkətləri olduğu halda DŞ həmin şirkətlərin işini müntəzəm olaraq yoxlamalı, törəmə şirkətlərə edilən yatırımların səmərəliliyini araşdırmalıdır. DŞ-ın nəzarət işinə auditor işinə daxil olan məsələlər və auditin nəticəsi, təftiş komissiyasının yerinə yetirdiyi işin nəticələri daxildir. Risklərin idarə olunması məqsədi ilə DŞ hər il icraedici orqanların cəmiyyətin fəaliyyətində risklər və onların aradan qaldırılması məqsədi ilə yerinə yetirdiyi işləri araşdırmalıdır. Menecmentin işinə nəzarət isə səhmdar cəmiyyətin ali rəhbərlərinin idarəetmə aparatının ayrı-ayrı şöələrinin işinə rəhbərlik etməsinin yoxlanılmasından ibarətdir. Hesab edirik ki, korporativ menecment işinin səmərəliliyi hər il yoxlanılmalıdır və yerinə yetirilmiş işlərə müvafiq olaraq menecerlərə ödənilən mükafatın həcmi müəyyənləşdirilir.

5.2. Korporativ mülkiyyətinin auditinin prinsiplərinin inkişafı

Korporativ mülkiyyətin auditinin prinsiplərini paradıqmalarla sıx qarşılıqlı əlaqədə və eyni zamanda auditin klassik prinsiplərinin baxış bucağı altında nəzərdən keçirmək lazımdır. Korporativ mülkiyyətin auditinin prinsipləri bütünlükdə nəzəri cəhətdən olduqca əhəmiyyətli məsələlərin həllinə yönəldilmişdir:

- elmin sözügedən şaxəsinin möhkəm gövdəsini yaradır;
- onun məzmununu formalaşdırır və nizama salır;
- hərəkət və fəaliyyətlər alqoritmini müəyyənləşdirərək qanunauyğun davamlılığını təmin edir.

Müasir iqtisadiyyat elmi üçün özünü təşkil etmə prinsipi xarakterikdir, çünki məhz onun vasitəsi ilə daxili nizamın yaradılması və səmərəliliyə nail olunması mümkündür. Q.Kleyner haqlı olaraq qeyd edir ki, iqtisadiyyat elminin bazisində əhəmiyyətli dəyişikliklər iqtisadi nəzəriyyədə əsas və ənənəvi istiqamət olan liberal istiqamətdəki bazar iqtisadiyyatının -mücərrəd və muxtar agentlərin yerləşdiyi, tələb və təklif konyukturasına cavab verərək özlərinin mənfəət artımlarının mütləqləşdirilməsinə çalışan “boş” məkan təsəvvürlərinin tamamilə fərqli təsəvvür və konsepsiyalarla əvəz olunması ilə baş vermişdir. Bu təsəvvürlərdə əsas rol sosial və iqtisadi institutlara, inteqrasiya əlaqələrinin müxtəlif formalarına, inam və etibar, kooperasiya sistemə verilir. Nəzəriyyəçilər strukturlaşdırma, təşkilatlanma və qarşılıqlı asılılıq əlaqələrinə təsir edən cazibə qüvvəsinə xüsusi diqqət yetirirlər (36). Korporativ mülkiyyətin auditi Q.Kleynerin də xatırladığı ki-

mi müasir bazar iqtisadiyyatını strukturlaşdıran inam və etibar sistemidir. Öz növbəsində korporativ mülkiyyətin auditi bir-birinə əks olan iki tərəfin strukturlaşdırılması və daxili təşkilatlanmasını təmin edir:

- korporativ mülkiyyətin audit konsepsiyası nəzəri cəhətdən konsepsiyanın dərk olunmasına və bu konsepsiyanın əsas müddələrinin formalaşmasına yönəlmişdir;

-praktiki cəhətdən korporativ mülkiyyətin inkişaf edən formasının yaranmasının təmin olunmasına xidmət edir. Prinsiplər paradıqmaları konkretləşdirir və korporativ mülkiyyətin əvvəlcə nəzəriyyəsinin metodologiyasının yaranması və daha sonra praktiki baxımdan tətbiqi olunması imkanlarını yaradır. Bütün bunlar nəzərdən keçirilmiş məzmununda paradıqmaları yaradır. O zaman haqlı olaraq korporativ mülkiyyətin auditinin mənşəyi ilə əlaqədar müəyyən üsullar meydana çıxır. Biz obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasının materialist təsəvvürləri əsasında mühakimə yürüdürük. Təəsüf ki, belə təsəvvürlər iqtisadiyyat elmində tədricən istifadə olunmamaqdadır, öz yerini obyektiv və subyektiv idealizmə əsaslanan, dəbdə olan üstüörtülü mistik təsəvvürlərə verirlər. Mövzu ilə əlaqədar təkcə bir ifadəni nümunə kimi göstərmək kifayətdir: “o qərdərdə çətin deyil dərk etmək, qiymətləndirmə- *transendental fenomen*dir. Bu səbəbdən də onun sonuna kimi izah olunması, modelləşdirilməsi və ona quruluş verilməsi mümkün deyil. Qiymət- *xəbərdir*, lakin bu xəbər adi və elementar xəbər deyildir. Ona qulaq asmaq, ondan istifadə etmək lazımdır və qiymətləndirmə prosesinin imkanlarına uyğun olaraq ona təsir etmək tələb olunur”¹. Mistik yanaşmalar, oyunlar, elmi idrak və elmin dəyişdirici gücünü

xeyli azaldır. Bir atalar sözündə deyildiyi kimi halva, halva deməklə ağız şirin olmaz. Prinsiplər məcmusu inkar edilməz psotulat və qaydalar kimi iqtisadiyyat elminin formalaşmaqda olan qolunun məğzinə kənardan gətirilmir. Özü-özlüyündə belə qayda və postulatların meydana çıxması elmin bu istiqamətinin rəsmiyyət qazanması və eyni zamanda elmə xidmət kimi başa düşülməlidir. İnkər olunmayan postulatları təsdiq edərək tədqiqatçı inkişaf etməkdə olan təsərrüfat həyatının təzahürlərindən təcrid olunur. Bütün bunlar formalaşmaqda olan elmin yeni istiqamətləri üçün, xüsusən də korporativ mülkiyyətin auditi üçün də xarakterikdir. Nəzəriyyənin prinsiplərinin qurulmasında iki önəmli məqama, elmi idrak üsullarına və elmi idrak prosesinin özünə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Birincisi, korporativ mülkiyyətin auditinin qurulması prinsipləri mülkiyyətin nəzərdən keçirilən formasının təkrar istehsalının iqtisadi proseslərinin xarakterinə müvafiq dəyişikliyə məruz qalır. Korporasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar informasiyanın təsdiq olunması ilə bağlı peşəkar auditorlar tərəfindən yaradılmış möhkəm nizam intizam eyni zamanda korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının obyektiv prosesində baş verən dəyişikliklərdə operativ cavab verməli və bütün bunlar informasiya formasında da əks olunmalıdır. Donmuş və hərəkətsiz, canlı təsərrüfat prosesindən təcrid olunmuş prinsiplər ancaq və ancaq elmi eksponata çevrilməkdən başqa heç nəyə gərək olmurlar. İkincisi auditin prinsiplər məcmusu bu fəaliyyət növünün real elmi idrak və yaradıcı potensialını da özündə əks etdirir. Elmi nəzəriyyənin prinsiplərinin formalaşması ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar həmin nəzəriyyənin paradıqmalarının konkretləşdirilməsi ilə bağlıdır

və elmin potensialının ya üzə çıxmasına ya da buxovlanmasına səbəb olur. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal prosesində korporativ mülkiyyətin paradiqması təqdim edilən informasiyanın həqiqətə uyğunluğunun təsdiqi metodu ilə informasiya məcmusu arasında qarşılıqlı əlaqə üsulu kimi çıxış edir, əgər sözügedən paradiqma tədqiqatçıya keyfiyyətə yeni faktları görməyə, onların mahiyyətini açıqlamağa, müvafiq analitik alətlərin genişlənməsinin təsdiqlənməsi sisteminə, qiymətləndirmə mexanizmlərinə və şəraitin sonrakı inkişafı ilə əlaqədar metodlara əlavələr edilməsinə imkan vermirsə onda prinsiplərdə yeni faktların toplanılmasına və iqtisadi qaydaların dəyişilməsinə demək olar ki, toxunulmur, biganə münasibət özünü büruzə verir. Bütün bunların nəticəsində mövcud audit sistemi ilə praktiki tələb arasında kəskin fərqlər yaranır. Elmi prinsiplər kompleksinə əlavələr edilməsinin bir yeganə real yolu qalır- bu prinsiplərin yenilənməsidir, eyni vaxtda elmin bu qolunun idrak və yaradıcı potensialına və yeni empirik məlumatların toplanılması prosesinə əsaslanaraq mümkün ola bilər. Burada elmin yeni formalaşmış şəxəsi inteqral xarakterlidirsə onda sözügedən yeni elm istiqamətin özünə yaxın tədqiqat sahələrindən metodiki imkan və araşdırma alətlərini, resurslarını mənimsəmək, göstərilmiş imkan və resursları özünün tədqiqat sahələrinə uyğunlaşdırmaq imkanı vardır. Digər tərəfdən auditin yeni formalaşmış sahəsinin prinsiplərinin məcmusu auditin ümumi nəzəriyyəsinin klassik prinsiplərinin inkişafından başqa bir şey deyildir. Korporativ mülkiyyətin auditü öz mənsubiyyəti üzrə təyinatını aradan qaldıra bilməz, ancaq onun daxilində özünə məxsus fərqli cəhətlərini qeyd etdirə bilər.

Audit nəzəriyyəsinin klassik prinsipləri redaksiya xarakterli fərqli oxunuşlardan təcrid olunsa da müxtəlif müəlliflər tərəfindən bənzər formalarda və məzmunlarda şərh olunur, bu isə sözügedən nəzəriyyənin yüksək dayanıqlılığından və daxili nizam-intizamından xəbər verir (5,9,39). Yuxarıda sözügedən prinsiplərin hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplər kompleksi kimi aşağıdakı prinsipləri göstərmək olar:

- auditorun düzgün və vicdanlı olması;
- peşəkar fəaliyyətin səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- informasiyanın dəqiq və yüksək tələbkarlıqla araşdırılması;
- auditorun mühakiməsi;
- müstəqil mövqe;
- ifadə edilən və bildirilən fikrin dəyərliliyi;
- auditorun sifarişçi qarşısında hesabat verməli olması;
- auditor xidmətinə müraciət edən şəxsin özünün daxili mühit subyektləri arasındakı kommunikasiyası.

Paradiqma və klassik prinsiplərin təsdiq və təkrar istehsalının formalaşdırılmasını ümumiləşdirərək korporativ mülkiyyətin auditi kompleksini aşağıdakı kimi müəyyən etmək mümkündür.

A. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı prosesində auditin nəticələrinin xüsusi əhəmiyyət daşması. Auditor təkcə ona təqdim edilən informasiyanın doğru olmasının formal təsdiq olunması mövqeyindən çıxış etmir və öz araşdırmalarını korporativ mülkiyyətin sonrakı inkişaf etdirilməsi perspektivlərinin müəyyən olması baxımından da təşkil edir. Onun peşəkar mühakiməsi təhlillər, qiymət-

ləndirmələr və proqnozlara əsaslanır, sözügedən mülkiyyət formasının inkişaf edən təkrar istehsal formasının təmin olunmasının səmərəli alətlərindən biri kimi çıxış edir. Auditorun mövqeyi korporasiyanın adı maliyyə hesabatı auditi ilə müqayisədə müəyyən dəyişikliyə məruz qalır-burada daha fəalliq müşahidə olunur; əvvəlki müşahidəçi isə təsir etmək imkanı əldə edir.

B. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal faktorlarının üstünlüyü ilə əsaslandırılan korporativ mülkiyyət hesabatının aspektlərinin seçilməsi. Auditor müəyyən olunmuş mülkiyyət formasının təkrar istehsalı faktorlarını qiymətləndirir, onların içərisində ən üstün olanları seçir və korporativ hesabatlılığın aspektlərini müəyyənləşdirərək onların təsdiq olunması ilə məşğul olur. Belə olan halda təhlil və qiymətləndirmələr ənənəvi auditor funksiyalarından öncə gəlir, daha sonra təhlil və qiymətləndirmələr ənənəvi auditor funksiyaları ilə çulğaləşaraq korporativ mülkiyyətin inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılmasına xidmət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən prinsip auditorun səlahiyyətlərini genişləndirir, çünki buraya təhlil, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma funksiyaları da əlavə olunur. Səlahiyyətlərin belə genişlənməsi auditor məsuliyyəti və risklərinin artmasına və müvafiq olaraq sifarişçiyə təqdim edilən xidmətlərin dəyərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Ancaq sifarişçi əlavə ödənişlərlə onun üçün ən qiymətli olanın-mülkiyyət münasibətləri kompleksinin tənzimlənməsi alətlərinə də sahib olur. Sifarişçinin transaksiya (keçid əməliyyatları) xərclərinin artması korporasiyanın işinin səmərəliliyinin artması ilə tənzimlənir.

C. Tətbiq edilən üsulların korporativ mülkiyyət subyektlərində mövcud maraqlar tarazlığının təmin olunması baxımından nəzərdən keçirilməsi. Auditor korporasiyalarda tətbiq edilən adi qiymətləndirmə üsullarına korporasiya daxili norma və fəaliyyətdə olan mövcud hüquqi normalar əsasında müəyyən əlavələr edir, eyni zamanda əlavələr korporasiya tərəfindən müəyyənləşdirilmiş mühasibat və nəzarətin məqsədlərin adekvatlığını, iqtisadi maraqların qarşılıqlı təsiri sahəsinin qiymətləndirilməsini də əhatə edir, inteqral subyekt və hüquqi şəxs kimi hər şeydən üstün korporasiyanın maraqları ön plana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, auditin korporasiyanın iqtisadi maraqlar sahəsinə daxil olması eyni zamanda özündə adi maliyyə hesabatlılığı auditi xüsusiyyətlərini də əks etdirir: *«audit xidmətinə müraciət edən şəxsin səmərəli təşkilatçılıq strukturunda əməkdaşların məsuliyyət və səlahiyyətlərinin əsaslandırılmış bölgüsü nəzərdə tutulmuşdur. Burada ayrı-ayrı şəxslərin nəzarətin təşkilinə müdaxiləsinə mane olunması və uyğun olmayan funksiyaların bölgüsünün təmin olunması daxildir (10)»*. Korporativ mülkiyyətin auditi iqtisadi maraqlar sahəsinə daha dərinləndirici daxil olur və onun qarşısında ən əsas vəzifənin icrası, yəni korporasiya maraqlarının qorunması dayanır və burada tək-cə daxili nəzarətin təmin olunması ilə kifayətlənilir.

D. Tədqiq edilən informasiyanın doğru olmasının birləşdirilmiş dəyərləri və korporativ mülkiyyətin perspektivdə inkişaf etməsinin proqnozlaşdırılması dəyərləri.

Korporativ mülkiyyətin auditi lap əvvəlcədən klassik təsdiq və novator yenilikçiliyi arasında yol ayrıcındadır. Əgər sifarişçi daha çox təsdiqlər üçün maraqlıdırsa, auditor müqavilələrdə və göstərilmiş real xidmətlərdə bu fakta

xüsusi olaraq diqqət yetirir. Əgər sifarişçi daha çox proqnozlara maraq göstərsə, audit prosesində dəyərlər sistemi bir qədər fərqli qurulur. Nəzərdən keçirilmiş təsdiq və proqnozlaşdırma dəyərlərinin kombinəlaşdırilməsi problemi bir korporativ mülkiyyətin hansı səbəbdən icbari olmaması səbəbinin izah olunmasına imkan yaradır. Mülkiyyətin təbiətinə görə yeganə icbari ictimai yük, öhdəlik ondan ibarətdir ki, mülkiyyət üzərində müəyyən vergi yükü mövcuddur. Bütün digər hallarda və o cümlədən korporativ mülkiyyətin auditində azad seçim etmək hüququ mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması ilə əlaqədar milli maliyyə bazarının ehtimal edilən təhlükələrlə qarşılaşması ilə əlaqədar qayğılardan ifadə olunmasında minimum 10 il gecikilmişdir. Milli iqtisadiyyatın maliyyə-uçot məsələlərində mövqelərin xarici auditor şirkətlərinə verilməsində həlledici addım ölkəmizdəki korporasiyaların real və qeyri-real kapitallarının hərəkəti ilə əlaqədar informasiyaların həmin şirkətlərin sərəncamına verilməsi ilə atılmışdır. Bütün digər məsələlər və eyni zamanda xarici bank və sığorta şirkətlərinin ölkəmizdəki maliyyə bazarına daxil olması məsələləri ikinci dərəcəli, törəmə məsələlərdir.

E. Strateji və operativ idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması baxımından əldə olunmuş nəticələrin etibarlılığı.

Qeyd etdiyimiz kimi, korporativ mülkiyyətin auditinin dəqiq strateji təmayülləri mövcuddur. Bu isə ilk növbədə direktorlar şurasında yerləşən strateji planlaşdırma mərkəzində qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma tələbləri ilə bağlıdır. İnnovasiya portfellerinin doldurulması, iri

həcmli innovasiya qərarlarının qəbul edilməsi, yeni və bahalı yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb olunması-bütün bunlar auditin nəticələrinə əsaslanır. Məlumdur ki, səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: auditin həyata keçirilməsi xərclərinin minimallaşdırılması baxımından; vaxta qənaət edilməsi və s. Auditor tərəfindən əldə olunmuş informasiyanın etibarlılığı auditin səmərəliliyinin əsas ölçü kriteriyası (meyarı) kimi çıxış edir. Digər kriteriyalar auditin həyata keçirilməsi müddəti, xidmətlərin dəyəri, sifarişçiyə təqdim edilən xidmətlər paketinin təqdimatlılığı-köməkçi rolu oynayır.

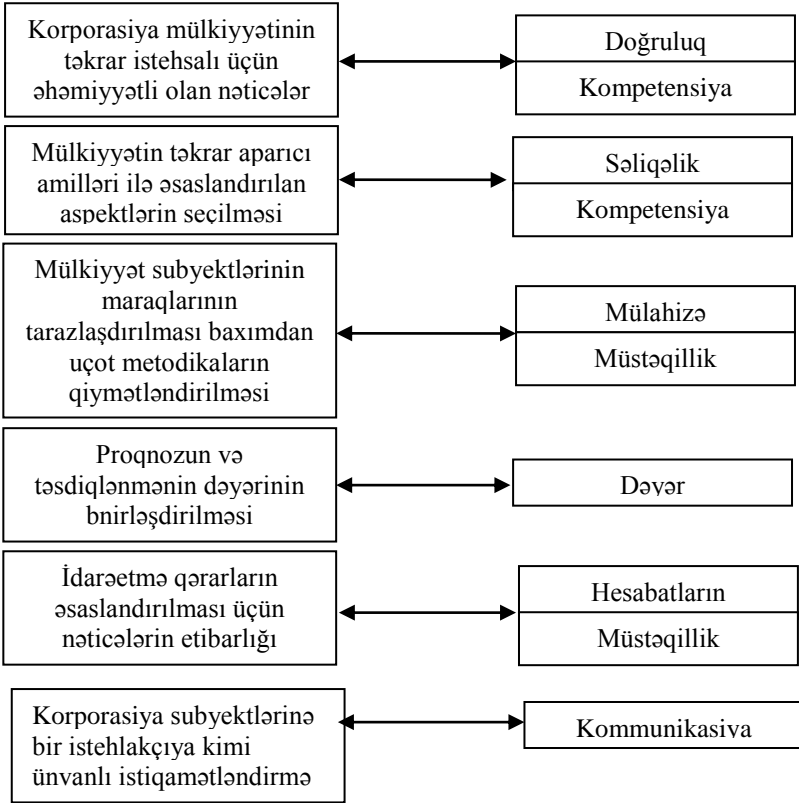
Korporativ mülkiyyət subyektlərinin auditor fəaliyyətinin nəticələrinin istifadəçisi kimi tələb və sifarişlərinin təyinat təmayülləri. Audit növlərinin beynəlxalq təsnifatı məlumdur. Həmin təsnifatı korporativ mülkiyyətin auditinə də tətbiq edək: əməliyyat auditi, korporasiyanın təsərrüfat siteminin fəaliyyət göstərməsinin metodları və qaydalarının müəyyən hissəsinin yoxlanılmasına istiqamətlənib və burada əsas məqsəd onun məhsuldarlığı və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və müvafiq tövsiyələrin verilməsidir. Faktiki olaraq bu audit növü səhmdar kapitalın mülkiyyətçisi və menecmentin konsaltinqi kimi çıxış edir.

Əməliyyat auditi korporativ mülkiyyətin ayrı-ayrı təzahürləri ilə əlaqədardır: Buraya maraqlardakı ziddiyət, korporasiyanın digər korporasiyalar tərəfindən udulması və yaxud onlara birləşdirilməsi, korporasiyanın tərkibindən ayrılmalara, antiböhran idarəetmə üsul və alətlərinin axtarılması və s.; qanunlara və korporasiya daxili qayda və normalara əməl olunmasının yoxlanılmasına istiqamətlənən audit məsələləri daxildir. Auditin nəzərdən keçirilən növü korporativ mülkiyyətin inkişaf etdirilməsinin institu-

sional mühitinə qiymətləndirilməsinə xidmət edir, onun təkrar istehsalı zamanı mövcud təhlükələri müəyyənləşdirir (məsələn, vergi sanksiyalarının qəbul edilməsi təhlükəsi, korporativ mülkiyyət subyektlərinin bir hissəsinin opportunist davranışı səbəbindən əmlakın iri həcməldə itirilməsi təhlükəsi və s.).

Yekunlaşdırılmış hesabatlılıq audit, korporasiya mülkiyyətinin təkrar istehsalı informasiyası ilə təkrar istehsal prosesində yaranan korporativ münasibətlər haqqında informasiyanın (gəlirlər, investisiyalar, şəxsi heyətin inkişafı, innovasiya dövrüyyəsi, qiymətli kağızların əlavə emissiyası və s.) qarşılıqlı təsirinin qiymətləndirilməsinə xidmət edir. Auditin bu növü əvvəlki qiymətləndirmə növləri zamanı əldə olunmuş informasiyanı ümumiləşdirməyə, eyni zamanda inteqral qiymətləndirmə aparmağa, korporativ mülkiyyətin və bütün korporativ münasibətlər sisteminin inkişaf etməsini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Korporativ mülkiyyətin auditinin prinsiplərinin və auditin ümumi nəzəriyyəsinin prinsiplərinin uyğun gəlməsi aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır (şəkil 5.2). Müşahidələr göstərdi ki, auditin ümumi nəzəriyyəsinin prinsiplərini və korporativ mülkiyyətin auditinin konkret prinsiplərini onun hərfi mənasında dərk etmək tələb olunmur, yəni bir klassik prinsipin bir konkret prinsipə uyğun gəlməsi kimi.

Auditin klassik prinsipləri mücərrəd xarakter daşıyır və bu işə öz növbəsində auditin klassik prinsipləri ilə korporativ mülkiyyətin daha konkret prinsipləri arasında şərhli mümkün əlaqələrin qurulmasını əsaslandırır.

Şəkil 5.2 – Ümumi audit nəzəriyyəsinin və korporativ mülkiyyətin auditinin klassik prinsiplərinin şərh.

Zənnimizcə, auditin prinsiplər məcmusu sözügedən fəaliyyət sahəsinin real idrak və yaradıcı potensialını əks etdirir. Əgər paradiqma audit xidməti göstərənlə audit xidmət üçün müraciət edən şəxs arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi çıxış etdiyi zaman informasiyanın əldə olunması prosesi zamanı keyfiyyətcə yeni məzmunlu faktları gör-

məyə, onların mahiyyətini qiymətləndirməyə, mövcud sistemi yeni analitik üsullarla zənginləşdirməyə, şəraitin gələcək inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq proqnozlaşdırmanın qiymətləndirmə mexanizmləri və üsullarından istifadə etməyə imkan yaratmırsa, onda sözügedən prinsipdə yeni faktların yığılmasına və iqtisadi qaydalardakı dəyişikliklərə əhəmiyyət verilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, korporasiyalar tərəfindən təməl prinsiplərə əməl olunması korporativ idarəetmədə mülkiyyət məsələlərinin həlli zamanı əhəmiyyətli amilə çevrilmişdir. Burada korporativ mülkiyyətin idarə olunması praktikası ilə korporasiyaların özlərinin getdikcə daha çox beynəlmilləşdirilməsi praktikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Korporativ mülkiyyətin auditinin prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi şirkətlərə yeni maliyyə mənbələri tapmağa, daha geniş investor çevrəsindən istifadə etməyə şərait yaradır. Əgər milli müəssisələr qlobal kapital bazarının bütün üstünlüklərindən istifadə etmək və uzunmüddətli “səbirli” kapital cəlb etmək istəyirlərsə, korporativ mülkiyyətin auditinin prinsipləri və mülkiyyətin idarə olunması qaydaları bütün iştirakçılar tərəfindən qəbul olunmalıdır. Korporativ mülkiyyətin auditində milli və xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunması daxili investorların etibarının qazanılmasına, kapitalın maye dəyərinin azalmasına və son nəticədə daha sabit maliyyələşdirmə mənbələrinin stimullaşdırılmasına səbəb olacaqdır.

5.3. Korporativ mülkiyyətinin təkrar istehsalının sosial-iqtisadi müdafiəsində audit.

Aparılmış tədqiqatlar belə nəticə çıxarmağa imkan yaradır ki, korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi müdafiə mexanizmində audit xüsusi rol oynayır və bu müdafiə mexanizmini mülkiyyətin müdafiəsinin funksional elementlərindən hər hansı birinə aid edilməsi düzgün olmazdı. Burada əsaslandırılmalarda başlanğıc kimi beynəlxalq nəzəri praktikada auditin iqtisadi fəaliyyətin xüsusi növü kimi təsbit olunmasıdır. R.Adame haqlı olaraq hesab edir ki, audit anlayışının məzmununun müəyyənləşdirilməsi üçün bir neçə üsul mövcuddur. Bəzən bu anlayışın məzmununu onun tərkib hissələrini sayaraq şərh etmək istəyirlər - buraya planlaşdırma, araşdırma, yoxlama, hesabatın təqdim olunması və s. daxildir. Lakin belə yanaşma bizə auditin məqsədləri haqqında heç bir məlumat vermir. Bir qədim yunan faciəsində qeyd olunduğu kimi öncə sonundan başlamaq lazımdır, daha sonra yenə də başlanğıca qayıtmaq tələb olunur. Səslənən fikirdə metodoloji prinsip mövcuddur – audit qanununun tələblərinə uyğun müəyyənləşdirilmiş prosedurların mexaniki yığımindən ibarət deyildir. Auditin özünün müəyyən sistem keyfiyyətləri mövcuddur və həmin keyfiyyətləri haqqında R.Adame belə demişdir- audit plan, analitik və yoxlama və s. elementlərinin məcmusundan daha böyük məzmun daşıyır (5). Auditin bütövlüyü onun ictimai məqsədləri və ona ayrılmış missiya ilə müəyyənləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə kimi auditin adı çəkilən məqsəd və vəzifələri iqtisad elmində bir mənalı şərh olunmamışdır. Yaranmış vəziyyət bu və ya digər dərəcədə audit termininin müxtəlif xalqlarda fərqli etimoloji cizgiləri ilə əlaqədardır.

Etimoloji cizgilərdə göstərilmiş fərqlər hələ XIX əsrdə Avropa və Şimali Amerikada təsərrüfat məkanında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin intensiv inkişafı ilə əlaqədar tamamilə müəyyən iqtisadi məzmun daşıyan və yeni keyfiyyət daşıyan audit fenomeninin təsdiq olunması prosesi zamanı özünü büruzə vermişdir. V.Skobara qeyd edir ki, bu vaxtdan etibarən sözügedən terminə yanaşmaların ancaq bir qismi müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır, lakin onun ümumi məzmunu dəyişilməz qalmışdır (54). Lakin terminin məzmununun dəyişilməz qalması onun şərh zamanı fərqli yanaşmaların olmasını istisna etmir. Digər tərəfdən auditin məzmununun şərhindəki fərqlər insanların fəaliyyətləri və baxışlarındakı fərqlərlə əlaqədardır. Menecer, mühasib, maliyyəçi öz peşə fəaliyyətlərinin xarakter və xüsusiyyətlərinə uyğun, onların qarşısında duran məqsəd və vəzifələrinə uyğun şərhlər edirlər. Digər tərəfdən auditin məzmununun fərqli anlamda şərh, təsərrüfat prosesinin inkişaf xüsusiyyətlərindəki və müəyyən müddət ərzində, hadisələrin inkişaf dövrü ərzində institutional mühitin xüsusiyyətləri ilə də əlaqədardır. Məsələn MDB ölkələrində dövlətin iqtisadiyyatının tənzimlənməsindəki rolu Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-la müqayisə edilə bilməz, auditin məzmunu şərh olunarkən “təftiş sədaləri” eşidilməkdədir. Məsələn V.Qoriçev və T.Laryagina auditin məzmununu aşağıdakı kimi izah edirlər: “Audit –müəssisə, şirkət, təşkilatların fəaliyyətlərinə müştəri istəklərinə əsasən mühasib hesabatlarının müstəqil təftiş olunması formasında maliyyə nəzarətinin ixtisaslaşdırılmış formasıdır (22).

V.Skobara ilə bir məsələdə razılaşımaq olar ki, auditin məzmununun şərhindəki fərqlər göstərir ki, onun forma-

laşma prosesi hələ də başa çatmayıb (54,c.5). Görünən odur ki, auditin təbiəti və məqsədləri ilə əlaqədar fikir və baxışlarda ümumi fikirin formalaşması iqtisadi münasibətlərin qloballaşması prosesində sürətlənəcək və audit fəaliyyətinin metodoloji yanaşma, standart, prosedur, normativ mühitinin ümumi metodoloji bazası yaranaraq öz tətbiqini tapacaq. Qloballaşma ölkəmizdə və xarici ölkələrin iqtisadi ədəbiyyatlarında auditin müxtəlif məzmununda şərhlərinin yaxınlaşmasını şərtləndirir. Bir çox spesifik cizgi və incəliklərdə əks olunan fərqləri kənara qoyaraq audit anlayışının məzmununun şərhindəki ümumi cəhətləri göstərə bilərik və bunlar aşağıdakılardır:

- təsərrüfat sisteminin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı ilə əlaqədar təqdim edilmiş informasiyanın nəzərdən keçirilməsi;

- müəyyən meyarlar çərçivəsində araşdırılan informasiya ilə əlaqədar səslənən fikir və mühakimələrin araşdırılması;

- auditorun müstəqilliyi onun fikir və mühakimələrinin daha qiymətli olmasını təmin edir;

- müstəqil auditor və auditor fəaliyyətinin nəticələrindən istifadə edənlərin əlaqəsi;

- qanun tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydalara əməl olunması, yəni institusional sahədə dəqiq cizgiləri müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət.

Yuxarıda göstərilmiş fikir və baxışlardakı eyniyyət əlamətlərini qeyd edərək korporativ mülkiyyətin qorunması mexanizmində auditin rolunu müəyyənləşdirmək olar. Ehtimal edək ki, audit sözügedən mexanizmin xüsusi elementi kimi lokal rol oynayır, yəni mülkiyyətin qorunması aləti kimi çıxış edir və ona korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalı fazasında hər hansı bir dar anlamda funksiya təh-

kim olunmuşdur. Bizim tərəfimizdən irəli sürülən ehtimal-lar iqtisadi fəaliyyətin audit növünün təbiəti və məzmunu müəyyənləşdirilərkən o qədərdə əsaslandırılmış və inandırıcı görünür. Təkrar istehsal prosesinin hər hansı bir fazasında auditi lokallaşdırmaq, onu adi idarəetmə və tənzimlənmə aləti kimi təqdim etmək qeyri mümkündür. Çünki burada söhbət istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakdan deyil özündə təsərrüfat fəaliyyəti formalarını əks etdirən təkrar istehsal prosesinin qeydiyyatı, yəni uçotu ilə əlaqədar informasiyadan gedir. Auditə real sövdələşmələr, resurslar, təkrar istehsalın faktor və nəticələri, real və qeyri-real kapitalın mülkiyyətçilərinin aidiyyəti yoxdur. Lakin eyni zamanda auditin yuxarıda göstərilmiş təsərrüfat prosesinin bütün elementlərinin nəticələrinin qeydə alınmasına və həmin elementlərin mülkiyyətçilərin maraqlarına birbaşa aidiyyəti vardır. Çünki:

- auditor ona təqdim edilən informasiyanı müstəqil olaraq nəzərdən keçirir, son nəticədə ona təqdim edilən informasiyanın dəqiqliyi barəsində öz fikrini bildirir;

- ümumi qəbul olunmuş uçot prinsiplərinə auditorun əməl etməsi maliyyə nəticələri və təsərrüfat prosesinin vəziyyəti ilə əlaqədar mövcud vəziyyət barəsində öz fikrini söyləməyə imkan yaradır;

- auditor yoxlamasına məruz qalan informasiya xüsusi “istehlak dəyəri” qazanır, çünki həmin informasiyadan korporasiyanın kapital mülkiyyətçiləri və menecerləri tərəfindən istifadə etdikləri zamanı maliyyə itkiləri riskləri xeyli azaldılmış olur;

- ona təqdim edilmiş informasiyanın dəqiq və düzgün olmasının qiymətləndirilməsi zamanı öz dəyərləndirmələrinə əsaslanaraq auditor inteqral təsərrüfat subyekti,

fəaliyyətdə olan real kapital və korporasiyanın inkişaf perspektivləri ilə əlaqədar öz fikrini irəli sürür.

Axırıncı şəraitlə əlaqədar daha müfəssəl araşdırmalar tələb olunur. Auditin ümumi qəbul edilmiş ehkamlarından birində deyilir ki, auditorla inzibati heyətin maraqları arasında ziddiyyətlər qaçılmazdır (5, c.87). Göründüyü kimi bu postulatda latent formada auditin missiyası əks olunmuşdur. Korporasiya menecmentindən uçot informasiyasını alaraq onun yoxlanılmasını həyata keçirən auditor korporativ mülkiyyətin müxtəlif subyektlərinin iqtisadi maraqlarının və bütün korporativ münasibətlər sisteminin təsir dairəsi sahəsinə düşür. Bu təsir dairəsi sahəsində fəaliyyət göstərərək auditor iqtisadi maraqları tamamilə inkar edə bilməz. Mütləq olaraq “heç kimin” tərəfində dayanmaq cəhdi, son nəticədə “heç bir” nəticənin əldə olunması ilə nəticələnir bu isə öz növbəsində təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı üçün faydasız bir şeydir. Auditor haqqında qəbul edilmiş ümumi postulatlarındakı auditorun istənilən xüsusi şəxsdən asılı olmaması postulatı peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən auditorun hər hansı bir şəxsi təmənnada olmasının qarşısının alınması üçündür. Lakin auditor informasiyasını nəzərdən keçirdiyi həmin subyektin maraqlarının qorunmasına xidmət etməlidir, müəssisələrdə, inteqral təsərrüfat subyektlərindəki (hüquqi münasibətlər sferasında həmin subyekt hüquqi şəxs kimi təqdim edilir) mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirməlidir. İqtisadi fəaliyyətin xüsusi növü kimi auditin intensiv inkişafı “təşkilatçılıq inqilabi” ilə eyni vaxta düşməsi təsadüfi deyil, bu isə öz növbəsində korporasiyanı təsərrüfat prosesində əsas təşkilat formasına çevirmişdir. Auditə olan tələb kütləvi xarakter almış və eyni zamanda

iqtisadi münasibətlərin ictimailəşdirilməsi özünü daha qabarıq büruzə verməyə başlamışdır:

- fiziki şəxslərin maraqları korporativ müəssisələrin maraqlarından ayrılmağa başlayır;

- mülkiyyətin təşkili mürəkkəb məzmun daşıyaraq şəxslərə bölünmüş, bir çox subyektlərin müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilmə və özgəninkiləşdirmə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi formasında özünü büruzə verməkdədir;

- xüsusi korporasiyanın maliyyə hesabatlılığı investiya prosesinə ictimai xarakter vermiş və bununla da ictimai əhəmiyyət daşımağa başlamış, milyonlarla insan iqtisadiyyatın korporativ sektoruna pul vəsaitləri cəlb olunmuşdur. Xüsusi olaraq təyin olunmuş auditor tərəfindən müstəqil olaraq maliyyə hesabatlarının nəzərdən keçirilməsi və qanunda nəzərdə tutulmuş normalara uyğun olaraq qaydalara əməl edilməsi haqqında auditor fikirlərinin ifadə olunması korporativ mülkiyyətin qorunmasında müəyyən inteqrasiya funksiyasını nəzərdə tutur. Yuxarıda göstərilmiş inteqrasiya yaradan funksiya mülkiyyətin qorunması mexanizmində auditin xüsusi rolunun olmasından xəbər verir. Bütün bu səslənən mühakimələri ümumiləşdirərək bir neçə prinsipial əhəmiyyət daşıyan nəticələri qeyd edə bilərik:

- auditi korporativ mülkiyyətin sosial-iqtisadi qorunması mexanizminin lokal funksional elementi adlandırmaq olmaz, auditə bu mexanizmdə geniş, inteqrasiya yaratmaq rolu məxsusdur;

- bu rol korporasiyanın inteqral subyekt kimi fəaliyyəti ilə əlaqədar informasiyanın “şəffaflığı və təmizliyinin” təmin olunmasından ibarətdir.

Müvafiq olaraq korporasiyanın fəaliyyəti ilə əlaqədar “informasiya şəffaflığı” və təmizliyinin təmin olunmasına, korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının bütün fazalarında mühasibat-informasiya məsələlərinə auditin aidiyyəti vardır, eyni zamanda audit sözügedən təkrar istehsal prosesin subyektləri arasında sosial inamın yaranması kimi inteqrasiya yaradan funksiyanı həyata keçirir. Bu inam Korporativ mülkiyyətin təkamülü prosesində real və qeyri-real kapital arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasının təməl institusional xarakteristikasının verilməsini mümkün edir. Məsələ üzərində bir qədər daha ətraflı dayanaq, bu isə bizim tərəfimizdən yerinə yetirilən tədqiqat işinin əsas diqqətəlayiq cəhətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Hər şeydən öncə tələb olunan inam və etibarın əldə olunması prosesinin ikili məzmunu üzərində dayanacaq qeyd etmək mümkündür ki, məhz burada korporativ mülkiyyətin daxili ziddiyyəti öz əksini tapır. Bir tərəfdən qəbul edilmiş qərarlar real kapitalın hərəkəti ilə əlaqədar açıq iqtisadi informasiyaya inama əsaslanır:

- korporasiyaya qiymətli kağızlarının əldə edilməsi formasında pul vəsaitləri ilə investisiya yatırımları;
- səhmdarların ümumi iclasının gündəliyinə təşəbbüskar təkliflərin müzakirələrə çıxarılması;
- səhmdarların ümumi iclasında bu və ya digər məsələ ilə əlaqədar səs vermə formaları haqqında.

Digər tərəfdən, qeyri-real kapitalın hərəkətini xarakterizə edən birja hesabatlarında açıq informasiyalara, listinq və emissiya layihələrinə inamın ifadə olunmasının əsasında dayananlar diqqəti cəlb edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- korporativ biznesin dəyərinin peşəkar qiymətləndirilməsi və bazar tələblərinin ödənilməsi üçün zəruri olanlar;

- korporasiyanın səmərəli idarə olunması haqqında mühakimələr;

- ümumi iqtisadi siyasət məcrasında işlənilib hazırlanılan korporativ münasibətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üçün tələb edilən tədbirlər.

Bu bölmənin sonunda fikrimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, korporativ mülkiyyətin auditi olduqca əhəmiyyətli məsələlərin həllinə istiqamətlənsə də, bütün bunlar müvəffəqiyyətin əldə olunması faktorları kimi çıxış edə bilməz. Bu isə o deməkdir ki, korporativ mülkiyyətin müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsi korporativ idarəetmənin keyfiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Bu zaman maraqlı tərəflərin (yəni səhmdarların) müxtəlif növ itkilərdən maraqlarının qorunması həyata keçirilir və eyni zamanda biznesin idarə olunması keyfiyyəti kimi yatırılmış vəsaitlərin çoxalması və şirkətin dəyərinin yüksəlməsi çıxış edir. Başqa sözlə pis korporativ idarəetmə şirkətin tənəzzül etməsinə, maraqlı tərəflərin ciddi itkilərə məruz qalmasına səbəb ola bilər, lakin yaxşı korporativ idarəetmə şirkətin müvəffəqiyyət əldə etməsinə səbəb olur. Azərbaycan şirkətlərinin mülkiyyətçiləri korporativ idarəetmənin tətbiq edilməsi imkanlarını nəzərdən keçirərkən yadda saxlamalıdırlar ki, yaxşı korporativ idarəetmə və o cümlədən korporativ mülkiyyətin auditi sferası müvəqqəti olaraq ciddi maliyyə xərclərini tələb edir. Bu səbəbdən də hər şeydən öncə şirkət qarşısında dayanan ən əhəmiyyətli məqsədlərə çatmaq üçün tələb olunan məsələləri həll etmək lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır. Biznes mülkiyyət-

çiləri və muzzdlu menecerlər arasında səlahiyyət və məsuliyyət bölgüsünün həll olunması səyləri əsas motiv kimi çıxış edirsə bu zaman menecment işi üzərində səmərəli nəzarət sisteminin qurulması tələb olunur. Bütün bunların nəticəsində mülkiyyətçilər üçün yeni biznes planlarının inkişaf etdirilməsi və istirahət etmək üçün imkan yaranır, biznes fəaliyyətinin vərəsəliyi problemi həll olunur. Belə şirkət üçün informasiya şəffaflığının təmin olunması və investorların hüquqlarının qorunması əsas və müəyyənləşdirici fəaliyyət istiqaməti kimi çıxış edir, bu isə öz növbəsində şirkətin investisiya yatırımları üçün cəlbedicilik səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edir. Lakin eyni zamanda korporativ idarəetməni dar anlamda mülkiyyət hüququ əsasında səhmdarlarla menecerlər arasında əlaqələri tənzimləyən idarəetmə funksiyaları yığını kimi şərh etmək düzgün olmaz. İdarəetmənin hər funksiyası üzrə ayrıca və bütün funksiyalar üzrə menecmentin yüksək səviyyəsi bütün biznes iştirakçılarının maraqlarındakı tarazlığın qorunub saxlanılmasını təmin edə bilər.

TERMINLƏR LÜĞƏTİ

Audit - təşkilatdan kənar ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi subyektlərin bir sıra maliyyə öhdəlikləri, mühasibat və maliyyə hesabatları, ödəniş və haqq-hesab sənədləri, vergi bəyannamələri ilə əlaqədar müstəqil yoxlamaların həyata keçirildiyi sahibkar fəaliyyəti.

Auditor - dövlət lisenziyası əsasında audit əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə icazəsi olan şəxs.

Auditor nəticələri - auditor şirkəti tərəfindən maliyyə informasiyasının dəqiqliyi və düzgünlüyü, mühasibat uçotunun normalarına düzgün əməl olunması ilə əlaqədar çıxarılmış nəticələr.

Auditor yoxlamaları - peşəkar və müstəqil auditor cəmiyyəti tərəfindən maliyyə və mühasibat uçotu sənədlərinin araşdırılması və yoxlanılması.

Auditor nəticəsi - cəmiyyətin maliyyə hesabatlarının düzgün olması haqqında auditor hesabatı, adətən illik hesabatın tərkibinə daxil edilir.

Açıq səhmdar cəmiyyət – digər səhmdarların razılığı olmadan kənar şəxslərə səhmlərinin satılmasına icazə verən səhmdar cəmiyyət. Belə səhmdar cəmiyyətlərin buraxdığı səhmlərin qanunlarda nəzərdə tutulmuş normativlər və hüquqi aktlara əsasən azad alqı-satqısı həyata keçirilir və bütün bunlar illik hesabatlarda, mühasibat uçotu balansında, mənfəət və zərər göstəricilərində öz əksini tapır.

Adi səhmlər - sahibkarına şirkətin işlərində iştirak və səs vermək hüququ verən, həmçinin şirkətin sərəncam

mında olan gəlirlər hissəsindən kapital artımı hesabına dividendlər əldə etməyə imkan verən qiymətli kağızlar.

Daxili audit (*internal auditing*) – iqtisadi subyektin daxilində yaradılan və onun fəaliyyətini ekspertiza edən xidmətlərdən biri. Daxili auditin funksiyalarına digərləri ilə yanaşı, həm də daxili nəzarətin adekvatlığını və səmərəliliyini yoxlamaq, qiymətləndirmək və monitorinqini həyata keçirmək daxildir.

Distribitiv paket - müəyyən vaxt ərzində qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə hissə-hissə satışı çıxarılan iri paketlərin bir hissəsi olan səhmlər.

Dividend - səhmdarlar arasında bölüşdürülən cəmiyyətin xalis gəlirinin bir hissəsi.

Direktorlar Şurası - şirkətin səhmdarları tərəfindən seçilən və şirkətin idarə olunmasına nəzarət edən şəxslərdən ibarət qrup.

İmtiyazlı səhmlər - bir tərəfdən bu səhmlərin sahiblərinə bəzi xüsusi hüquqları verən, digər tərəfdən isə hüquqlarına müəyyən məhdudiyyətlər qoyan səhmlər.

Korporasiya - qanunvericiliyinə əsasən, müəyyən səhm mülkiyyət hüquqlarının təsbit olunması ilə yanaşı, mülkiyyət sahiblərinin bir-birindən asılı olmayaraq, məhdud öhdəlik və məsuliyyətləri də təsbit olunmuş vahid müəssisə kimi fəaliyyət göstərməsinə icazə verilən təşkilat.

Korporativ idarəetmə - hüququn üstünlüyü prinsipinə üstünlük verilərək şirkətin nizamnaməsində, reqlament və rəsmi siyasətində təsbit olunmuş səhmdarlar,

direktor və idarə etmə heyəti arasında qarşılıqlı münasibətlər sistemi.

Korporativ mədəniyyət - korporasiya daxili prosedur və qaydalar, ənənələr, qarşılıqlı münasibətlər.

Korporativ maliyyə - korporasiyanın valyuta-kredit, ticarət-sənaye əməliyyatlarının məcmusunu ifadə edən anlayış (maliyyələşdirmənin müxtəlif üsulları, likvidliyin idarə olunması, risklərdən qorunması).

Korporativ mülkiyyət - kollektiv xüsusi mülkiyyət forması, buraya əmlak, istehsal vasitələri və kapital daxildir.

Qiymətli kağızlar - öz sahiblərinə müəyyən mülkiyyət hüquqları verən sənədlər.

Qapalı səhmdar cəmiyyəti - təsisçilər və yaxud əvvəlcədən müəyyən olunmuş şəxslər arasında səhmlərinin bölgüsü həyata keçirilən cəmiyyət.

Qızıl səhm - səhmdar cəmiyyətin mülkiyyətinin idarə olunmasında dövlətin iştirak etmək hüququnu verən səhm.

Nizamnamə kapitalı – bu məbləğ təşkilatın nizamnamədə tutulmuş fəaliyyət növünü həyata keçirmək üçün təsisçilər (mülkiyyətçilər) tərəfindən yatırılmış investisiyaların məcmusudur.

Səhm - öz sahibinə səhmdar cəmiyyətinin gəlirlərinin bir hissəsinin dividend formasında almasına, səhmdar cəmiyyətinin və əmlakın bir hissəsinin idarə olunmasında və gəlirlərində iştirak etməsinə imkan yaradan qiymətli kağızdır.

Səhmdar- şirkətin səhmlərinə sahib olan fiziki və ya hüquqi şəxs.

Səhmdar kapitalı - səhmdar cəmiyyətin öz kapitalı.

Səhmlərin emissiyası – əlavə olaraq dövriyyəyə səhmlərin buraxılması.

Törəmə şirkətlər - iki şirkətin nəzdində yaranan və ona tabe olan şirkətlər.

Törəmə cəmiyyət - əsas cəmiyyətin (ana cəmiyyətin) mülkiyyəti və yaxud nəzarətində olan cəmiyyət.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov İ.M. “Audit” dərslik.-Bakı,2007.-530 s.
2. “Audit” Dərslik vəsaiti –Azərbaycan Milli Ensiklopediya Nəşriyyatı, Bakı, 2001.- 604 s.
3. Heydər Həsənov “İri sahibkarlıq strukturları”, Bakı, Azərneşr, 2007-276 s.
- 4.Абалкин Л.И. Эволюционная экономика в системе переосмысления базовых основ обществоведения // Эволюционная экономика и «мэйнстрим». М.: Наука, 2000. -275 с.
4. Адаме Р. Основы аудита: Пер. с англ. / Под ред. Я.В. Соколова. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1995. -268с.
5. Аникин А.В. История финансовых потрясений: От Джона Ло до Сергея Кириенко.М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2000. -378 с.
6. Арене А., Лоббек Дж. Аудит: Пер. с англ.; Гл. редактор серии проф. Я.В. Соколов. М.: Финансы и статистика, 1995. -258 с.
7. Аристотель. Политика. - М.: Мысль,Книга 1, 1997.- 445 с.
8. Аудит. Ф.Л. Монтгомери,Г.Р. Дженик, В.М. О Рейли, М.Б. Хирш. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997.-542 с.
9. Аудит: Учебник / Под ред. В.И. Подольского. М.: Экономист,2004.-304 с.
10. Барсукова С.Ю. Трансакционные издержки вхождения на рынок предприятий малого бизнеса // Проблемы прогнозирования. 2000. №1. с.111.
11. Бродель Ф. Игры обмена. М.: Прогресс, 1988. -584 с.

12. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Глобальный капитал. М.: УРСС, 2004.- 512 с.

13. Гайдар Е.Т. Государство и эволюция. М.: Экономика, 1995. – 205 с.

14. Галаган А.М. Счетоводство в его историческом развитии. М.-Л.: Лениздат, 1927. -115 с.

15. Гаррисон Ч. Оперативно-калькуляционный учет производства и сбыта. М.-Л.: Техника управления, 1931.-145 с.

16. Гегель Г. Соч.: в 9т. Т.7. М.: Госполитиздат, 1958. -374 с.

17. Гегель Г. Соч.: в 9т. Т.8. М.: Госполитиздат, 1958. -275 с.

18. Гегель Г. Соч.: в 9т. Т.9. М.: Госполитиздат, 1958. -335 с.

19. Гелбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. М.: Прогресс, 1979. -с.114

20. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2т. М.: Мысль, 1964. Cild 2 с.265-266.

21. Горичев В.В., Ларягина Т.Н. Рыночная экономика: понятия, термины, механизмы рыночной экономики: Словарь-справочник. Саратов: СГУ, 1991. - 91 с.

22. Дейнега В.Н. Воспроизводство собственности в системе корпоративных отношений. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2004.- с. 13.

23. Дейнега В.Н. Воспроизводство собственности в системе корпоративных отношений. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2006.- с. 20.

24. Дейнега В.Н., Ермоленко А.А. Дерево экономической науки: позитивистский и мировоззренчес-

кий подходы // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2003. Т.1. №4.-164 с.

25. Дейнега В.Н., Ермоленко А.А. Теория антикризисного управления. Краснодар: ЮИМ, 2002. – 228 с.

26. Ермоленко А.А. Парадигма теории этноэкономики // Этноэкономика Юга России: концепции, параметры, механизмы: Материалы Всероссийской научной конференции / Под ред. Р.А. Канцера, Ю.С. Колесникова/ : В 2 ч. 4.1. Черкесск: КЧГТА, 2005.с.17-18.

27. Ильин В.Н. Теория социального неравенства. М.: ИС РАН, 2000.-236 с.

28. Иншаков О.В. О стратегии развития Южного макрорегиона России. Волгоград: ВолГУ, 2003. -523 с.

29. Карсс-Фриск М., Жеребцов А.Н., Меркулов В.В., Эртель А.Г. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 1 Протокола № 1. Право на собственность. М.: Российская Академия правосудия, 2002. - с.20.

30. Клейнер Г. Системная парадигма и теория предприятия//Вопросы экономики. 2002. № 10.

31. Клейнер Г.Б. Институциональные аспекты реформирования промышленных предприятий // Проблемы теории и практики управления. 2002. №4. - с.25.

32. Клейнер Г.Б. Институциональные аспекты реформирования промышленных предприятий // Проблемы теории и практики управления. 2002. №4. - с.29.

33. Клейнер Г.Б. Роль предприятия в современной экономике // Институциональная экономика / Под ред. акад. Д.С. Львова. М.: ИНФРА-М, 2001. – 146 с.

34. Клейнер Г.Б. Роль предприятия в современной экономике // Институциональная экономика / Под рук. акад. Д.С. Львова. М.: ИНФРА-М, 2003. -. 175 с.

35. Клейнер Г.Б. Стратегия предприятия. Изд. «Дело», М: 2008.-236 с.

36. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. М.: Финансы и статистика, 2002.-389 с.

37. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1990.-198 с.

38. Кутер М.И. Теория и принципы бухгалтерского учета. М.: Финансы и статистика, 2000.-258 с.

39. Кутер М.И Корпоративная стратегия. Ресурсный подход.М.:Олимп-Бизнес- 2007.- 563 с.

40. Лазовский В.Ф. Проблемы персонификации экономических отношений: Автореф.дисс.канд. экон. наук. Я., 1983. с. 12-14.

41. Лоза В.Б. Стратегия развития и стратегия выживания // Социально-экономические проблемы развития Южного макрорегиона. Выпуск 3. Краснодар: ЮИМ, 2005. с.70

42. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. М.:Мысль,1964. Том 2.,-167 с.

43. Лоскутов В.И. Экономические и правовые отношения собственности. - Ростов -на -Дону: Феникс, 2002- 107 с.

44. Лукач Д. Контологии общественного бытия. Прологомены. М.: Прогресс, 1991.-412 с.
45. Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч. Том 42.-360 с.
46. Маршалл А. Принципы экономической науки.- М.: Изд. группа «Прогресс», 1993. Том 1.- 350 с.
47. Наниева Л.В. Финансовая система корпорации. Краснодар: ЮИМ, 2005.-225 с.
48. Наумов СВ. Институциональные аспекты рыночной трансформации экономики: модельный нотенциал: Автореф. дис.канд.экон. наук. Волгоград, 1999. с.11-14.
49. Нельсон Р.Р., Уинтер С.Дж. Эволюционная теория экономических изменений. М.: ЗАО «Финстатинформ», 2000. - 473 с.
50. Полтерович В.М. Кризис экономичнской теории // Экономическая наука современной России. 1998. №1.
51. Полянский Ф.Я, Экономическая мысль Древней Греции, М.: Изд-во МГУ, 1974.- 99 с.
52. Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2т. Т.П. М.: Прогресс, 1992.-с.328.
53. Скобара В.В. Аудит: методология и организация. М.: «Дело и сервис», 1998. -576 с.
54. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Соцэкгиз, 1962.с.231.
55. Тихонова Н.Е. Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике. М.: РОССПЭН, 1999. с. 158

56. Тихонова Н.Е. Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике. М.: РОССПЭН, 1999. с.158

57. Уильямсон О. Экономические институты: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация. Спб.: Лениздат, 1996.

58. Хакен Г. Синергетика. М.: Мир, 1985.- 424 с.

59. Хаустов Ю.И., Канапухин П.А., Клинова С.П., Просяников В.Н. Собственность и экономические интересы. Воронеж: ВГУ, 2000.

60. Храброва И.А. Корпоративное управление: вопросы интеграции. Аффилированные лица, организационное проектирование, интеграционная динамика / И.А Храброва – М. : АЛЬПИНА, 2000. – 198 с.

61. Хубиев К.А. Собственность в системе производственных отношений. М.: МГУ, 1989. -114с.

62. Цицерон. Речи. М.: Наука, 1962. Том 2.,-448 с.

63. Чаянов А.В. Избранные произведения: Сб./ Сост. Е.В. Серова. М.: Московский рабочий, 1989.-368 с.

64. Человек институциональный / Под ред. О.В. Иншакова. Волгоград: ВолГУ, 2005. с.263-264.

65. Человек институциональный / Под ред. О.В. Иншакова. Волгоград: ВолГУ, 2005. с.87-88.

66. Яковец Ю.В. Циклы, кризисы, прогнозы. М.: Наука, 1999.-449 с.

67. Янова Е.А. Взаимодействие власти и собственности в системе корпоративных отношений. Краснодар: Экоинвест, 2004.- с. 288.

68. Янова Е.А. Янова В.В. Экономическая теория. М.: Эксмо,2009.-512 с.

69. Accounting Historians Journal. 1985. vol. 12.
№1. p.54. -229

70. Maytz K., Sharaf H. The Philosophy of
Auditing. - American Accounting Association. N.Y.,
1993. P.74.

71. Demsetz H. Toward a Theory of Property Rights
// American Economical Revue. 1983. Vol.73.-
P.347-348

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Fəsil 1. Korporativ mülkiyyətin müasir nəzəriyyəsi və tədqiqat metodologiyası.....	10
1.1. Korporativ mülkiyyət münasibətlərinin tədqiqinə konseptual yanaşmaların təkamülü.....	10
1.2. Korporativ mülkiyyətin mahiyyəti və təzahür formaları.....	33
1.3. Korporativ mülkiyyətin funksiyaları və subyektləri.....	40
1.4. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsal mexanizmləri.....	56
Fəsil 2. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalına dair sosial-iqtisadi müdafiəsinin mexanizmi.....	68
2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatında korporativ mülkiyyətinin formalaşma xüsusiyyətləri.....	68
2.2. Korporativ mülkiyyətin təkrar istehsalının sosial-iqtisadi mexanizminin əsas üsürləri.....	87
2.3. Korporativ mülkiyyətin və idarəetmənin səmərəliliyinə dair təhlil mexanizmləri.....	108

Fəsil 3. Korporativ mülkiyyətin auditinə metodoloji yanaşmalar.....	141
3.1. Audit nəzəriyyəsinin və metodologiyasının təkəmmülü.....	141
3.2. Korporativ mülkiyyətdə audit konsepsiyası.....	167
3.3. Korporativ mülkiyyətinin auditinə əsas yanaşmaları.....	186
Fəsil 4. Korporativ mülkiyyətin auditinin qiymətləndirmə üsulları.....	198
4.1. Korporativ mülkiyyətinin auditinin hüquqi əsasları.....	198
4.2. Korporativ mülkiyyətinin auditinin aparılma qaydalarının təkmilləşdirilməsi.....	215
4.3. Korporativ mülkiyyətinin auditinin yoxlama planının formalaşması və gerçəkləşməsi.....	227
Fəsil 5. Korporativ mülkiyyətin inkişaf yolları.....	240
5.1. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi.....	240
5.2. Korporativ mülkiyyətinin auditinin prinsiplərinin inkişafı.....	256
5.3. Korporativ mülkiyyətinin təkrar istehsalının sosial-iqtisadi müdafiəsində audit.....	268
Terminlər lüğəti.....	277
Ədəbiyyat siyahısı.....	281

ANAR CÜMŞÜD OĞLU VƏLİYEV
“KORPORATİV MÜLKİYYƏTİN MÜASİR
AUDİTİ”

Monoqrafiya. Bakı, 2013, səh 289

Redaktor: dos. R.F.Sadiqov
Texniki redaktor: T.B.Məmmədov
Kompüter tərtibatçısı: A.Y.Babayeva
Kompüter operatoru: G.R.Kərimova

Çapa imzalanıb:
Kağız formatı:
Həcmi: ç.v.
Tiraj:
Sifariş:

«Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı»
Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a